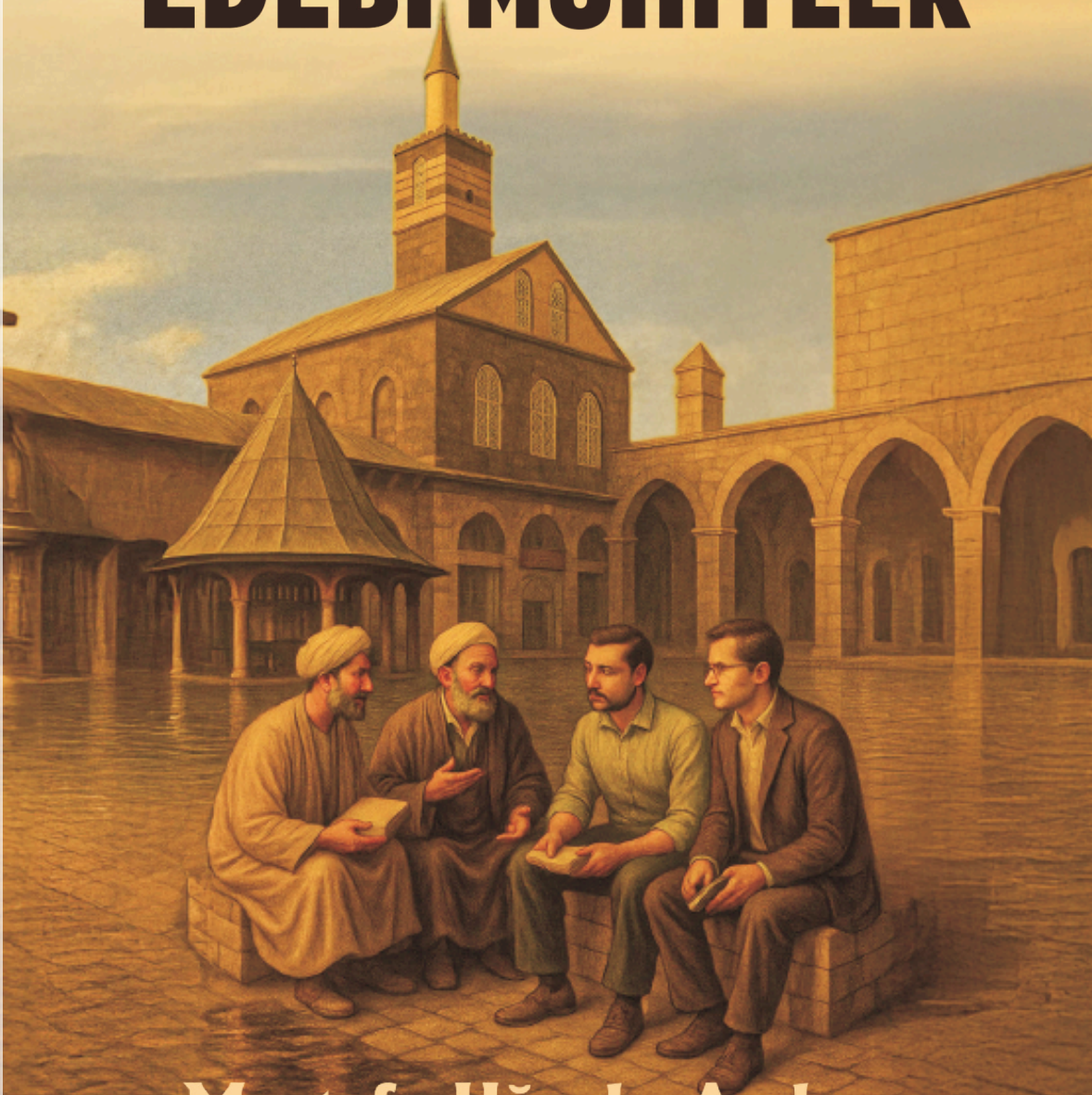

DİYARBEKİR'DE EDEBÎ MUHİTLER

Mustafa Uğurlu Arslan

UMAY YAYINEVİ

DİYARBEKİR'DE EDEBÎ MUHİTLER

Mustafa Uğurlu ARSLAN

YAYIN NU/No: 65

**T.C. KÜLTÜR ve TURİZM
BAKANLIĞI SERTİFİKA NU/Sertificate
Number:** 82658

ISBN: 978-625-93257-3-6

DOI:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18977445>

KAPAK/Cover:

Umay Yayınevi

Web Sitesi/ Web Page:

<https://umayyayinevi.com>

E-posta/Contact:

umayyayinevi@gmail.com

iletisim@umayyayinevi.com

Adres/Address:

55200, Atakum/Samsun/Türkiye

Kütüphane Kartı/Catalog in Publication

1. Baskı, Umay Yayınevi, vi+177 sf., Dizin yok, kaynakça var, Samsun, 2026/ 1st Edition, Umay Publishing House, vi+177 pages, No index, bibliography included, Samsun, 2026

Anahtar Kelimeler/Key Words

1. Diyarbekir, 2. Edebi muhitler, 3. Edebiyat tarihi, 4. Medeniyet, 5. Mekân

Kitabın bütün yayın hakları Umay Yayınevi'ne aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz. Kitabın bütünü benzerlik tespit yazılımıyla taranmıştır. All publication rights to this book belong to Umay Publishing House. Without written permission from the publisher, except for academic studies and promotional activities where the source is clearly indicated, the book may not be quoted in part or in whole; it may not be copied, reproduced, or published in any printed or digital medium. The entire book has been scanned using similarity detection software.

Atıf/Cite: Arslan, M. U. (2026). *Diyarbekir'de edebî muhitler*. Umay Yayınevi.

DİYARBEKİR'DE EDEBÎ MUHİTLER

Mustafa Uğurlu ARSLAN

İÇİNDEKİLER

MUKADDİME.....	7
TARİHİ SEYİR İÇERİSİNDE DİYARBEKİR.....	13
DİYARBEKİR'İN FETHİ.....	15
DİYARBEKİR FETİH MARŞI.....	20
BİR SANAT ŞEHRİ OLARAK DİYARBEKİR.....	22

I.BÖLÜM

DİYARBEKİR'DE EDEBÎ MUHİTLER.....	32
1. Edebî Muhit Olarak	
Diyarbakirli Şairlerin Konakları ve Evleri.....	37
2.Said Paşa Konağı'nda Bir Yıldız Şair Keşfediliyor.....	43
3. Diyarbakir'de Bir Edebiyat Topluluğu:	
Encümen-i Edebiyat ve Şair Hâmî'nin Konağı.....	48
4.İrfan Meclislerinin Adresi: Hamamlı Konak.....	52
5.Padişah'ın Konakladığı Mekân: Kavs Köşkü/Cihannüma.....	53
6.Bir Şiirin Hikâyesi.....	54
7.Ali Emîrî Efendi'nin Diyarbakir Konakları	
ve Köşkleri İle İlgili Yazmış Olduğu Beyitler.....	56
8.Bir Edebî Muhit Olarak Şehrin Medreseleri.....	58
9.Zinciriye Medresesi'nde Şehit Bir Şair: Hâmîdî.....	60
10.Bir Edebî Muhit Olarak	
Şehrin Kitapçıları ve Kütüphaneleri.....	64
11.Bir Edebî Muhit Olarak Şehirde Bulunan Dükkanlar.....	66
1- Bir Edebiyat Meclisi Olarak Hamdî'nin Dükkânı.....	66
2- Bir Edebiyat Meclisi Olarak Râmîş'in Dükkânı.....	68
3- Bir Edebiyat Meclisi Olarak Çâkerî'nin Dükkânı.....	68
4- Hadîdî'nin Dükkânı ve Edebiyat Hasbihalleri.....	69

2. Diyarbekir’de Edebî Muhit Olarak	
Kahvehâneler / Kıraathâneler.....	72
2.1. Hasretî’nin Kıraathânesi.....	76
2.2. Ruhsatî ve Hacı Civân’ın Kıraathânesi.....	78
2.3. Cumhuriyet’ten Sonra Diyarbekir’de Kıraathâneler.....	79
3. Bir Edebî Muhit Olarak Mesire Alanları.....	84
3.1 Ali Emîrî Efendi’nin Mesire Alanları	
Hakkında Yazmış Olduğu Beyitler.....	88
4. Diyarbekir’de Şiir Meclisleri.....	90
4.1 Diyarbekir’in Gülzârı.....	92
4.2 Şiir Meclislerinin Andelibi.....	92
4.3 Şeyh Gâlib, Nâbî ve Refî-i Âmidî.....	93
4.4 Diyarbekirli Kasım Gubari ve Surûrî Atışıyor.....	94
4.5 Hâmid ve Bir Şiirin Doğuşu.....	94
4.6 Hâmî-i Âmidî ve Çeteci Abdullah Paşa.....	95
4.7 Hırkasını Başına Çekip Ebsem Olan Şair: Nigâhî.....	98
4.8. Süleyman Nazif’in Hatırladıkları.....	101

II. BÖLÜM

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE	
DİYARBEKİR’DE EDEBÎ MUHİTLER.....	105
1. Diyarbekir’de Ziya Gökalp’in	
Etrafında Oluşan Edebî Muhitler.....	107
2. Cahit Sıtkı Tarancı ve Cumhuriyet Sonrası	
Diyarbekir’de Edebiyat ve Sanat.....	109
3. Ahmed Arif ve 1950’den 2000’e	
Diyarbekir’de Edebî Hayat.....	111

4.Sezai Karakoç ve Diyarbekir'in Edebiyat Ortamına Katkısı.....	114
--	-----

III. BÖLÜM

GÜNÜMÜZ DİYARBEKİR'İNDE EDEBÎ MUHİTLER VE EDEBÎ ŞAHSİYETLER.....	116
---	------------

1. Diyarbekir Edîbânı İle Bir Musâhabe ve Köşem Çay Evi.....	116
2. Bir Edebiyat Mahfili Olarak Ahmed Arif Edebiyat Müzesi.....	119
3. Bir Edebiyat Ortamı Olarak Şuarâ Kitap Kafe.....	121
4. Diyarbekir'de Ramazan Hasbihalleri.....	123
5. Şehrin Kültür Sanat ve Edebiyatına Katkı Sunanlar.....	125
5.1 Abdulaziz Yatkın.....	125
5.2 İbrahim Evirgen.....	126
5.3 Şefik Korkusuz.....	132
5.4 Cemal Yılmaz Saylan.....	135
5.5 Kitapların, Hafızanın ve Bir Şehrin Kalbinin Peşinde: Mehmet Ali Abakay.....	139
5.6 Satır Aralarında Bir Hayat: Serkan Görgülü.....	142
5.7 Mehmet Şimşek.....	144
5.8 Mevlüt Mergen.....	145
6. Diğer Mekânlar Ve Şahıslar.....	147
6.1 Abdüssettar Hayati Avşar Harfene ve Velime Geceleri'ni Anlatıyor.....	147
6.2 Mevlüthan Mustafa Baybur Diyarbekir Kahvehanelerini Anlatıyor.....	148
6.3 Reşit İskenderoğlu, İskender Paşa ve Konağını Anlatıyor.....	149

6.4 Avukat İhsan Biçici Tarikat Toplantılarını Anlatıyor.....	149
6.5 Celal Güzelses ve Gazi Mustafa Kemal'in Huzurunda Sekiz Saat.....	150
6.6 Çüngüş'te Edebiyat ve Sanat.....	154
6.7 Validem Salime Arslan.....	155
7. Dicle Üniversitesi'nin Edebiyat Ortamına Katkıları.....	157
8. Diyarbakir Kültür Yolu Festivali'nin Edebiyat Ortamına Katkısı.....	167
9. İnsan Okur Dergisi ve Diyarbakir Edebiyatına Katkısı.....	168
10. Diyşad ve Hevsel Dergisi'nin Diyarbakir Edebiyat Ortamına Katkısı.....	170
11. Bend Edebiyat Dergisi ve Diyarbakir Edebiyat'ına Katkısı.....	171

MUKADDİME

Şehirler, mekânların yazdığı tarihlerdir ve her mekânı bir doğa ve tarih kitabı gibi okuyup yorumlayabiliriz. Onda tüm bir geçmişin, fiziksel çevrenin, psikolojik etkileşimlerin ve kaynaşmanın yansımalarını buluruz. Çünkü şehirler uygarlıkların ulaştığı bir aşamadır. Sadece şehir isimlerinin kökenlerindeki değişimler incelense uygarlıkların kendi üstünlük gramerlerini zamanla nasıl oluşturdukları ve ortaya nasıl bir tarih yazımı çıktığı görülecektir. Dört Ayaklı Minare, Keçi Burcu, Mesudiye Medresesi gibi mekânlar, taşa yontulan sanat ve yüzyıllar boyunca yaşamış milletlerin derin hafızalarıdır. Kadim medeniyetlere ev sahipliği yapan Diyarbekir, özellikle Osmanlı döneminde icrâ edilen el sanatları, sayısı yüzleri bulan şairleri, oluşturulan şuarâ meclisleri ve gerçekleştirilen musâhabe ve müşâareleri ile köklü bir edebî geleneğe sahip olmuştur.

İnsanlık tarihi tetkik edildiğinde “medeniyet ve edebiyat” arasında ne denli güçlü bir bağ olduğu anlaşılacaktır. Denilebilir ki; edebiyatı olmayan bir milletin medeniyeti de olamaz. Nitekim “Edebiyat ve Medeniyet” kavramları arasındaki ilişki incelendiğinde bu iki mefhumun köken bakımından olduğu kadar kültürel açıdan da ne kadar iç içe olduğu aşikârdır. “Medine, medenî ve medeniyet” kelimeleri aynı kökten türemiş kelimelerdir. Medenî, medinede yaşayan yani şehirli demektir. Kırsal alanda, çölde yaşayanlara ise bedevî denilmektedir. Hz. Peygamber, Yasrib’e gittikten sonra orası Medine olmuştur. Sonraki asırlarda Medine’nin kardeşleri artmış Mekke, Kudüs, Şam, Bağdat, Diyarbekir, Kurtuba, Gırnata, Buhara, Semerkand, Konya, İstanbul gibi daha birçok şehir bu tasavvura ortak olmuştur. Bu şehirlerin medenîleşmesini, mimari, mûsikî, edebiyat, askeri-sivil ve sosyal kurumlar, oluşturmuştur. Sahip olduğumuz kadim değerlerimiz ve tarihimize yeniden buluşmak istiyorsak şehir üzerine bir kez daha düşünmek, şehirlerimize kendi kimliğimizi giydirmek ya da kimlik kazandırmak zorundayız.

Bir şehir; tarihiyle, kültürüyle, mimarisiyle içinde yaşayan insanlara sanat ruhunu aşıyor, onların yaşama sevincini artırıyor ve kişileri derin tefekkürlere sevk ediyor ise bu durum, o şehrin somut yönlerinin soyut bir kimliğe bürünmeye başladığının en açık göstergesidir. Turgut Cansever, şehirleri “*Ahlakın, sanatın, felsefenin ve dinî düşüncenin geliştiği ve insanın bu dünyadaki vazifesini -en üst düzeyde varlığının anlamını- tamamladığı mekânlar.*” olarak tanımlamaktadır.

Edebiyat tarihimize bakıldığı zaman Dîvân şairleri bazen yaşadığı devrin zevk ve rengini, âdet ve an’anelerini, şuarâ meclislerini, şairlerini, şehrin güzellerini ve güzelliklerini anlatmak için müstakil eserler -Şehrengizler ve Şuarâ Tezkireleri- kaleme almışlardır. Genel olarak seyahatnameler, coğrafya kitapları, yerli ve yabancı seyyâhların eserleri; özel olarak ise Diyarbekirli Ali Emîrî Efendi’nin yazmış olduğu *Mir’atü’l-Fevâid Fî- Terâcim-i Meşâhir-i Âmid* ve onun bir muhtasarı olarak kaleme aldığı *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid ve Esâmi-i Şuarâ-yı Âmid* adlı eserleri, Şevket Beysanoğlu’nun *Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları* adlı eseri, İhsan Işık’ın *Diyarbakir Ansiklopedisi*, Şefik Korkusuz, Abdüssettar Hayati Avşar, Mevlüt Mergen, Abdulaziz Yatkın, M. Ali Abakay’ın çalışmaları ve çok sayıda neşredilmiş olan Diyarbakir ile ilgili akademik ve popüler kitaplar, makaleler; şehrin kültür ve sanat yönünden zenginliğini ifade etmesi açısından dikkate değer çalışmalardır. Bu eserlerde şehrin edebiyata, edebiyatın ise şehre yansımaları görülmektedir.

Tarihî seyri içerisinde Osmanlı Devleti’nin sınırları genişledikçe sanatsal ve kültürel faaliyetlerin icrâ edildiği muhitlerin sayısı da artmaya başlamıştır. Bu artışta şüphesiz başta sosyal piramidin zirvesinde bulunan padişah ve şehzâdeler olmak üzere dinî ve siyasî bakımdan önde gelen şahsiyetlerin hâmiliklerinin etkisi oldukça büyüktür. XI. yüzyıldan itibaren Türk yönetimine geçen ve zaman zaman Türk boylarına başkentlik yapan Diyarbakir, siyasî sahada olduğu kadar edebî muhit olarak da önemli bir kültür merkezidir. Özellikle XVIII. yüzyılda şair Âgâh zamanında Diyarbakir’de âlim ve şairleri bir araya getiren edebî topluluğun varlığı, şehri edebî faaliyetlerin icra edildiği bir merkez haline getirmiştir. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadarki süreçte ise Osmanlı İmparatorluğu, bir taraftan paradoksal bir ağ içerisinde tarihinin en kaotik dönemlerini yaşarken, diğer taraftan ise gelenek-değişim ekseninde hayatın her evresinde bir değişim

sürecine girmiştir. Tarihi ve edebî açıdan kadim bir kültüre sahip olan Diyarbekir, Tanzimat'tan sonraki süreçte de kültürel ve sanatsal varlığını hissettirmeye devam etmiş, şehrin farklı mekânlarında yapılan musâhabe ve müşâareler ile tarih boyunca yüklendiği kültürel kimliği muhafaza etmeye çalışmıştır.

Diyarbekir'i anlatmanın ve anlatmanın sonu olmayacaktır. Nitekim şehirler, insan ömründen uzun, fakat insan hatırası kadar kırılındır. Bir şehrin tarihi, yalnızca fetihlerin, yangınların, imarların ve yıkımların sıralanışı değildir; aynı zamanda orada yaşamış insanların korkularının, umutlarının ve dualarının zamana sinmiş hâlidir. Taşlar konuşmaz denir; oysa bir şehrin duvarları, suskunluklarıyla en derin hikâyeleri anlatmaktadır. Zaman, şehirlerin en sessiz mimarıdır. Sokaklar daralır ya da genişler, meydanlar isim değiştirir, evler yıkılır; fakat hafıza, bütün bu değişimin altından sızarak bugüne ulaşır. *Bir şehir, geçmişini unuttuğu anda mekân olur; hatırladığı sürece vatandır.* Geçmiş ise yeniden yaşanmak ve tekrarlanmak için değil, tarihsel değeri ile mekânı anlamlı kılmaktır. Bu yüzden bir şehrin kültür ve edebiyat tarihini yazmak, aslında insanın kendi köklerini aramasıdır. Bu satırlarda anlatılacak olan, yalnızca kronolojik bir geçmiş değil; medeniyetlerin iz sürülüştür. Çünkü şehir dediğimiz şey, haritalarda çizilen bir alan değil, zaman içinde yoğrulmuş bir manadır, denilebilir.

Bu çalışmada öncelikle şehrin tarihi seyir içerisinde hangi medeniyetlere ev sahipliği yaptığı, bir sanat şehri olarak Diyarbekir'in yeri ve önemi mekân ve insan bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Daha sonra ise eserin muhtevasını oluşturan asıl konuya geçilmiştir. Bu bağlamda Diyarbekir'de edebiyat ve sanat faaliyetlerinin hangi şartlar altında gelişme kaydettiği, sanatkârların hangi edebî mahfillerde bir araya geldikleri, bu mekânlarda hangi eserleri okudukları, dolayısı ile bu edebî muhitlerin kültür aktarımı ve insan yetiştirmede rolünün ne olduğu ele alınmıştır. Diyarbekir'de edebî muhitlerin teşekkülünde şüphesiz Diyarbekir halkının şiir ve edebiyata olan ilgileri, devlet adamlarının şair ve sanat adamlarına gösterdikleri ihtiramın etkisi oldukça büyüktür. Kitabın son bölümünde ise yaşadığımız asırda Diyarbekir'de edebiyat ve sanat ortamları ile Diyarbekir'in sanat ve edebiyatına katkı sunan şahsiyetler ele alınmıştır.

Bu kitabın teşekkülünde, eserleri ile bir kandil gibi yolunu aydınlatan Ali Emîrî Efendi'yi, Abdulgani Fahri Bulduk'u Şevket Beysanoğlu'nu ve şehrin irfanına katkı sağlayan ulema ve kudemayı

rahmet ve hürmetle yad ediyorum. Ayrıca şehrin irfanına yazdıkları ile katkı sunan pek çok akademisyen ve araştırmacı dostumuza Őükranlarımı sunuyorum. Ayrıca bu eserin basılmasında başta kıymetli Rektörümüz Prof. Dr. Kamuran Eronat'a, Öğr. Gör. Sefer Dündar'a, Basımevimizin kıymetli personeli Barış Ayata'ya ve Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimimize (DÜBAP) teşekkürü borç bilirim.

Mustafa Uğurlu ARSLAN
2026-Diyarbakir

İthaf...

Bu eseri; radyo, televizyon ve internet gibi iletişim araçlarının henüz yaygın olmadığı yıllarda (1960-1990) uzun kış gecelerinde Diyarbakir'in sakinlerine tefsir, Siyer-i Nebî, Pendnâme, Temimü'd-Dâri ve Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerini okuyarak, şehrin ilmîne ve irfanına büyük katkılar sağlayan çok kıymetli validem Salime Arslan ve babam Yunus Arslan'a ithaf ediyorum.

TARİHİ SEYİR İÇERİSİNDE DİYARBEKİR

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan, geçmişinin surlarını surlarında ve kitabelerinde barındıran ve milattan önce üçüncü binde Diyarbekir’i de içine alan geniş bölgeye “Subartu” denildiği ve buraya yerleşmiş savaşçı oymaklara ise “Subaru” denildiği Sümer-Akkad’lardan kalma belgelerden anlaşılmaktadır. Daha sonra ise el-Cezîre olarak anılan bölgeye Hurriler, Mitanniler, Asurlar, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Slevkoslar, Partlar, Romalılar, Bizanslılar, Sasanlılar, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Mervaniler, Büyük Selçuklular, İnal ve Nisanoğulları, Artuklular, Eyyübiler, Anadolu Selçuklularını, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar egemen olmuşlardır.²

Diyarbekir’in da içerisinde olduğu el-Cezîre bölgesi, Irak’ın kuzeyi, Anadolu’nun gü-neyi ve kısmen de Suriye’nin kuzey-doğusunu içine alan ve Fırat ile Dicle gibi önemli nehirler ile bu nehirlere dökülen Habur, Çağçağ ve Anyar çayı gibi çayların suladığı zengin, ziraat ve iskâna elverişli bölgenin adıdır. Cezire bölgesi aynı zamanda İran’dan Suriye ve Mısır’a; Bağdat’tan Anadolu’ya uzanan ticaret sathını içine alan kıtalararası geçiş noktalarının da merkezi konumundadır. Bu özelliklerinden dolayı el-Cezîre bölgesi siyasî, askerî, dinî ve edebî açıdan oldukça önemli ve hareketli bir bölge olmuştur. Bölgenin merkezi konumunda olan Diyarbekir, özellikle Roma-Pers dönemlerinde sürekli el değiştirmiş ve Romalıların Diyarbekir surlarını inşa etmeleri ile birlikte Pers akınları kısmen durdurulabilmiştir. Sonraki yıllarda Roma-Sasani mücadeleleri başlamış, VII. yüzyıldan itibaren İslam Dünyası-Sasani-Bizans mücadeleleri şeklinde devam eden siyasî hükümlerlik mücadelesi, bir müddet sonra şehrin İslam dünyasının hâkimiyetine geçmesi ile sonuçlanmıştır. Zikredilen yıllardan günümüze kadar bölgede İslâm dünyasının etkileri var olagelmıştır. Emevî ve Abbasi dönemlerinde de sık sık el değiştiren Diyarbekir, IX. yüzyıldan itibaren Abbasi halifesinin hâkimiyeti altına girmiş daha sonra bu hâkimiyet sadece el-Cezîre bölgesine değil, Suriye, Filistin ve Mısır’a kadar uzanmıştır. Sonraki Yıllarda bölgede derin tesirler bırakacak olan Eyyubi Devleti, XII. yüzyılda el-Cezîre’de Suriye ve Mısır’a kadar olan bölgeye hakim olmuştur. Eyyubilerden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İran’da kurulan Türk devletleri Cezîre’ye hükmetmeye başlamış, 1514 Çaldıran Zaferi ile birlikte bölgede Osmanlı hakimiyeti tesis edilmeye başlanmıştır. Birinci dünya savaşına kadar devam eden

² Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırın Doruk Matbaası, Ankara, 1982, s.153

Osmanlı hâkimiyeti ile bölge en uzun istikrarlı dönemini yaşamıştır.³

El-Cezîre bölgesinin merkezi hükmünde olan Diyarbakir şehri ise Karacadağ’dan Dicle’ye kadar uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında Dicle Vadisinden yüz metre kadar yükseklikte ve nehir kavsinin tepesinde kurulmuştur. “Şehrin adı, yazılı kaynaklarda ilk olarak Asur Hükümdarlarından I.Salmanasar’ın milattan önce 1260 senesindeki fethinin hatırasını tespit eden kılıç-kabzasında “Amid” diye yazılmıştır. Asurlu I.Tiglatpalasar’ın M.Ö. 1162 yılındaki fethinde de Asur yıllıklarında da (M.Ö. 800, 762, 726 ve 705 senelerindeki Amidi valileri anılırken de) aynı isim geçer. İlk Asur hakimiyeti sırasında buranın “Amidi” diye anılması bu adın, şehrin ilk hâkimleri bulunan Hurri-Mitanni devletinden kaldığını göstermektedir.”⁴ Roma tarihçisi Antakyalı Ammiyanus Mersellinüs milattan sonra 359 da Diyarbakir’i görmüş ve bu şehirden “Amida” olarak bahsetmiştir. Sonraki yıllarda Roma (Latin ve Bizans-Rum) kaynaklarında adı hep “Amida” olarak geçmektedir. Daha sonra yazılan bazı kaynaklarda şehre Amid-i Sevdâ “Kara Amid” denildiği görülmektedir. “Kara” sıfatını vermelerinin sebebi ise şehri baştanbaşa kuşatan surlarının esmer bazalt taşından yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlılar döneminde bazen Kara Amid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyâr-ı Bekr ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Arapları’nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adına dayanır. Bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte VIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tesbit edilen Diyâr-ı Bekr Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyâr-ı Bekr şeklini alarak Amid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adı olmuş, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 15 Kasım 1937’de Atatürk Diyarbakir’e gelmiş ve o akşam Halkevi’nde kendisi için verilen konser sonrası bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada: “Yirmi sene sonra tekrar DİYARBAKIR’da bulunuyorum. Dünyanın en güzel ve en modern binası içinde modern, nefis bir müziği dinleyerek... Beşeriyetin medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde duyduğum zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu elbette takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtiyarım.” diyerek “Diyarbakir” yerine “Diyarbakır” ifadesini kullanmış, sonraki gün şehrin ve vilayetin adı

3 Abdulgani Fahri Bulduk, El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi, (Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları, Merkezi Yayınları, Elazığ, 2024, s.XIX.

4 Beysanoğlu, age, s. 3

“DİYARBAKIR” olarak değiştirilmiş ve vekiller heyeti kararı ile de resmileştirilmiştir.⁵

DİYARBEKİR’İN FETHİ

Diyarbakir, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki stratejik konumu sebebiyle tarih boyunca askerî, siyasî ve kültürel mücadelelerin merkezinde yer almış önemli bir şehirdir. Roma ve Bizans hâkimiyeti dönemlerinde doğu sınırının kilit noktalarından biri olarak tahkim edilen şehir, VII. yüzyılda İslâm fetih hareketlerinin Anadolu’ya uzanan ilk ve en mühim duraklarından biri hâline gelmiştir.

Diyarbakir’in İslâm hâkimiyetine girişi, Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Kaynakların çoğunluğuna göre şehir, İyâz b. Ganm kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir. Bu fetih, yalnızca askerî bir başarı olarak değil, aynı zamanda bölgenin idarî, dinî ve toplumsal yapısında köklü dönüşümlere yol açan bir süreç olarak ele alınmalıdır. Nitekim İyâz b. Ganm’ın fetih siyaseti, klasik İslâm fetih anlayışına uygun biçimde, yerel halkın can ve mal güvenliğini teminat altına alan sulh esaslı bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

İslâm tarihçileri, Diyarbakir’in fethinin çoğunlukla sulh yoluyla gerçekleştiğini belirtirler. Yapılan anlaşma çerçevesinde şehir halkına dinî özgürlükler tanınmış, kiliseler korunmuş ve yerel idarecilerin belirli ölçüde görevlerini sürdürmelerine izin verilmiştir. Bu durum, İslâm yönetiminin fethedilen bölgelerde izlediği pragmatik ve kapsayıcı siyasetin somut bir örneği olarak değerlendirilebilir. Böylece Diyarbakir, kısa sürede İslâm dünyasıyla entegre olmuş ve bölgesel bir merkez hâline gelmiştir.

Fetih sonrasında Diyarbakir, el-Cezîre bölgesinin önemli idarî ve askerî merkezlerinden biri olarak teşkilatlandırılmıştır. Şehir, hem Bizans sınırına yakınlığı hem de ticaret yolları üzerindeki konumu sebebiyle askerî üs niteliğini uzun süre korumuştur. Emevîler ve Abbasîler döneminde Diyarbakir, ilmî ve kültürel faaliyetlerin geliştiği

5 Bk. Nejat Göyünç, Diyarbakir, DİA, 1994, c. 9, s. 464-469; Şevket Beysanoğlu, Bütün Cepheleri İle Diyarbakir, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963, s.2-4; ; Şevket Beysanoğlu, Diyarbakir, Doruk Matbaası, Ankara, 1982, s.153; Abdulgani Bulduk, El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi, Elazığ, 2004, XIX-XX; Mükrimin Halil Yinanç/Besim Darkot, Diyarbakir Maddesi, MEB İslam Ansiklopedisi, c. III, sh. 605 vd.

bir şehir olarak dikkat çekmiş; fıkıh, hadis ve dil ilimleri başta olmak üzere çeşitli alanlarda âlimler yetiştirmiştir.

Diyarbakir’in fethi, Anadolu’nun İslâmlaşma sürecinin erken safhalarını anlamak bakımından da büyük önem taşımaktadır. Şehir, yalnızca bir askerî sınır karakolu değil, aynı zamanda İslâm medeniyetinin kurumsal yapılarının (cami, medrese, kadılık ve vakıf müesseseleri) yerleştiği bir merkez olmuştur. Bu yönüyle Diyarbakir, İslâm kültürünün Anadolu coğrafyasına taşınmasında köprü vazifesi görmüştür.

Akgündüz, Diyarbakir’in fethi ile ilgili yazmış olduğu makalesinde fetih sürecini şu şekilde ele almaktadır: “Diyarbakir’in Müslümanlar tarafından fethi İyâz bin Ganm eliyle olmuştur ve bu komutanın Amid Kalesine geldiği yani muhasaranın başladığı gün 7 Cemâziyelevvel 17 Hicrî/27 Mayıs 638/39 tarihi ve günlerden Cuma günüdür. Buna beş ay muhâsara süresi eklendiğinde tahminen 7 Şevvâl 17 H. yani 22 Ekim 638 tarihinde fetih tamamlanmış demektir. Bundan evvel Diyarbakir, Bizans İmparatorluğuna bağlı iki kardeş tarafından idare ediliyor idi. Bunlardan Butros şehrin Doğu kısmını ve Yuhanna ise Batı kısmını idare ediyordu. Yuhanna kızı Za’ûrâ’yı Dara Valisi ile evlendirdi. Kocasını ile birlikte Âmid’e gelen bu kadın, dâhi ve hilekâr bir hanım idi. Âmid’i görünce kendi kendine şöyle demiş:

- Ey Dâyetim! Mesih hakkı için bu şehirden daha güzel ve daha sağlam bir şehir hayatımda görmedim. Ortasından akan şu sulara bakar mısın? Çevresini dağlar gibi çeviren surlara nazar eder misin?” Kendine Meryem adını veren bu hanımın sorusu üzerine Dâyesi şu tarihî cevabı vermiştir:

- Ey Kızım! Rum diyârında Yunan asıllı çok kimseler hâkim olmuştur. Bunlardan Roma’da (Rûmiyye-i Kübrâ) ilk dâr’ül-Hikmeti kuran Taymavus isimli kraldır.

- Ben bu mekânı beğendim. Burada yeryüzündeki en sağlam kaleyi yapmak istiyorum. Her biriniz kendinize bir burç yapmalısınız, demiştir. Uzun yıllar yapımı devam eden surların inşasının tamamlanmasından sonra Diyarbakir doğudan gelen tecavüz ve tahriplerden kurtulmuş, şehir Roma’nın doğudaki en büyük üssü haline gelmiştir.

Meryem, bu düşüncesini gizli tutar. Daha sonra bu iki kardeş çocukları arasında ihtilâflar baş gösterince hemen araya girer ve der ki:

“Bu kavga doğru değil. Siz kardeşlersiniz. Sizin mülkünüze Diyarbekir beyleri göz koymuştur.” Sonra büyük bir ziyâfet sonrası sulh sağlanmış ancak bu yemekte hile yapan Meryem, bütün rakiplerini öldürerek Âmid’in tek melikesi haline gelmiştir. Şehirde zulmü bertaraf ederek adâleti sağlamıştır. Böylece 12 sene Amid şehrinin hâkimi olarak devam etmiştir. Diyarbekirli Ali Emîrî Efendi de Mir’atü’l-fevâid fî Terâcimi Meşâhir-i Âmid adlı eserinde yine Vakidi tarihinden nakille şu bilgilere yer vermektedir: Meryem-i Dâra Diyarbekir’de kendisi için muhteşem bir saray inşa ettirmiş, zeminini renkli mermerler ve muhteşem denilebilecek şekilde mozayik taşları ile süslemiştir. Duvarlarını altın yıldızlarla süsleyip sırmalı kumaşlardan perdeler astırmıştır. Bu eserin yazıldığı yıllarda Arap Çeşmesi ile Sura yakın bir yerde bir hane sahibi evinin zeminini kazarken zeminden bir iki metre aşağıda bir salon zeminine rastlamış ve Diyarbekir halkı bu zemini görmek için o eve akın etmişlerdir.⁶

Müslüman sahâbeler, İnan ve Irak’ın fethinden sonra Amid surlarına dayanmışlar ve şehri dört koldan kuşatmışlardır. Meryem Hanım, Sahâbelerin kaleyi kuşattıklarını görünce hemen kilisesine gitmiş ve bütün devlet erkânını toplayarak şu konuşmayı yapmıştır: *“Araplar şehrinizi kuşattı. Bu kaleyi almaya azimliler. Bilirsiniz ki, bu şehir, Diyâr-ı Bekr’in anahtarıdır. Burayı feth ederler ise, Diyâr-ı Bekr’i elimizden alırlar. Mesih’in Devleti biter. Biliyorum ki, bütün Hristiyan beyler bizlere gözlerini dikmişlerdir. Aslında 100 yıl kuşatsalar bu şehri alamazlar. O zaman dininiz için savaşın; çoluk çocuğunuzu toplayarak surlara çıkın.”*

Sonra din adamlarıyla bir araya gelen Meryem, onlara da savaşa katılmalarını ve halkı tahrik etmeleri emrini verir. Mancınıklar dikilir ve bayrakları surlara asılır. İyâz bin Ganem bunların yaptıklarını ve surlar üzerinden kendilerine hücum edeceklerini görünce arkadaşları ile istişarelerde bulunur ve Meryem-i Dârâ’ya bir mektup yazar.

“Bismillahirrahmanirrahîm

Salât ü selam Efendimiz Muhammed’e olsun. İyâz bin Ganem’den mektuptur:

Yüce Allah bize zaferler nasip etmiştir. Bütün ehl-i küfre karşı bizi

⁶ Ali Emiri, *Mir’atül-Fevaid*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s.44.

gâlip kılmuştur. Yöneldiğimiz her memleketi fethettik ve karşılaştığımız her orduyu mağlup eyledik. Zira gâlibiyet Allah ve Resûlü'nündür. Senin kalen de yıkımdan kurtulacak kadar sağlam değildir; bu kale Süleyman bin Davud'un inşâ ettiği kaleden daha güçlü olamaz. Onu bile Müslümanlar feth etmişti. Aynı şekilde Balebek, Herakliyos'un memleketi olan Antakya da fethedilmiştir. Yüce Rabbimizin va'd ettiği üzerine önümüzde bize zor denebilecek bir kale kalmamıştır. (Mü'minleri zaferle ulaştırmak bizim hakkımızdır. Rum, 47).

Benim bu mektubum sana ulaşınca müslüman ol, selâmete er. Muhâlefet edersen pişman olursun. Seni dininden ayrılman için zorlayamayız, halkını da. Zira Rabbimiz, (Dinde zorlama yoktur, Bakara, 256) buyurmuştur. Direnirsen hevâ ve arzuna uyumuş olursun ve kimin zayıf kimin muzaffer olduğunu yakında göreceksin. Selâmet doğruya uyanın üzerinedir.”

Bu mektubu bir elçi ile surların yakınına gönderdi ve Rumca konuşarak mektubu işaret edip salladıkları bir iple mektubu teslim eyledi. Bekle Melikemiz cevap verecek dediler. Mektup Meryem Hanıma ulaşınca Arapça bilen birine okutturup beylerine sordu: “Ne yazalım cevap olarak?” Beyler de, “Ey Melikemiz, ne emrederseniz ona uyarız” dediler. Bunun üzerine Melike:

“Ateşten başka çaremiz yok. Bunlar bütün Rum diyarını işgal eylediler. Derler ki, şehrinizi neden Araplara teslim ettiniz? Hâlbuki uzun süre kuşatılmadınız da, kaleniz en sağlam kalelerdendir. Diyâr-ı Bekr'in diğer şehirlerinden de bana teslim olmamam için mektuplar geliyor. Bize yardım için asker toplayacaklarını va'd ediyorlar.” Bu karara beyler de onay verince cevâbî mektubu şöyle yazdılar:

“Mektubunuz geldi ve anladım. Allah'ın size zafer vereceğine dair sözleriniz Allah'ın imhâlidir ve istidrâcdır; bu sebeple sizin hakkınızdan gelecektir. Sizden Mesih'in intikamını alacaktır. Kaleyi ebediyen teslim etmeyeceğiz. İstedığınızı yapınız.”

Mektup Rumca olarak İyâz bin Ganem'e ulaştı ve muhtevâsını öğrendi. Bunun üzerine “Allah'a tevekkül ediyoruz. (Kim ki Allah'a tevekkül ederse, ona yeter. Allah emrini tamamlayacaktır. Yüce Allah her şey için bir kader takdir etmiştir. Talak, 3).”

Bunun üzerine Amid Kalesine hücum emri verildi. Evvelâ Müslüman atlıları Palu, Hani, Hetâh (Silvan yakınlarında güçlü bir kale), Meyyâfarikin (Silvan), Süveydâ (Harran ile Âmid arasında önemli

bir şehir), Cebel-i Cûr (Diyarbakir kalelerinden biridir ki, Osmanlı döneminde Çapakçur denmekteydi ve bugün Bingöl diye bilinmektedir) ve Zülkarneyn (Ergani) merkezlerine akınlar düzenlemeye başladılar. Amid Kalesinde ise, Rumlar nakus çalarak karşılık veriyorlardı; ancak bir taraftan çevredeki kaleler birer birer elde ediliyordu. Öncü kuvvetler komutanı Hz. Hâlid bin Velîd 100 asker ile su kanalına kadar geldiler; sanki surdaki nöbetçiler ilâhî bir emirle uyutulmuş gibiydi. Su kanalından ilk giren Hâlid bin Velîd idi. Onu takiben;

1. Amr bin Ahvas
2. Huzeyfe bin Sâbit
3. İmrân bin Bişr
4. Selâme bin Ya'sûb
5. Mâcid bin Talha
6. Müsennâ bin Âsım
7. Sâlim bin Adî
8. Mâlik bin Hafs
9. Hattâb bin Câbir
10. Eflah bin Sâ'ide.
11. Süleyman bin Hâlid.
12. Abdullah bin Mikdâd.

ve benzeri büyük sahâbeler girdi. Bedeni büyük olanlar giremediklerine üzüldüler. Sabaha doğru Hâlid bin Velîd'in neş'e sesleri şehri dolduruyordu. İslam bayraklarının ışıkları her tarafı aydınlatıyordu. Âmidliler durumu görünce Melike'leri Meryem'i aradılar. Ancak o, Dâr'ül-İmâre'yi terkederek Dağ Kapısından yol bularak kaçmıştı.

Şehir ahali, bunun üzerine şehrin ileri gelenleriyle görüşen Komutan İyâz'a teslim oldular. Şehirdeki Yahudi Hahamı da teslim oldu ve İslamiyet ile Kur'an'ı öven bir konuşma yapınca Komutan İyâz "Allah Afüvdür; affı sever" diyerek şehir ahalisini affetti. Âmid şehrinin çoğu ahali Müslüman olurken, olmayanlara da zimmî sıfatıyla cizye vergisi konuldu. Komutan İyâz en büyük kiliseleri yerine ki, Toma denilmekteydi, büyük bir cami inşâ etti. Mar- Toma (Sain – Toma) Kilisesidir ki, bir kısmı, sonradan tamamı camiye çevrilmiştir (bugünkü Ulu Camii). Komutan İyâz, 12 gün şehirde kaldıktan sonra Sa'sa'a bin Sûhan el-Abdî'yi emîr tayin ederek 500 atıyla beraber şehri onlara teslim eyledi. Kendisi diğer kalelerin fethine devam eyledi."

Abdulaziz Yatkın hoca Diyâr-ı Bekir Fethi isimli eserinde sahabenin vali tayin edilmesi hususu hakkında şu bilgilere yer vermiştir: “Yöre halkının Sultan Sa’saa dedikleri Amr b. Savhan el-Abdî Diyarbakır’a vali tayin edildi. Diyarbakır’ın dışında Anadolu’nun hiçbir yerinde sahabeler valilik yapmamışlardır. Anadolu’da bu özellik sadece Diyarbakır’a mahsustur. Diyarbakır fethinden günümüze Anadolu’da gayr-i müslim işgaline uğramayan tek şehir Diyarbakır, aynı zamanda sahabenin valilik yaptığı tek şehirdir.”⁷

08.05.2021 yılı ramazan ayında Kadir gecesi kaleme aldığımız “Fetih Marşını” konunun ehemmiyeti gereği aşağıya naklediyoruz.

DİYARBEKİR FETİH MARŞI

1

Gel, bugün tarihi bir kez daha seyr edelim
Derin bir tefekkürle ecdâdı yâd edelim

2

Ben, gözlerim önümde tâ ol asra uzandım
Bir vecd-i semâvîyle huzurlarına vardım

3

Tam Fetih Tepesi’nde kurulmuş otağımız
Günlerce ve aylarca oraydı durağımız

4

Ramazanda rayhalar tüterken burnumuzda
Dolaşırdı melekler her gece aramızda

5

Mardinkapı’da İyaz Urfakapı’da Zeyd var
Yenikapı’da Hâlid Dağkapı’da Muaz var

6

Çevrelenmiş büsbütün şehrin surları nurla
Surda bir gedik açtık imanlı bir şuurla

7

Zaura direniyor surların ötesinde
Diyarbakir hep benim, benimdir hevesinde

8

Ve bir kıtmir yol verir hem-râh olur bizlere
Surların en altından yol bulunur bu şehre

⁷ Abdulaziz Yatkın, “Diyar-ı Bekir Fethi” Ravza Yayınları, İstanbul, 2024, s.110

9

Birdenbire gök kubbe hazırlanıyor fethe
Sahabeler bekliyor şehadeti hevesle

10

Bulutlar, yıldızlar, kuşlar hep neş'e içinde
Peygamber ordusunun coşkulu gelişinde

11

Atlar şahlanır birden kılıçlar kalkar göğe
Allah Allah nidası duyulur Amed içre

12

Bak Süleyman bin Hâlid en önde can veriyor
Beşir, Hamza, Şu'be'ye ardı sıra geliyor

13

Ne mübârek bir şehir ne vecd-a-vecd demlerdir
Burası Amid değil sanki sûr-ı mahşerdir

14

Bir makus-ı tiğ ile can veren bu genç kimdir
Toprağa düşen tohum Fudayl ile Mâlik'dir

15

Öyleyse bu topraklar toprak değil cinândır
Peygamber-i zîşânın ashabına vatandır

16

Bir darbe-i vecd ile düşüyor Bizans birden
Hoş-âmedi ediyor mümin münafık birden

17

Ve şehir azad olur bin ye's ile mihnetten
Rabbim ikbalini sen hıfz eyle her afetten

18

Evrâk-ı hayâlimi toplayıversem gitsem
Asr-ı hazıra dönüp tek tek anlatıversem

19

Bir şehir-i nûrdur ki övünsek ile'l-ebed
Peygamber emaneti her köşesinde mâbed

20

Ya İlâhî okunsun kubbesinde ezanlar
Surlarda dalgalansın ay yıldızlı bayraklar

21

Ey şehir-i Diyarbekir ey ashâb-ı Resûlân
Biz Yûsuf'un olmuşuz sen ise bize Ken'an

BİR SANAT ŞEHRİ OLARAK DİYARBEKİR⁸

*Sanmanız kim dirhem ü dinârdır eğlencemiz
Sohbet-i ‘irfân ile eş ‘ârdır eğlencemiz
(Seyyid Feyzî)*

Şehir tarihçileri, şehirlerin tarihlerini kadîm zamanlara ne kadar uzatırlarsa uzatsınlar zaman ihtiyarlayıp şehirlere dair yeni bilgiler ortaya çıktıkça daha derin tarihlere yolculuk etmek gerektiği anlaşılacaktır. Şehirlerin nasıl ve ne zaman ortaya çıktıklarını anlayabilmek için insanlığın yeryüzü serüvenine bakmak gerekmektedir. Diyarbakir; Asur, Urartu, Pers, Bizans, Arap, Selçuku ve Osmanlı gibi medeniyetlere ev sahipliği yaptığından dolayı müzeleşmiş bir sanat şehri olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla Diyarbakir’de tarih sahnesine çıkmış medeniyetler duygu ve düşüncelerini kendilerine has efsunlu bir dille yaşadıkları şehirlerde ifade etmişlerdir. Diyarbakir; edebiyat, mimari, dokumacılık, dericilik, bakır işlemeciliği ağaç işlemeciliği, alçı süsleme, cam süsleme, çinicilik, gümüşçülük, puşicilik, taş işlemeciliği, mindercilik gibi üretkenliğin ön plana çıktığı tüm el sanatlarında doğal hayattan, özellikle de tarımdan esinlenmiş figür, motif ve şiirleri ile hayatın tüm renklerini yansıtmaktadır. Tarih boyunca savaşlara sebep olan bakır madeni yerel bakır işçiliğinin, Dicle Vadisi’nin toprağı testiciliğın, Karacadağ’dan çıkarılan bazalt taşının, taş işçiliğinin gelişmesinde önemli rolleri olduğu söylenilebilir.

İpek Yolu güzergâhında yer alan Diyarbakir, farklı dil, din ve etnik kimliklerden bireylerin aynı çatı altında yaşadığı, sanatlarını icra edip Anadolu mozaiğini sembolize ettiği bir kültür şehridir. Tarih boyunca dört bucaktan gelen, farklı fikir, kültür ve sanat görüşüne sahip insanlar adeta surların dört kapısından girip dört yana yayılmış gibidir.

Bu kültürel birikim ise ancak, toplumun uyumlu ve refah içerisinde yaşadığı dönemlerde detaylara ve estetiğe önem veren üretken ve estetik hazza erişmiş ustaların eserleri ile oluşmuş, kadim sanatların izleri bazen surların üzerinde yer alan motiflerde ve mimari yapılarda, bazen geleneksel el sanatlarında, bazen de şehir halkının günlük yaşamında görülebilir.

Geçmişten günümüze Diyarbakir’de çömlekçilik, ağaç işlemeciliği, alçı süsleme, cam süsleme, çinicilik, bakırcılık,

⁸ Bu kısım, 2018 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi’nde tarafımızdan sunulan bir tebliğın güncelleştirilmiş halidir.

gümüşçülük, puşicilik, taş işlemeciliği, mindercilik gibi sanatların icrâ edildiği bilinmektedir. Bunların dışında hattatlık, mücellitlik, tezhip sanatı gibi el sanatları icra edilmekte, özellikle hat sanatında, bir pirinç tanesine bir gazel yazıp devrin sadrazamına gönderen ve Sultanahmet Camii'ni eserleri ile süsleyen Gubârî Efendi en önemli isimlerden sadece birisidir. Çeşitli tarihlere tevzii defterlerine göre Diyarbakir'de toplam 46 esnaf grubunun varlığından bahsedilmektedir.⁹ I. Dünya Savaşı'na kadar çeşitli sanatlar ve zanaatlar çok ileri bir düzeydeydi. Örneğin Konya'daki Mevlânâ türbesinin ikinci kapısı, Bağdat'taki İmam-ı Âzam türbesinin altın ve gümüş işlemeli kapısı ile avize, şamdan ve kandilleri Diyarbakir'de yapılmıştır. Eskisi kadar olmamakla birlikte günümüzde önemini koruyan bu el sanatlarında hasır bilezik, kışmış gerdanlık, gümüş işlemeli nalın ve çekmeceler Diyarbakir'in kuyumcularının beğenilen ürünleri arasındadır. Köylerde el dokumacılığı ve halı, kilim üretimi de yapılmaktadır.

Mir'atü'l-Fevâid'de Diyarbakir'de icra olunan iki önemli sanattan daha bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Emîrî Efendi'nin "Sanâyi-i nefise-i kadîme" dediği mozaik sanatıdır. Küçük, birbirinden farklı, üç boyutlu parçaları bir yüzey üzerinde yanyana getirerek resim oluşturma tekniğine ve ortaya çıkan esere mozaik denilmektedir. Emîrî Efendi bu sanatın Yunanlılardan ve Asurlulardan Diyarbakir'e intikal ettiğini ifade eder. Hicret-i Nebeviyenin beşinci senesinde (626-27)'de Diyarbakiri (Âmid) Melikesi Meryem Dârâ'nın şehrin iç kısımlarında emsâlsiz bir mâbed yaptırdığını, zemînini bu sanat-ı nefise ile tezyin ettirdiğini Kitâb-ı Vâkîdî'de bizzat okuduğunu belirterek, adı geçen kitaptan şu bölümleri eserinde zikr eder:

*"Meryem Dâriye, Rum diyârında benzeri görülmemiş bir mâbed yaptırdı. Yerlerini renkli mermerler ile ve kıymetli taşlar ile döşedi. Duvarlarını altın yıldızlar ile döşedi. Sırmalı kumaşlardan perdeler astırdı."*¹⁰ Ali Emîrî Efendi, eserinde konu ile ilgili ayrıca eseri yazdığı günlerde Araptaş Çeşmesi ile Sur'a yakın bir mahallede bir ev sahibi, evin zeminini kazdığı zaman bir iki metre aşağıda zemin yüzünde bu sanatın bir örneğinin ortaya çıktığını gördüğünü ve bunu duyan şehir halkının hayranlıkla bu zemîni görmek için mozaik'in ortaya çıktığı yere toplandığını ifade etmektedir. Bunların dışında Diyarbakir'e yakın Kudur, Dârâ ve Viranşehir kasabalarının harabelerinde de bu sanatın

⁹ İbrahim Yılmaz Çelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir s 306-307.

¹⁰ Ali Emîrî , age, s.45.

muhteşem örneklerine rastlanılmıştır.¹¹

Diyarbakir’de öne çıkan sanatlardan birisi de Çini sanatıdır. XVI. yüzyılın sayılı çini merkezlerinden birisi olan Diyarbakir, farklı uygarlıkların değişik özelliklerde, farklı estetik zenginliklerine sahip çinilerini günümüze kadar taşıyabilmiştir. Diyarbakir çinileri gerek ebat gerekse renk ve desenleri ile kendine özgü özellikler içermektedir. Diyarbakir’de cami, medrese, türbe, mescit, han vb. ayakta kalan tüm mimari eserlerin Selçuklular, Artukoğulları, Akkoyunlular ve Osmanlılar gibi devletlere ait olması, Türk-İslam sanatı olan çiniciliğin lokal niteliklere sahip olarak gelişmiş, farklı bir çini üretim merkezi olma özelliğini kazandırmıştır. Bu konu ile ilgili Ali Emîrî Efendi, Mir’atü’l-Fevâid adlı eserinde şu bilgilere yer vermektedir: “*İran Şâhı İsmâil-i Safevî tarafından herc ü merc olunması anı müteâkib Yavuz Sultan Selim Hân Hazretleri tarafından 921 (1515) senesinde Diyarbakir’in fethi ve teshîriyle ibtidâ ve vâlî tayîn olunan bıyıklı Mehmed Paşa merhum bu san’atın terakkîsi hakkında lâzım gelen teşvikâtı bi’l-icrâ câmi-i şerîfi binâ eyledikte birçok mahalleri bu ahcâr-ı nefîse ile tezyîn ederek, bu vesîle ile Diyarbakir (Âmid)’de mükemmel kâşî sanatı takarrur eylemişti. Andan yek-digerini müteâkib Hüsrev Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Behrâm Paşa, Melek Ahmed Paşa camileri bina ve cümlesi kâşî ile tezyîn olunduklarından, bu sanat-ı nefîse gittikçe rağbet ve revâc bularak Câmîiin-Nebî, Şeyh Matar, Kara Câmî ve Aynü’l-minâre Câmileri ve bazı türbeler ve emâkin-i Sâire ve hatta birçok hânelerin odaları bile kâşîlerle tezyîn ve etrâf ü enhâya birçok kâşîler nakl ve ihrâc olunmuştur. Kâşî üzerinde acîb ve garîb şekilde birçok nakışlar ve gâyet sanatlî ibâreler ve bazı ebyât ve târihler yazılmıştır ki hâlen bazı cevâmide mevcûddur.*¹²

Ayrıca Diyarbakir’de bu sanatın müteferriatından olan mürekkep hokkaları ve gül-âbdan gibi şeylerin imâlatının yapıldığını, özellikle Ali Pınar kâryesinde kâşî imalâtı için bir çeşit toprak ocaklarının kurulduğunu ve Diyarbakir’de rengarenk süslenen ve “sır” adı verilen sanatın da kâşî sanatından yâdigar kaldığını ifade eder. “*Diyârbekre yarım saat mesâfede Ali Pınar karyesi civârında kâşî imâline sâlih bir nev toprak ocaklarının alâyimi henüz mevcûd bulunduğu rivâyet olunur. Şimdi şehrimizde bazı mamûlât-ı rakîka-i türâbiyeyi reng-a-reng sûrette*

11 Bkz., Ali Emîrî, age, s. 44.

12 Bk. Serap Ünal, Diyarbakir Geleneksel El Sanatları “Özgün Bir Çini Merkezi: Diyarbakir”Korza Yayıncılık, Ankara, 2010, C.II, s.249-250; Ali Emîrî, age., s.45

*telvîn ve tezyîn eyledikleri “sır” denilen sanat, andan nümûne olarak yâdigâr kalmıştır.”*¹³

Diyarbakir’de icra olunan sanatlardan birisi de tezhip sanatı ve mücellitlikdir. Bu sanatlarda çok mâhir ve aynı zamanda şair olan şahsiyetlerden birisi Çâkerî’dir. Asıl ismi Ali olan Çâkerî, şehrin meşhur hattatlarının yazmış oldukları Kur’an-ı Kerim’leri ve kıymetli kitapları ustaca tezyin edip, ciltlemiştir. Ali Emîrî Efendi’nin anlattığı kadarıyla Çâkerî, kitapların iç ve dış ciltlerini kabartma ve süslemeler yoluyla tezyin etmiş, görenleri hayran bırakmıştır. Ulu Cami’nin kapısında bulunan dükkânı o kadar şekiller, rengarenk boyalar ve mürekkeplerle doludur ki kendisi de işi gereği bu boyalara gark olduğundan Çâkerî’nin dükkanına girenler adeta cennet bahçesinden bir yer ve üstadı da bir tavus kuşu gibi tasavvur ederlermiş.¹⁴

Diyarbakir, el sanatlarında olduğu kadar mûsikî ve edebiyatta da oldukça terakkî etmiş bir şehirdir. Diyarbakir’de bulunan klâsik medreselerde dînî ilimlerin yanı sıra pozitif ilimler de okutulmakta, ayrıca hat ve mûsikî gibi farklı sanatlarda eğitimler verilmekteydi. Bu sebeple edebiyatla ilgilenen kişilerin çoğu aynı zamanda mûsikîşinas, hattat, müzehhip ve şair gibi sıfatlara da hâiz kimselerdi. 1600-1900’lü yıllar Klasik Sanat Müziği ve Tekke Mûsikîsinin icra edildiği yıllar olarak kabul edilebilir. Özellikle XVII. yüzyılın son çeyreği ile XVIII. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakir’de çok sayıda hânende, sâzende ve bestekâr yetişmiştir. Bu mûsikîşinasların en önemli özelliği ise mahallî mûsikîde değil, Devlet-i Âliyye’nin belli başlı merkezlerinde icra edilen ve bugün Klasik Türk Mûsikîsi olarak adlandırdığımız mûsikî geleneğinde ün yapmış olmalarıdır. O devrin şartlarında, bestelenmesi büyük maharet gerektiren kâr, nakış, savt, murabba beste ve semâî gibi beste türlerinde eser veren bu üstatlar, muhakkak ki mûsikî ilminin inceliklerini biliyorlardı. Bu durumun en ilgi çekici tarafı ise mûsikî ilmini Diyarbakir’de öğreniyor ve İstanbul’a yerleşme ihtiyacı duymuyorlar, kendi memleketlerinde güfteleri ekseriyetle Türkçe, Farsça ve Arapça dîvânlardan seçilmiş, güftesi ağdalı, bestesi girift olan bu kalburüstü mûsikîyi dinleyen bir çevre bulmakta da zorlanmıyorlardı.

1638 yıllarında IV. Murad İran Seferi dönüşü on gün Diyarbakir’de konaklamış ve devrin sanatçılarından Hacı Eftal Efendi’yi huzuruna kabul edip bir “gece” tertip ettirmiştir. Farklı

13 Ali Emîrî age., s.45

14 Ali Emîrî, (2014). Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid, (Hazırlayan: İdris Kadioğlu), Sonçağ Yayınları, Ankara.

makamlarda mûsikînin icra edildiği bu gecede okunan Ömür Destanı Padişahı oldukça etkilemiş ve Eftal Efendi’nin evine Diyarbakir’in meşhur Hamravat Suyu’nun akıtılmasını emir buyurmuştur. Tarih boyunca “Küçük İstanbul” olarak isimlendirilen Diyarbakir, mûsikîşinaslar için münbit bir zemin olmuş, çok sayıda mûsikîşinas yetişmiştir. Şeyhülislâm Mehmed Es’ad Efendi’nin (ö. 1753) XVI. ve XVII. yüzyılda yaşamış yüz kadar bestekârın biyografisini ihtiva eden *Atrâbü’l-Âsâr* adlı kitabında Diyarbakirli sekiz mûsikîşinâsın hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Osmanlı padişahlarından Sultan IV. Mehmed (1648-1688) ve Sultan III. Ahmed (1703-1730) dönemlerinde Diyarbakir’de meşhur olan sekiz mûsikîşinas şunlardır: Ahmed Verdi Çelebi, Çemenzâde Mehmed Çelebi, Çuvaldızâde İsmail Çelebi, Mahmud Çelebi, Seyyid Nuh Çelebi, Şehlâ Mustafa Çelebi, Şeyhzâde Ahmed Efendi ve Yahya Çelebi’dir. Farklı meslek gruplarına mensup mezkûr mûsikîşinaslar, Osmanlı döneminde Diyarbakir’de Türk mûsikîsinin nazariyat, bestekârlık ve hânendelik alanlarında şöhret sahibi olmuş bu mûsikîşi-naslardan bir kısmına kısaca değinmekte fayda vardır.

III. Ahmed devrinde şöhret bulmuş, doğma büyüme Diyarbakirli olan Ahmed Çelebi, kuyumcular kahyası olarak görev yapmış, çok iyi keman ustası olarak bilinmektedir. Aşiran makamında ve zencir usulünde meşhur bir bestesi bulunmaktadır.

Alıp yine eline câm-ı zer-nigârın gül
Safâ ile geçirir mevsîm-i bahârın gül
Hezâr-ı zâr zâr okur gûş-ı gül alışmıştır
Zamân olur işitir nâlesin hezârın gül

Şeyhzâde Ahmed Efendi: Diyarbakir’de doğup büyümüş, nakşibendi tarikatı şeyhlerindedir. IV. Murad dönemi mûsikî üstadlarından olup Nişabur makamında ve Devr-i kebîr usulündeki bestesinin güftesi şu şekildedir:

Aceb yok cevrimi çektim ben o hâl-i siyehkârın
Dirîğâ kim barışmadı benimle yıldızı yârin

Diyarbakir’de doğmuş ve bu şehirde vefat etmiş mûsikîşinaslardan birisi de Seyyid Nuh’tur. Elimizde en çok sözlü eseri bulunan bestekârlardandır. 1699 yılında vefat eden Fasih Dede’nin

Seyyid Nuh'a gönderdiği muhabbetnâme, onun ne kudretli bir bestekâr ve imparatorluk topraklarında nasıl büyük üne sahip olan bir sanat adamı olduğunu gözler önüne serer. Fasih Dede'ye göre onun nâmı 'velvele-i sâz-ı diyâr-ı Kürdî ve Arz-ı Nişâbûr ve Hittâ-i Arab ü Acem' olmuştur. Seyyid Nûh'un bestelerinden birisi şudur:

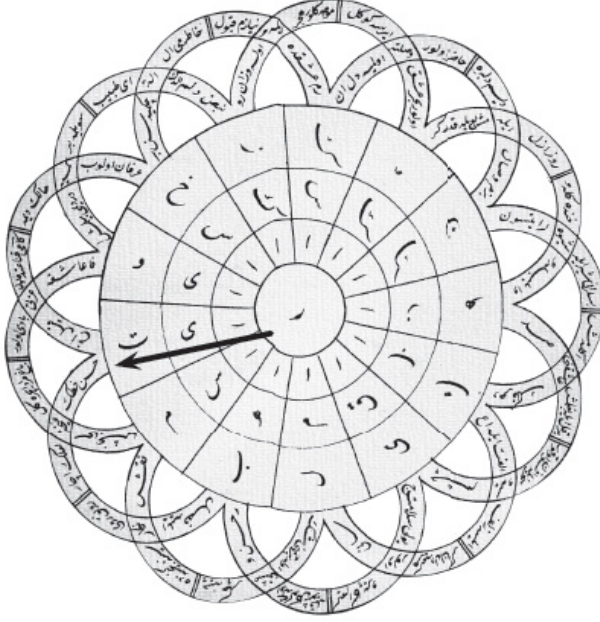
Ne hevâ-yı hatt-ı dildâr men esîr-i zülf-i yârem
 Ne hayâl-i hâl-i ruhsâr men esîr-i zülf-i yârem
 Ne çemen ne sâye-i gül ne sabâ ne âh-ı bülbül
 Ne semen ne bûy-ı sünbül men esîr-i zülf-i yârem¹⁵

Diyarbakir'de icra edilen sanatlardan birisi de hattatlıktır. Asırlar boyunca Osmanlı eğitim sistemi içerisinde hüsn-i hattın bazı çeşitleri sıbyan mektebinden itibaren çocuklara öğretilmeye başlanmıştır. Böylece her talebenin eli ve gözü güzel yazıya karşı bir aşinalık kazanmış ve çok erken yaşlarda güzel yazı yazmaya alıştırmıştır. Sonraki yıllarda da Rüşdiye ve İdâdîlerin programlarında yer alan hüsn-i hat, ayrıca Enderûn-ı Hümâyün, Hasbahçe, Eski Saray, Galata Sarayı ve Muzika-i Hümâyün gibi kuruluşlarda devrin tanınmış üstatları tarafından öğretilmiş, medreselerde "hattathâne" adı ile bir yazı odası bulundurulmuştur. *II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra Hattat Ârif Hikmet Bey, Evkâf Nâzırı Şeyhü'l İslâm Hayri Efendi'ye hat eğitimi veren resmî bir kurumun bulunmamasından yakınarak müstakil bir hat mektebi açılması gerektiğine dair beyanda bulununca vakıf eğitim ve öğretim mü'esseselerinde yenilikler yapan Hayri Efendi, Medresetü'l-hattâtîn adıyla bir mektebin kuruluş çalışmalarını başlatmıştır.*¹⁶ Cumhuriyetten sonra hususiyle harf inkılâbıyla (1 Kasım 1928) birlikte Latin harflerine olan teveccüh, Arap harfli yazıları ikinci plana atmıştır. Böylece hat sanatı ve hattatlık farklı bir mecraya akarak kendi yolunu bulma sürecine girmiştir.

Dîvân şiiri ile meşgul olan şairlerin çoğu medrese eğitimi görmüş, mûsikî, hat, tezhip, ebru ve sedefkârlık gibi diğer sanat dalları

15 Bk. Hüseyin Akpınar, Osmanlı Döneminde Diyarbakir'da Mûsikî Kültürü ve Mûsikîşinaslar, Rast Müzikoloji Dergisi, 6(2), s.1914-1926; Hayri Yoldaş, Tanzimattan Günümüze Diyarbakir, "Diyarbakir Mûsikîsi"Manas Yayınları, 2018, Elazığ, s.524-525; Harun Korkmaz, Mûsikî'nin Diyârbekri, Kayapınar Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, Diyarbakir, s.15; Şefik Korkusuz, Diyârbekir Kadı, Müftü, Hattat ve Mûsikîşinasları, Toprak Kitap, 2014, İstanbul.

16 Ahmet Akgündüz, Osmanlı Tarih ve Hukuk İstılahları Kâmusu, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2018, s.802-803.

Şekil 1. Şaban Kâmî Efendi'nin müdevver gazeli.

ile de yakından ilgilenmişlerdir. Bu sanat dalları içerisinde şairlerin en fazla meşgul oldukları sanat ise hüsn-i hat sanatıdır. Öyle ki bu şairlerden bir kısmı medreselerde hat eğitimi almış, yaşadığı devre damgasını vuracak ve istikbâle sesini duyuracak kadar mahir hattatlar olarak sanatlarını icra etmişlerdir. Osmanlı'nın pek çok vilâyetinde olduğu gibi Diyarbakir’de de çok sayıda hattat yetişmiştir. Özellikle usta çırak ilişkisi ile başlayan hüsn-i hat eğitimi XIX. yüzyıllarda belirli medreselerde ve hat odalarında devam etmiştir. Mustafa Akif Tüteng’in verdiği bilgilere göre Sülûkiye mescidinde bulunan bir hücreyi Şaban Kâmî ve Sonraki yıllarda İbrahim Efendiler, başta hat sanatı olmak üzere diğer klasik sanatlar için bir dershaneye çevirmişlerdir. “Sülûkiye Mescidi, Behram Paşa Camii'nin ğarbında Debbağzâde eyvanının sağında bir hücre ve bu hücre ile şark cihetindeki mescidi aralayan büyük bir avlu vardı. 68 sene evvel Şaban Kâmî ve ondan sonra İbrahim Efendiler gibi zatlar bu hücreyi hat ve çeşitli sanatlar için bir dershaneye çevirmişlerdir...1300 tarihinde vefat eden Şaban Kâmî Efendi'nin selamlık kısmı merhumun hat mektebi idi. Benim zamanımda haftada iki gün mûsikî de talim ederlerdi. Şaban Kâmî'nin vefatı ile

bu sanat ihmal edildi. Yalnız Fethullah Efendi ismindeki zat, ücretle evvela Abdurrahman Paşa Mescidi'ndeki hücrede ve âhiren hatibi bulunduğu Behrem Paşa Camii'nin ğarb kapısındaki hücrede hat ile Fârisî lisânının icrasına talim ve tedris ederdi.”¹⁷

Osmanlı döneminde çeşitli sanatların icra edildiği adeta bir kültür merkezi olan Diyarbekir, aynı zamanda üç yüzden fazla dîvân şairi yetiştirmiştir. Bu şairlerden bizim tespit ettiğimiz kadarıyla yirmi üç tanesi hem hattat hem de şairdir. Bunlar arasında Ermeni şairlerimizden olan Mesîhî'nin (ö.970/: 1562) doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak Ali Emîrî Efendi'nin verdiği bilgilere göre Diyarbekirlidir. Genç yaştan itibaren şiir ve hat sanatı ile meşgul olan Mesîhî tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra şiir ve hat sanatlarında oldukça şöhret kesbetmiştir. Tahsili sonrası ticaret hayatına atılan şair, bu amaçla İstanbul, Edirne ve Venedik'e gitmiş, Frenk çocuklarına Farsça, Türkçe ve hüsn-i hat hocalığı yapmış ve orada vefat etmiştir.¹⁸ Asıl ismi Seyyid Kâsım olan Gubârî (ö.1034/1624-1625) ise, müderrislik, kazaskerlik ve nakibüleşrâflık yapmış olup âlim bir şahsiyettir. Mekke ve İstanbul pâyelerini elde etmiş olan Gubârî, bir pirinç tanesine bir İhlâs-ı Şerîfi, daha sonra bir gazel yazıp devrin sadrazamına göndermiştir. İstanbul Sultan Ahmed Camii'nde celî yazıları ile kitabeleri süsleyen Seyyid Kâsım Gubârî, Cemâziye'l-âhir 1034 / Mart 1625'te vefat etmiş ve İstanbul Eyüp'te defn edilmiştir.¹⁹

Çevresinde Burnaz Mehmed Ağa olarak tanınan Ümnî 1050/1640 yıllarında Diyarbekir'de doğmuştur. Genç yaşlarda ilim tahsilini tamamlayan Ümnî, Şam'da valilik yapan Ahmed Paşa'nın kethüdalığını yapmıştır. Basra taraflarında 52 yaşlarında iken bir savaşta şehid olmuştur.²⁰ Şairliğinin yanı sıra hattatlığı da olan Ümnî'nin inci gibi yazılmış hatlarını Ali Emîrî Efendi bizzat gördüğünü dile getirmektedir: *“Hatt-ı destiyle muharrer birçok âsârı meşhûdumuz olmuştur. İnci gibi hatt-i nefisini seyredince doğrusu hayretlere müstağrak olduk”* Ali

17 Korkusuz, age., s.178-179.

18 Bk. Ali Emîrî, Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid, (Hazırlayan: Galip Güner, Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Cilt Evi, Ankara, 2003, s.53; Aşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-Şuarâ, (Hazırlayan: Filiz Kılıç), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C.II, İstanbul, 2010, s.840, Şevket Beysanoğlu, Diyarbekirli Fikir ve Sanat Adamları, San Matbaası, C 2, s.88, Ankara, 1996.

19 Bk, Ali Emîrî, age, s.42, Şevket Beysanoğlu, Diyarbekirli Fikir ve Sanat Adamları, San Matbaası, C 2, s. 112, Ankara, 1996; Korkusuz, age, s.88.

20 Ali Emîrî, Tezkire-i Şuara-yı Âmid, Dersaadet, Matba-yı Âmidî, 1328, s. 38-42; Tezkire-i Safâî, c.1, s.14; Mehmed Süreyya Sicilli Osmânî, c.2, s.481.

Emîrî Efendi, Ümnî’nin edebiyatla da yakından ilgilendiğini şu şekilde dile getirmektedir:²¹ Savaş ve harp meydanlarında gösterdiği savaçılık ve yiğitliği görenler, onu zamanının Rüstem’i ile kıyas ederlerdi. Tüfek atmada ve yay çekmede son derece ustaydı. Okunu hedefe isabet ettirmekte ve avda ceylanları tüfekle vurmakta harikalar gösterirdi. Ağamızın tuhaf ama hoş bir alışkanlığı vardı: Sohbet meclislerinde, anlam ceylanlarını ve söz gazellerini (yani zarif fikir ve mazmunları) avlarken bazen savaş ve mücadelenin anlatıldığı manzumeler okur, meclisi bir coşku mahşerine çevirirdi; bazen de av sahrasında dostlarıyla karşılıklı şiir söyleşilerine girişip, av yerini bir edebiyat meclisine benzetirdi. Bir gün ava çıkar, akşam olunca civar köylerden Tozbeg adlı birinin evine misafir olur. Tesadüfen o gün Tozbeg de ava gitmiştir; akşam dönmezler, bu yüzden görüşemezler. Ertesi gün, dönüşü sırasında toz, toprak, avcılık ve ava dair birçok zarif kelime ve tabiri bir araya toplayarak bu zarif veda-nâme (veda mektubu/şiiri)’ni yazar.

Gubâr-engîz-i râh-ı âdemiyyet ya’nî Tozbeg kim
Odur ibn sebîlin mîzbân-ı re’fet-âsârı

Cenâheyn-i derîn etmiş küşâde cüst-cû eyler
Ne cânibden görünse murg-ı mihmân almadır kârı
Odur dâna-yı ‘âlem mantıku’t-tayr-ı hüner-mendî
Kolunda esperîsi sayda düşmüş kebg-i kühsârı

Hevâ-yı ârzû-yı sayd ile pervâz edip ben de
Gelip yurduna kondum bulmadım lîk ol hünerkârı

Yatıp bir şeb müsâfir oldum ettim zevk-ı bî-pâyân
Du’â ettim seherde Ümniyâ koydum bu âsârı²²

Asıl adı Mehmed Bulak olan Âgâh, Diyarbakir’in yetiştirmiş olduğu hâfiz, şair, âlim, mücellit, mukkâk ve hattat şairlerindendir. Yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Memleketinde ilim tahsilini tamamladıktan sonra Buhara’ya giderek meşhur şair Şevket-i Buhârî’den tarikat-ı âliyenin inceliklerini öğrenmiştir. Mısır’ın en meşhur hattatlarından Hüseyin Cezâirî’den hat dersleri almış, buradan Mekke ve Medine’ye gidip bir süre kaldıktan sonra 1080 yıllarında

21 Bu kısım Günümüz Türkçesi ile verilmiştir.

22 Ali Emîrî, age., s.38-42.

Diyarbakir'e geri dönmüştür. Yaşadığı asırda kültür ve edebiyatın oldukça parlak olduğu Diyarbakir'de yaşamaya karar veren Âgâh, altmış yıla yakın Diyarbakir'de ilmî, edebî ve hüsn-i hat konusunda talebeler yetiştirmiştir. 1141 yılında Diyarbakir'de vefat etmiştir. Ali Emîrî, Diyarbakir Ulu Camisi'nin çatıya yakın bölümünde celf hattıyla yazılmış Âyetü'l-kürsî ve Âyetü'n-nûr'un ve yine aynı caminin mihrabının tâcındaki 13 beyit ile müezzinler mahfilinin altındaki sütunlarda mahfilin yapım tarihini veren tarih mısralarının Âgâh'ın eseri olduğunu, iki yüz sene sonra bile bu eserlerinin takdirle anıldığını dile getirmektedir.²³

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin hızlandığı yıllarda (H.1220/M.1805) tarihinde Diyarbakir'de doğmuş ve yaşamının büyük bir kısmını bu şehirde geçirmiş olan Şaban Kâmî Efendi'nin yaşamı hakkında bilgi veren tarihi kaynakların tamamı, onun Diyarbakirli olduğu hususunda hemfikirdirler. *“Elimizde bulunan ve Şaban Kâmî Efendi'nin dest-i hattıyla bir talebesine verdiği hattatlık icazetine göre üstadı ve müteselsil üstadları şöyledir: Şaban Kâmî, Seyyid Muhammed Derviş, Seyyid Mustafa El- Âmidî, Seyyid Âdem el-Âmidî, Hâfız Bulak Âgâh el-Âmidî, Hüseyin Cezâyirî, Derviş Ali, Seyyid Halid, Hasan el-Üsküdârî, Derviş Muhammed, Vâlidihî Mustafa Dede, diye devam eder. Ali Emîrî'ye göre Şaban Kâmî rik'a, dîvânî ve siyâkat yazılarını Halil Hâmidî Efendi'den meşk etmiştir. Diyarbakir'de dönemin birçok hattatı icâzetini Şaban Kâmî Efendi'den almıştır.”*²⁴ Yetmiş dokuz yıl süren bereketli ömrünü kâmilim ilim öğrenme ve tedrisatla geçiren Şaban Kâmî Efendi; Diyarbakir, İstanbul, Mısır ve Irak'da bulunmuş, 1854 Osmanlı-Rus harbinde Erzurum-Kars taraflarında savaşa katılmış, savaş sonrası yaşamının geri kalanını Diyarbakir'de yarısını tekke haline getirdiği evinde geçirmiştir. H.1301/M. 1884'te Diyarbakir'de vefat etmiştir.²⁵

23 Ali Emîrî, age., s.22; Korkusuz, age., s.108.

24 Korkusuz, age., s.171-172.

25Bk. Mustafa Uğurlu Arslan, Diyârbekirli Kâmî ve Dîvânı, DBY Yayınları, İstanbul, 2018.

I.BÖLÜM

DİYARBEKİR’DE EDEBÎ MUHİTLER

Türkler, yazıdan önce halk arasında şifâhî bir edebiyatın varlığını sürdürdüğünü, İslamiyetten önce kam, baksı ve ozan gibi adlarla anılan kimselerin kopuz eşliğinde şiirler okuyup, hikâyeye ve destanlar anlattığını biliyoruz. “*Eski Türk ordularında hükümdarların yanında mutlaka ozanlar bulunuyor; onların kopuzlarla çaldıkları ve okudukları şiirler, bütün bir milletin zevkini okşuyordu. Onlar yalnız yeni vak’alara ve kahramanlık menkıbelerine ait şiirler yahut ölümler vâsfinda mersiyeler tanzim etmekle kalmazlar; ayrıca Millî Türk Destanı’ndan alınmış parçalar da terennüm ederlerdi. Bu ozanlar İslamiyetin tesirlerinden sonra da büsbütün silinip ortadan kalkmadılar; içtimaî iş bölümü sonunda büyük merkezlerde şairlik, bakıcılık, efsunculuk, müneccimlik yavaş yavaş ayrılmıştı.*”²⁶ Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra Arap ve Farsların müşterek ürünleri olan bir edebiyatı oluşturmaya başladılar. Her sahada kendi ananelerine ne kadar bağlı olurlarsa olsunlar zamanla yeni edebî ürünlerini Arap ve Fars edebiyatlarının tesiri altında vermeye mecbur kaldılar. Özellikle Karahanlı dönemi ürünlerinden Kutadgu Bilig’e bakıldığında eski halk edebiyatı ananesinden millî unsurların ve Fars şiirinden geçen yabancı unsurların varlığı İslâmî-İran tesirinin varlığını açıkça göstermektedir. Bu tesirler, özellikle XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklularında ve devamı olan Osmanlılarda artarak devam etmiştir. Özellikle XIII.-XIV. Yüzyıllarda Orta Asya’dan Anadolu’ya göçler olmakta, gelen bu halkın özellikle sosyal değerler ve dinî konularda eğitilmesi gerekmektedir. Bunun için de hem okuma yazması olmayan yerli halkı hem de göçler vasıtasıyla Anadolu’ya gelen bu halk yığınlarını yetiştirmek için kıraat meclisleri oluşturulmaya başlanmıştır. “*Kıraat meclisleri, başka bir deyişle okuma toplantıları, kişilerin eğlenmek için tesadüfen bir mekânda bulunmasıyla oluşan insan kalabalığı değil, bilakis okunan bir kitabı dinlemek üzere bilinçli olarak bir araya gelen fertlerin oluşturduğu meclislerdir.*”²⁷ Bu meclislerde yazılı kültür ile sözlü kültür meczolmuş, buralarda okunan kitaplar öncelikle iman, ahlak, ibadet gibi konuları ele alırken zamanla çeşitli menkıbe ve kıssalara da yer vermeye başlanmıştır.

26 Fuad Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi. Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 95.

27 Zehra Öztürk. “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt.5, s.401.

“Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları ile ilgili şu malumatlara rastlamaktayız: *“Bu eserler dinî-tasavvufî hikâyelerden bilgi ve öğüt verici kitaplara, macera kitaplarından aşk ve kahramanlık destanlarına kadar geniş ve farklı konuları içermektedir. Fakat aralarında bazı ortak noktalar vardır. Okuma toplantıları için yazılmış elimizde bulunan en eski kitaplara bakacak olursak bunların XIII-XIV. yüzyıllardan kalma elyazması kitaplar olduklarını görürüz. Bu kitaplarda anlatım çok sade ve yalındır. Edebî sanatlara ve söz oyunlarına fazlaca yer verilmez. Kolay anlaşılır olmak çok önemlidir. Şekil genellikle nazımdır. Çünkü manzum eserlerdeki kafiye ve vezin akılda kalıcılığı ve ezberlemeyi kolaylaştırır. Fakat eserlerde vezin ve kafiye bozuklukları olabilir, buna önem verilmez. Kitap nesir halinde yazılmışsa içinde kafiyeye benzer ses ve hece tekrarları bulunur veya önemli cümle ve kelime grupları ara ara tekrarlanır.”*²⁸

Anadolu halkı, İslamiyeti daha ziyade kussa adı verilen ya da meddah denilen gezici vaizlerden öğrendiğinden bu kişilerin anlattığı şeyler bazen bir din gibi algılanmıştır. Zamanla Anadolu'nun çeşitli illerinde, kasaba ve köylerinde oluşturulan kıraat meclislerinde İslamî kural ve kaideleri okuyucuya aktarmak, okura ders vermek ve okurun sosyal hayatında olumlu değişiklikler oluşturmak için Pendnâmeler, Envârü'l-Âşıkîn, Ahmediyye, Battal Gazi, Hayber Kalesi, Kan Kalesi, Hikâye-i Geyik, Hikâye-i Kesikbaş, Hikâye-i Gögercin gibi eserler kaleme alınmış, bu vesile ile geniş halk kitleleri çeşitli konularda eğitilmiştir.

Kadim medeniyetlere ev sahipliği yapan Diyarbekir'e bakıldığında özellikle İnanoğulları ve Artukoğulları zamanında şehirde içerisinde bir milyon kırk bin kitabın bulunduğu bir kütüphanenin varlığı, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın şahsi kütüphanesindeki görevli sayısının elli sekiz olması Diyarbekir'in o günkü medeniyet düzeyinin ne kadar yüksek olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Şehir, Osmanlı döneminde de bir sanat şehri olma özelliğini muhafaza etmiş, XV. yüzyılda Halîlî, Cemîlî; XVI. yüzyılda İbrahim Gülşenî, Diyarbekrî ve Şerîfî; XVII. yüzyılda Gubârî, Yesrî, Ömrî ve Resmî; XVIII. yüzyılda Hâmî, Vâlî ve Lebîb, XIX. yüzyılda Kâmî, Said Paşa, Süleyman Nazif ve Ali Emîrî gibi çok sayıda mühim şahsiyetler yetişmiş ve Diyarbekir bir edebiyat şehrine dönüşmüştür. Diyarbekir'in edebiyat tarihi içerisindeki genel seyrine bakıldığında sanat ve edebiyatın belirli mekân ve şahsiyetlerin etrafında toplandığını

28 Öztürk, agm., s. 403.

görüyoruz. Edebiyat meclisleri genellikle ya birkaç edip dost şairlerin bir araya gelip hasbihal etmeleri ile ya da daha kalabalık şair toplantıları şeklinde teşekkül etmiştir. Örneğin XVII. yüzyılda şairlerin buluşma noktalarından birisi ticaretle meşgul olan şair Râmiş’in (ö.1708) dükânıdır. Râmiş’in dükkânındaki toplantılara Âgâh, Hâsım, Hâmî ve Vâlî gibi Diyarbakirli şairler ile yolculuk ve memuriyet gibi çeşitli vesilelerle Nâbî, Sâbit ve Şinâsî gibi şahsiyetler de iştirak etmişlerdir. Râmiş aşağıdaki beyitte dükkânının bu işlevine şu şekilde değinmişti:

Dârü’ş-şifâ-yı vasl-ı dil-ârâya mahremiz
Pürdür devâ-yı ayş ü tarabla dükkânımız²⁹

Osmanlı Devleti’nin sınırları genişledikçe sanatsal ve kültürel faaliyetlerin icrâ edildiği muhitlerin sayısı da artmaya başlamıştır. Bu artışta şüphesiz başta sosyal piramidin zirvesinde bulunan padişah ve şehzâdeler olmak üzere dinî ve siyâsî bakımdan önde gelen şahsiyetlerin hâmiliklerinin etkisi oldukça büyük olmuştur. Kadim medeniyetlere ev sahipliği yapan Diyarbakir, özellikle Osmanlı döneminde icrâ edilen el sanatları, sayısı yüzleri bulan şairleri, önemli şahsiyetler yetiştiren medreseleri, oluşturulan şuarâ meclisleri ve gerçekleştirilen edebiyat musâhabe ve müşâareleri ile köklü bir edebî geleneğe sahip olmuştur. XVII. yüzyılın önde gelen seyyâhlarından Evliyâ Çelebi, Seyâhatnâme’sinde Diyarbakir’in sanat yönüne de vurgu yapmıştır. Seyahatnâmeden öğrendiğimiz kadarıyla XVII. yüzyılda Dicle nehrinin iki tarafının bağ ve bostanlık olduğu, yaklaşık yedi ay boyunca şehrin sakinlerinin pek çoğunun gece, gündüz nehrin kıyısında kültürel ve sanatsal faaliyetlerle meşgul oldukları dile getirilmektedir: “*Dicle nehrinin (Şattularap) ise iki tarafı bağ, bostan ve reyhanlıktır. Her sene beş altı ay Diyarbakir halkı Şattularap fasılları yapmaktadır ki yeryüzünde dinlenme ve gezinti yerleri arasında en ünlülerinden birisidir. Yedi ay boyunca Şehrin sakinleri gece gündüz nehrin kıyısında oturur, bağ bahçe ekenler işleriyle meşgul olur, sanatkârlar özellikle ikindiden sonra Dicle nehri kıyısında dostları ile Hüseyin Baykara zevkleri ederler.*”³⁰

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme’de ayrıca şair tabiatlı Diyarbakir insanını da anlatmaktadır: “*Güzel ve sayısız sevimli çocukları vardır.*

29 Ali Emîri, TŞA., s.447

30 Evliya Çelebi, Seyahatname, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 71

Gençleri güzellikte ve tatlılıkta hoş görünüşlü, peri yüzlü, ay parçası gibidirler. Şark diyârı olduğundan bölgesel şive ile belâgat üzere konuştuklarında gönlü yaralı âşıklar hayat bulur. Her davranış ve hareketleri, yürüyüş ve duruşları adamı hayran eder. Hepsi zarîf ve nükteci çocuklardır. Bu şehir doğu tarafında ve Acem'e yakın olduğundan burada nice yüz fasih ve belîğ şairleri vardır. Çoğu Fuzûlî ve Rûhî-i Bağdâdî tarz kasîde söyleyen seçkin şairleri vardır. Bunlardan biri ünlü Cevşenî'dir"³¹

Bir asır sonra (XVIII. yüzyılda) şair Âgâh zamanında Diyarbakir'de âlim ve şairleri bir araya getiren edebî topluluğun varlığı, şehri edebî faaliyetlerin icra edildiği bir merkez haline getirmiştir. Bu yüzyılda Diyarbakir, edebiyat mahfillerinin neşv ü nemâ bulduğu bir yüzyıl olmuş, Âgâh-ı Semerkandî önderliğinde Encümen-i Dâniş adı verilen bu edebî mahfiller; yerli ve yabancı şairlerin de dikkatlerini çekmiş, ulemâ ve şuarânın uğrayıp istifade ettikleri bir yer olmuştur. Ali Emîrî Efendi, özellikle şair Âgâh zamanında Diyarbakir'de çok önemli edebiyat toplantılarının yapıldığını, bu sohbetlere Ümmî, Emîrî, Hâsım, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mûcib (Kemâlî), Lebîb, Vâlî gibi şehrin belâgatta söz sahibi olan şairlerinin katıldığını, bu edebiyat sohbetlerine pek çok vilâyetten şair kimselerin iştirak ettiğini, bunların içerisinde Nâbî gibi bir devre damgasını vuran şairlerin de bulunduğunu ifade etmektedir. "*Cenâb-ı Âgâh'ın zamanında şehrimizde öyle bir encümen-i edebiyât teşekkül etmiştir ki bunun derece-i hârikası gerek müşârün ileyhîn zirdeki nezâirinden ve gerek o zaman şuarâsından Ümmî, Emîrî, Hâsım, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mûcib (Kemâlî), Lebîb, Vâlî gibi belâgat-mendân-ı memleketin terceme-i ahvallerindeki nezâyir kısmı mütâlaasından anlaşılır. Birçok memâlik u bilâd ve o cümleden melikü'ş-şuarâ Nâbî merhum gibi bir üstâd defâatle şehrimize gelerek o encümen-i dânişde müsâhabet-pîrâ olmuş idi.*"³² Ali Emîrî Efendi ise Mir'attü'l-Fevâid fî Terâcim-i Meşâhîr-i Şehr-i Âmid adlı eserinin mukaddime bölümünde, yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Diyarbakir'de yapılan edebiyat sohbetlerinin ve müşâarelerinin birkaç yüz yıl devam ettiğini şu şekilde dile getirmektedir: "*Ba'dezâ inâyet-i Rabbânî'ye delil olarak zamân-ı tufûliyyet-gûzâr ve lisân-ı acz-beyânım müsta'idd-i telaffuz-güftâr olduktâ bazı ebyât ve eş'arı derc-i hâfıza eylediğim sırada, bu abd-i hakîrin altıncı batında cedd-i âcizânem olan Seyyid Mehmed Emîrî Çelebi merhûmun;*

31 Evliya Çelebi, age., s.49-50.

32 Ali Emîrî, TŞA., s. 44

*Sen misin ancak Emîrî pey-rev-i Âgâh olan
Şehrimizde şair-i nâzik-edâdan çok ne var*

beytine tesâdüf eylemiştim. Şu Âgâh kimdir ve şehrimizde adedi kesîr olduğu beyân olunan şuarâ-yı nâzik-edâ kimlerdir? İşte beytin mündericâtı vicdânımda bir ukde-i tefahhus bırakmıştı. Bu misüllü âsârın hıfzına devâm eyledikçe meselâ cedd-i fakîr hakkında

*Hamdî güher-i nazm-ı Emîrî’ye nazar kıl
Tâb u eser-i âb-ı letâfet var içinde*

...beyitlerinden anlaşıldığı üzere şu ehîbbâ-yı sühândân ve sühân-perver-i yârânın yek-digeriyle vâki’ olan müşâarelerinin adedi binleri geçmiş bulunduğu anlaşıldı. Bu babdaki taharriyât yalnız o asra münhasır kalmayıp, asr-ı mezkûrun mâ-kabl ve mâ-ba’dine de göz gezdirmekle daha birçok memleketimiz şu’arâsına vukûf-ı icmâli hâsıl oldu.”³³

Diyarbakir’de bulunan klâsik medreselerde dînî ilimlerin yanı sıra pozitif ilimler de okutulmakta, ayrıca tasavvuf, hüsnihat, mûsikî gibi farklı sanatlarda eğitimler verilmekteydi. Bu sebeple edebiyatla ilgilenen kişilerin çoğu aynı zaman mûsikîşinas, hattat, müzehhip ve şair gibi sıfatlara da hâiz kimselerdi. Diyarbakirli dîvân şairleri Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe olmak üzere dört dilde şiirler yazmışlar, bu dillerde dîvânlar teşkil etmişlerdir. Diyarbakir’de yaşayan gayrimüslimler (Özellikle Ermeniler) de dîvân edebiyatıyla ilgilenmişler başta âşikâne olmak üzere rindâne ve şühâne gazeller kaleme almışlardır. Bunlardan XVI. yüzyılda yaşamış olan Mesîhî aynı zamanda iyi bir hattat, XIX. yüzyılda yaşamış olan Lutfî ise, şairliği kadar münşîliği ile de tanınan gayr-i müslim şairlerdendir.³⁴ Ayrıca Diyarbakir’in yetiştirmiş olduğu çok kıymetli hanım şairleri de vardır. Şair Sırrı Hanım, İffet Hanım, Fatma Bacı bunlardan sadece birkaçıdır. Diyarbakir’de yaşayan sosyal tabakaların hemen hemen her kesimince şiirin benimsendiği, adeta yaşamın bir parçası olarak kabul edildiği görülmektedir.

33 Ali Emîrî, Mir’atül-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhir-i Âmid, (Hazırlayanlar: Günay Kut, Mesud Ögmen, Abdullah Demir), Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, Sayfa 29, 30.

34 Bkz. Alî Emîrî, Esâmi-i Şuarâ-yı Âmid, Hazırlayanlar, Galip Güner, Nurhan Güner, Anıl Matbaa, Ankara, 2003, s.50.

Mesleki açıdan Diyarbakirli dîvân şairlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Diyarbakir’de yaşamış devlet erkânı olan dîvân şairleri, din adamı ve mutasavvıf olan dîvân şairleri, ilim erbâbı dîvân şairleri, ticaretle uğraşan dîvân şairleri, esnafılık yapan dîvân şairleri ve Diyarbakir’de yaşamış serbest meslek ile uğraşan dîvân şairleri.

Farklı meslekleri icrâ eden Diyarbakirli şairlerden birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz: Hadîdî Efendi, şehrin demirci esnafındandır, Çâkerî, mücellittir, Hasretî kahvehâne işletmiştir, Ahmed Paşa, Rakka eyâleti valiliği yapmıştır. Edîb, Nardâ kadılığı, İskender Paşa Diyarbakir Valiliği, Vücûdî, Diyarbekrî kadılık yapmıştır. Emnî kethudalık yapmış ve Basra tarafında yapılan bir savaşta şehîd olmuş bir şairdir. Tâib, Ülfetî, Hicâzî ise mûsikîşinastır.

Ayrıca Diyarbakir’de akraba şairlerin de fazla olduğu görülmektedir. Bu durum edebiyatın ve sanatın Diyarbakirli bazı ailelerde, bir nesil boyunca devam ettiğini göstermektedir. Örneğin, Seyyid Kâsım Efendi’nin soyundan gelen ve Dîvân edebiyâtı ve Servet-i Fünûn edebiyatının önemli temsilcilerinin de mensubu olduğu aile, Diyarbakirlidir. Bunlar; İbrâhim Cehdî, Süleyman Nazîf Efendi (dede), Said Paşa, Süleyman Nazîf, Fâik Ali Ozansoy ve Mûnîs Fâik Ozansoy’dur. Yine Ali Emîrî Efendi’nin yetiştiği ailede çok sayıda dîvân şairi olduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlileri dedesi Mehmet Emîrî Çelebi, Büyük amcası Şaban Kâmî Efendi, kuzeni Hayâlî Ahmed Efendi’dır.

1. Edebî Muhit Olarak Diyarbakirli Şairlerin Konakları ve Evleri

Binlerce yıllık bir maziye sahip olan Diyarbakir evleri, barındırdığı medeniyetler sayesinde tarihî kimliğe kavuşmuş ve kendisine has özgün malzemesi ile estetik bir renge bürünmüştür. Evliya Çelebi, gezdiği ve gördüğü yerler arasında en güzel evlere sahip olan beldenin Diyarbakir olduğunu ifade eder. Diyarbakir evleri kentin iklim koşullarına göre şekillenmiş ve her mevsim ayrı odalarda yaşanmıştır. Dolayısıyla evlerin büyük çoğunluğu bu iklime özgü bir mimariyi yansıtmaktadır. XIX. yüzyılın sonuna kadar surların dışına taşmadan yaşanan kent içi alanın darlığı ve şehrin havasının sıcaklığı, “Küçe” olarak adlandırılan sokakların genellikle bir arabanın bile geçemeyeceği kadar dar olmasına sebep olmuştur. Dışarıdan bakıldığında son derece sade ve mütevazı görünen bu evlerde, moloz taştan inşa edilmiş sokak

cephesinde iki konsol üzerine oturan saçaklı bir kapı bulunmaktadır. Dış dünyaya kapalı olan Diyarbakir evlerine, dar küçelerde sıralanmış bu estetik kapılardan girilmektedir. Diyarbakir evlerinin mimari bakımdan şekillenmesinde toplumsal deneyimler, görüşler, töreler ve özellikle de İslâm dini etkili olmuştur. Bu etkiler insan ölçüsüne dayalı kullanım anlayışıyla birleştirilmiş ve mimari, “biçim durumuna gelmiş bir hayat” olarak tezahür etmiştir.

Şehir, sık dokusu, dar sokakları, yüksek avlulu duvarlarıyla kendi içinde tekdüze gibidir ancak onu, kabaltı, sokak kapıları, cumba, eğrilip uzanan, daralıp genişleyen sokaklar hareketlendirir. Sokaklar, Diyarbakir halkının yaşamını sürdürdüğü dış dünyadır. Avludan içeri girildiğinde her şey ayrı bir renge bürünmektedir. Sokak duvarlarındaki taşlar avluya girildiğinde farklı bir anlam kazanır. Doluluk ve boşluklar, saçaklar tekdüzeliği ortadan kaldırıp, avluya bütünlük sağlar. Diyarbakir geleneksel evlerinde kullanıcıların gereksinimleri ve istekleri doğrultusunda fiziksel açıdan açık, yarı açık (veya yarı kapalı) ve kapalı nitelikte tanımlanabilen alanlar mevcuttur. Oda, baş oda, ara oda, arka oda, koltuk oda, kiler, mutfak, sandık odası gibi odalar bulunur. Eyvan; yarı açık alan olup çevresinde yaşamın kurulduğu avlu ise açık alan niteliğindedir.

Yüksek duvarlarla kapanmış avluda geçen günlük yaşam; yazın sıcağını, kışın ayazını göğüslemekte ve bu mahrem alanda halk, kendi iç mutluluğunu yaşamaktadır. Geleneksel düzende sokak ne kadar genelse avlu ve ev o denli özeldir. Anahtarla kapıyı açıp içeriye girmek fiziksel bir olaydır ancak kapı sokak ile iç dünyanın ara kesitidir. Kapı arkasındaki dünya, içerisinde yaşanılan ev halkının cevherleridir. Diyarbakirlileri tanımak için önce güvenlerini kazanmak sonra da erdemli, coşkulu, misafirperver ve hoşgörülü yüreklere sahip bu insanlarla hasbihale kapı aralamak mümkündür.

İnsanların tüm ortak özelliklerine karşın her avlunun, her konutun onu kullanma anlayışının her biri için ayrı ayrı değeri vardır. Bu boyut içinde oturanların gereksinimleri, istekleri, kişilikleri, alışkanlıkları, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değerleri ile bağlantılıdır. Çevre ve iklim koşullarına bağlı gereksinimler Diyarbakir geleneksel evleri içinde yer alan avluları da şekillendirmiştir. Dış kapının kapanması ile birlikte artık yaşam avluların çevresinde şekillenmiş ve iç dünyada evin kendi kuralları işlemeye başlamıştır. Avlu ile bağlantılı yaşam alanlarına bakıldığında, ıslak alanlar, yarı kapalı alanlar, kapalı alanlar ve düşey bağı kuran merdivenlerdir. Bodrum ve sergah için alta; oda,

sofa eyvan, ara kat, üst kat ve dam için yukarıya yönelmek gerekir. Mutfak, Diyarbekir konutunda avluya eyvan gibi kemerle açılır.

Dış dünyaya karşı mahremiyetini koruyan Diyarbekir evlerinden avluya girince koca duvarlar birden bire anlam kazanmaya başlar. Diyarbekir’de bahçesiz avlu, yeşil alansız yaşam olmaz. Halk sabaha rengârenk gonca güllerle uyanır. Diyarbekir evlerinin avlusunun vazgeçilmez öğelerinden birisi de havuz kültürüdür. Diyarbekir’de havuz genellikle eyvan ve avluda bulunmakta, sıcak iklimlerin serinliğe duyduğu klimal ve iklimsel özlemin görsel bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hane halkı eyvana serilen minderli, sırt yastıklı sedirlerde sohbet ederken, misafirlerini ağırlarken ya da gece uyurken suyun bazalt taşına dökülüşü ve çıkardığı sesler görsel ve işitsel zevkin doruğa ulaştığı vakitlerdir. Hususiyle sanat ve fikir adamlarının evlerinde bu mekânlar ilmî ve edebî hasbihallerin yapıldığı mekânlar olarak da karşımıza çıkmaktadır.³⁵

Büyük medeniyetlerin arkasında şüphesiz onu oluşturan dinî, siyasî ve mimârî açıdan derin bir kültür vardır. Nitekim Diyarbekir’de şairlerin evlerinde yapılan edebiyat musahabeleri kadar bu sohbetlerin icrâ edildiği mekânlar da ehemmiyet arz etmektedir. Dinî, ahlâkî, ictimâî, mûsikî ve edebiyat sohbetlerine sahiplik eden evlerin yapısı da estetik açıdan ehemmiyet arz etmekte ve bu yapıları tanımak yüzyıllar boyunca icra edilen sanatsal faaliyetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Muhtemeldir ki edebiyat ve mûsikî sohbetleri yaz mevsiminde avluda bulunan küçük ya da büyük havuzun kenarında ya da “Serdap” adı verilen bölümde icrâ edilmektedir. “*Serdap, sıcak, kuru iklimin olumsuz etkilerine karşı tasarlanan ve sadece sıcak dönemde kullanılan bir mekândır. Serdap, zemin kotundan daha düşük bağımsız bir bodrum niteliğinde olup avluya açılır ve evlerin kuzey cephesine bakan bölümde yer alır. Mekânın pencerelerinden birinde yer alan ve “selsebil” adı verilen su akış düzeneğiyle içeriye akıtılan su, odada bulunan havuza toplanır. Tek görevi, sıcak ve kuru geçen yaz aylarında oda içerisindeki havaya serinletici etki yaratmak olan serdaplara, büyük evlerde bulunur.*”³⁶ kış mevsiminde ise sohbetler genellikle odalarda

35 Orhan Cezmi Tuncer, Diyarbekir Evleri, Diyarbekir Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1999, Diyarbekir.

36 Şefika Ergin Oruç, “Diyarbekir Suriçi Bölgesindeki Geleneksel Konut Mimarisinde İklimsel Faktörlerin Rolü”, Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi, C.8, Sa. 2, Mayıs 2017, s. 388.

soba, mangal ya da şömine etrafında gerçekleştirilmektedir.

Muhtelif zamanlarda tertip edilen bu şair toplantıları hali vakti yerinde bir şair ya da müderrisin evinde ya da şair bir esnafın dükkânında gerçekleştirilmiştir. Kaynaklar, Tanzimat’tan önce yaşamış olan Hâmî’nin kış mevsiminde evinde yaz mevsiminde ise köşkünde edebiyat sohbetlerinin yapıldığı bilgisini vermektedir: “*Cenâb-ı Hâmî ulemâ ve udebâ ile mücâlese ve müsâhabeden pek çok zevk-yâb olurdu. Bundan nâşî kış mevsiminde hânesi, yaz mevsiminde kasr-ı safâ-âşiyânesi bir encümen-i dâniş hâlini kesbederdi. Anda güzel müşâ’areler, mübâhaseler icrâ olunur, kitaplar, tarihler okunur; edebî, fennî makaleler söylenirdi.*” Diyarbakirli Hâmî’nin edebiyata katkıları şöhreti şehrin dışına da taşmış, devrin önemli şairlerinin de dikkatlerini celbetmiştir. Klâsik şiirimizin önemli isimlerinden Nâbî, dîvânında hem Diyarbakir’i hem de Hâmî’yi övmektedir.

*“Nâbiyâ Âmid’e şâyândır ezelden dinmek
Nüsha-i nâdire-zây-ı çemenistân-ı Na’im
Tâze Hâmî’si zuhûr eyledügin gûş etdik
Eylemiş hüsn-i himâyetle harâbın termîm*

Nâbî bu kıt’ada “*Âmid’e Naîm cennetinin yeryüzündeki ender numunelerinden biri vasfını vermek, ona ezelden lâyıktır.*” diyerek şehri över. Ardından şehrin yeni bir hâmîye kavuştuğunu veya Hâmî isimli bir değere kavuştuğunu belirtir ve bu hâmînin / Hâmî’nin güzel işlerle şehrin harap yapısını onardığını ifade eder. Ayrıca böyle bir hâmîsi / Hâmî’si varken Âmid şehrinin şimdiye dek diğer beldelere üstünlük sağlayamamasını da hayretle karşılar.”³⁷

Tanzimat ve sonrasında bu gibi şuarâ meclislerinin oluşturulduğu evlerden birisi de Diyarbakir’in şair, mûsikîşinas ve müderrislerinden Şaban Kâmî Efendi’nin evidir. Şaban Kâmî Efendi’nin tertib ettiği edebiyat sohbetlerine 1875 yıllarında Diyarbakir’de vefat eden şair Cevrî Efendi ve Hatice İffet Hanım gibi devrin mühim şairlerinin de iştirak ettiği bilinmektedir.³⁸ Ali Emîrî Efendi’nin de çocukluğunda iştirak ettiği bu sohbetlerden birisini kendisi şu şekilde nakletmektedir: “*Cevrî Efendi merhum, vefatına bir iki sene kaldığı esnada üstâd-ı*

37 Tanyıldız, agb., s.7.

38 Bkz. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları, San Matbaası, Ankara, 1996, s.333.

ekremimin bezmgâh-ı fâzîlânelerine aralıkda müdâvim olmakla sohbet-i âlilerinden müstefîd olurum. (Şair Cevrî) Muhterem ve necîb sîmâya mâlik mülâhhamca ve vasatü'l-kâme bir zât idi. Gördüğüm zamanlardaki tenâsüb endâm-ı pîrânesi eğer elli sene evveline ircâ olunsa zarîf bir Gürcü dilberi olabilirdi. Mâşiyen yürümeye kudreti kalmamakla esb-i süvâr olarak gelip giderdi. Şehnâme hikâyelerini söylediği ve bi'lhasa ok atmak, kılıç sallamak, düşmana hücum etmek beyitlerini okuduğu vakit öyle bir vaz'iyet alırdı ki, gûyâ meydân-ı muharabede bulunan bir zat kendisidir, kıyas olunurdu. Bir gün Hâmî-î Âmidî'in bir hayli mümtâz ebyâtını ezberden okudu:

*Ne mümkündür ikâmet mevrâ-yı âlemde ey Hâmî
Hilâlin çarh-ı dihkân kiştâr-ı ömre dâs etmiş*

beytine gelince hazînâne âh ederek sükût etdi. Derin bir dalgaya daldı. Galiba evâhir-i ömrü hâtırına gelmişti."³⁹

Ayrıca devrin ekâbirlerinin evlerinde yapılan müsahabelerde Hadîdî ve Helvacı Hamdî gibi aranan isimler yer almaktadır. Hadîdî Diyarbakir'in demirci esnaflarındandır. Ümmî bir şair olmasına rağmen çok kıymetli şiirler söylemiştir. Ali Emîrî Efendi, babasından naklettiği bilgilere göre, Hadîdî, sakin, uzun boylu bir zattır. Gündüzleri dükkânında demirci kıyafetinde olduğu halde geceleri temiz libaslar giyer, başına ağabani sarıklar sarar, tuhaf hikâyeler söyler. Hadîdî ile gece sohbetlerinde bir arada olabilmek için şehrin eşrafı birkaç gün önceden kendisini davet etmelidir; aksi halde kolay kolay kendisine ulaşılammaktadır.⁴⁰ Helvacı Hamdî ise kış mevsimlerinde ekâbir hânesinde yapılan sohbetlere davet edilir, gittiği evlerde muhtelif latifeler ve şiirler irâd eder, helva malzemelerini ister ve helva yapar. Latif sohbetli bir kimse olduğundan şairin bu hâlet-i rûhiyesi şiirlerine de yansımıştır. Bir şiirinde Hamdi Efendi, bahar mevsiminin nasıl ki gül bahçeleri ve seyrangahları varsa kış mevsiminin de helva sohbetlerinin olduğunu şu şekilde terennüm etmektedir:

*Mevsim-i sayfın egerçi gülşen ü sahrâsı var
Vakt-i şermânın da lâkin sohbet-i helvâsı var*⁴¹

39 Ali Emîrî, Tezkire-i Şuara-yı Âmid, Dersaadet, Matba-yı Âmidî, 1328, s.160

40 Ali Emîrî, age., s.248.

41 Ali Emîrî, age., s.287.

Evliyâ Çelebi’nin Diyarbakir insanını anlatırken “*Çoğu Fuzûlî ve Rûhî-i Bağdâdî tarz kaside söyleyen seçkin şairler vardır.*” dediği gibi tarih boyunca Diyarbakir’de çeşitli görevlerde istihdam edilen devlet erkânının büyük çoğunluğu âlim ve şair kimselerdir. Bunlar arasında Diyarbakirli olanlar olduğu gibi dışardan gelenler de mevcuttur. İskender Paşa, Derviş Paşa, Âbidin Paşa, Said Paşa, Ahmed Paşa, Esad Paşa gibi zatlar hem Diyarbakir’de hem de Osmanlı devletinin farklı vilâyetlerinde önemli görevleri icrâ etmiş şair ve devlet adamlarıdır. Bu gibi devlet erkânı devrin şuarâ ve ulemâsı ile sık sık bir araya gelmişler, musâhabe ve müşâarelerde bulunmuşlar, böylece şehirde bu şahsiyetlerin yaşadıkları yerlerde edebî muhitler meydana gelmiştir. Bu muhitler öncelikle şehrin eşrafından olan kimselerin konakları ile paşaların yaşadıkları köşkler olarak karşımıza çıkmaktadır. Said Paşa Konağı, Hacı Ağa köşkü, Pamuklu Köşkü, Hâmî Köşkü, Erdebil Köşkü, Hacı Hamza Köşkü, bunlardan birkaçıdır. Bu konaklarda zaman zaman şiirler okunmuş, edebiyat üzerine münakaşalar yapılmış, mûsikî ya da dini sohbet toplantıları gerçekleştirilmiştir.

Ali Emîrî Efendi’nin Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid adlı eserinde Derviş Paşa için yazmış olduğu aşağıdaki ifadeler 16. yüzyıl Diyarbakir’inin edebî yönünü tablolastırması açısından dikkate değerdir. Ali Emîrî Efendi, Derviş Paşa’nın çocukluğundan beri Diyarbakir’in suyundan ve havasından beslendiğini, gençliğinin en güzel dönemlerini şehrin önemli şahsiyetlerinden ilim tahsili ile geçirdiğini, âlim, secî, şair ve mûsikîşinas bir kimse olduğunu ifade etmektedir. Dâima âlim, fâzıl ve şairlerle birlikte sohbet ederek vakit geçirmeye gayret ettiğini, özellikle şair ve mûsikîşinaslardan Ahmed-i İstanbulî ve Zihnî-i Bağdâdî gibi şahsiyetleri yanından ayırmadığını, sık sık, ozanlar, mûsikî-şinaslar ve şairlerle toplantılar tertip ettiğini belirtmektedir.⁴²

Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid’in Çâkerî maddesinde; vüzerâ-yı izamdan Recep Paşa’nın vâli, Sabit Efendi’nin ise kadı olduğu zamanlarda gerek kendileri gerekse de memleketin eşrafı tarafından konaklarda musâhabe ve müşâarelerin yapıldığı özellikle şair Nâbî’nin şehre geldiği gün mûsikî ilmine ve icrasına vakıf pek çok kimsenin dâvet edildiği ve şairin bulunduğu gece sadece kendisinin eserlerinin okunup, seslendirildiği ifade edilmektedir. Nâbî merhum ise bu meclisten duyduğu hoşnutluğu dile getirmiştir. Nâbî daha evvel mûsikî ilminde Seyyid Yahyâ-yı Âmidî’den ders aldığından ve sesi de güzel olduğundan o mecliste hâzır olan Diyarbakirli şairlerin şiirlerini nefis

42 Bkz., Ali Emîrî, age., s.362.

bir şekilde tegannî etmiş: Bârekallâh, mâşâallâh, tebrikleri semâya yükselmiştir. Hânendeler cûş u hurûşa gelerek bir nice terennümât icrâ etmişlerdir. İşte o gece, nice zaman dillerde destan kalmıştır.⁴³

2.Said Paşa Konağı'nda Bir Yıldız Şair Keşfediliyor

Tanzimat, Meşrûtiyet ve Cumhuriyet gibi üç önemli devre tanıklık eden Diyarbakirli Ali Emîrî Efendi, edebiyat sohbetlerinin icrâ edildiği edebî mahfillerin en canlı tanıklarından birisidir. Diyarbakirli şair, mütefekkir ve mutasarrıf olan Said Paşa'nın konağında, Diyarbakir, Elazığ ve Sivas Islah heyetinin de aralarında bulunduğu bir mecliste gerçekleştirilen müsahabeyi Tezkîre-i Şuarâ-yı Âmid adlı eserinde şu şekilde dile getirmektedir.

“Sa’îd Paşa hazretlerinin ‘âlî-cenâblığı iktizasından olarak bu ‘abd-i âcizi Âbidîn Paşa hazretlerine senâ buyururlar imiş. ‘Âbidîn Paşa bir cum’a günü dayımız Abdulfettâh Efendi’ye gelirler, bendenizi isterler. Gittiğimde iltifât eyledi. Sizin tabi’at-i şî’riyyeniz de var imiş. Nef’î’nin:

*“Sanman ki felek devr ile şâm u seher eyler
Her vâkı’anın ‘âkıbetinden haber eyler”*

*Matla’lı bir kasidesi vardır ki ecnebi mekâtibinde bile kırâ’at etdirirler. Size bir hafta müsâ’ade, bunu tanzir etmelisiniz, buyurdu.”*⁴⁴ Ali Emîrî Efendi bir gün içerisinde kasîdeyi tamamlar ve dayısı Abdülfettah Efendi’ye kasîdeyi tamamladığını bildirir. Abdülfettah Efendi durumu paşaya bildirir, Paşa, merak ederek Ali Emîrî Efendi’yi akşam yemeğine Said Paşa’nın konağına çağırır. Yemek sonrası Ali Emîrî Efendi’nin yazmış olduğu kasîdeyi alıp okumaya başlar. Ali Emîrî Efendi meclisdeki ahvali tezkiresinde şu şekilde anlatmaktadır:

“Hamle-i Rüstemâne ile kelimâtın başını gözünü kırıp çıkarmadı. Paşanın kâmil, hâkim, şâ’ir bir zât olduğunu anladım. Yigirmi

43 Ali Emîrî, age., s.161.; Ahmet Tanyıldız, “Nâbî Biyografisine Ek: Bir Kavramın Tashîhi Vesîlesiyle Nâbî’nin Hayatında Diyarbakir’in yeri”, Osmanlı Edebi Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu, s. 12-13 Mayıs 2017, Bilecik, Mustafa Uğurlu Arslan, “Bir Sanat Şehri Olarak Diyarbakir”, Uluslararası Diyarbakir Sempozyumu, 2016, s.1-9.

44 Ali Emîrî, TŞA., s.99.

beyt kadar okudukdan sonra şâ’ir sözü kendi ağzından dinlenmelidir; taltifiyle bu ‘abd-i ‘âciz tarafından okunmasını emreyledi. Kâsideyi tamâmen okudum. Ne kadar alkışlandığının derecatını tahrîr edersem belki mübalağaya hâmi olunur. Yalnız şurasını diyebilirim ki, o zât-ı kadr-dâna dikkat etdim. Ben kasideyi kırâ’ate devâm eylediğim müddet zarfında kemâl-i inbisâtından birkaç def’a yerinden kalkıp yine oturdum. Kasideyi aynen derç ediyorum.”⁴⁵

Gerçekten mana ve ifade bakımından fevkaledede güzel olan kasidenin bazı beyitlerini buraya naklediyoruz. Henüz on yedi yaşlarında iken kaleme aldığı aşağıdaki beyitlerde şairin zihni olgunluğunun ne kadar yüksek seviyede olduğu hemen anlaşılmaktadır: İnsanoğlunun bu dünyaya geldiği gibi gideceğini, Akıllı insan, bu fânî dünya yolculuğunda, aydın gönüllü olup; hileden ve kinden sakınması gerektiğini ifade eder. Gerçek insan, bu dünyada sadece maddî kazançların değil, olgunluk ve hikmetin peşindedir. Bu anlayış, insanı “âdem” yani hakiki insan yapar. İki dünya (dünya ve ahiret) arası insanoğlunun ticaret yeridir; İnsan burada ya kazanır ya da kaybeder. Nefsinin peşinden giden kimseler, hayatlarını boş ve zararlı işlerle tüketir. Akıllı ve bilinçli kişiler ise bu hayatı yetenek ve bilgi elde etmeye harcar, bu da onları yüceltir.

Âdem ki ‘ademden bu cihâna sefer eyler
Durmaz yine az müddet içinde güzer eyler

‘Âkil olan âdem bu güzergâh-ı fenâda
Rûşen-dil olur mekr ü garazdan hazer eyler

Âdem ana derler ki bu bâzâr-ı cihânda
Tahsîl-i kemâl etmeğe hasr-ı nazar eyler

Kevneyn arası çünkü ticâretgehimizdir
İnsân burada ya kazanır ya zarar eyler

Erbâb-ı hevâ fıska verir nakd-i hayâtı
Ashâb-ı zekâ kesb-i metâ‘-ı hüner eyler

Kasidenin sonlarına doğru ise Ali Emîrî Efendi, Ey adaletli vezir! Bu na‘tı yazmama sen sebep oldun. Senin lütfun (ihsanın)

45 Ali Emîrî, TŞA., s.101

beni kıyamet gününe kadar onurlandırır. Senin emrinle bu kaside tamamlandı. Endişemin ne yüce bir hüner doğurduğunu gördün mü? Bu şerefli na‘tın her beyti, İlâhî ilhamla yazılmıştır; Her biri, seçkin kitapların özeti gibidir. Şerefli Peygamber’in yardımı ve desteği, beni bu na‘tı yazmakta ilham sahibi ve başarılı kılmıştır.

Bu na‘te sen oldun sebep ey âsaf-ı ‘âdil
Lutfun beni tâ haşre kadar müfteher eyler

Emrinle senin işte tamâm oldu kasîde
Endîşemi gördün mi ne ‘âlî hüner eyler

İlhâm-ı İlâhî ile bu na‘t-ı şerîfin
Her beytini telhîs-i kitâb-ı gurur eyler

Avn ü meded-i hazret-i peygamber-i zî-şân
Bu na‘te beni mülhem edip kâmver eyler

Aşağıdaki beyitlerde ise şair kendisini ve şiirini över. Şair, hem kendi yeteneğini ortaya koymakta, hem de bu yeteneğin değerinin zamanla daha iyi anlaşılacağını iddia etmektedir. Aynı zamanda, kıskananların olacağına da işaret etmektedir. Ali Emîrî, Benim sanatım (üslubum), öyle bir aynadır ki, içindeki nakşî gören onun anlamını kavrar. Gökyüzü gibi yüce bir aynaya kısaca bir bakış yeter.

Şair, bu güzel eseri çok kısa sürede yazdığını vurgulayarak, kendi yeteneğini yüceltir. Ali Emîrî Efendi, burada hem genç olduğunu ima etmekte hem de zamanının filozofu/Platonu gibi derin ve bilgili olduğunu iddia etmektedir. Ancak buna rağmen kıskananlar (hüssâd) yine kıskanır, çünkü haset gözle bakan, iyiyi görmek istemez. Madem ki sen, benim yeteneğimi sınadın, zaman da eserlerimi elbette değerli bulacaktır. Şair, sözü fazla uzatma, özlü konuş, aksi hâlde insanlar alay edercesine başlarını sallar ve seni ciddiye almazlar, der. Şair, şiirin sonunda dünyalık övgüden sıyrılıp dua ve içtenliğe yönelmekte, samimi bir şekilde yapılan duaların kabul göreceğini belirterek sözlerini tamamlamaktadır.

Tab‘ımdır ol âyîne ki nakşın gören anlar
Eflâki bir âyîneye kor muhtasar eyler

Beş sâ‘at içinde kalemim yazdı bu na‘tı
Bir günde kimin hâmesi böyle eser eyler

Bu sinn ile olsam da Felâtûn-ı zamâne
Hüссâd yine ‘ayn-ı hasedle nazar eyler

Mâdem ki sen kudretimi tecrübe ettin
Âsarımı elbette zamân mu‘teber eyler

Îcâz-ı sühan eyle yeter sonra Emîrî
Derler sana itnâb ile tasdi‘-i ser eyler

Şimdengeri ruh-sûde-i mihrâb-ı du‘â ol
Sıdk ile du‘â levh-i kabûle güzer eyler

Âbidin Paşa, bu edebiyat meclisindeki müşaaire ve musahabeden sonra genç şairi 500 kuruş maaşla “Hey’et-i Islâhiye müsevvidliğine” tayin eder. Ali Emîrî, memuriyette gözü olmadığını dile getirir ve ticaretle uğraşmaya karar verip görevine devam etmez. Bir hafta sonra kahvaltı esnasında Âbidin Paşa, Fuzûlî’nin;

*Yakma cânım nâle-i bî-ihitiyârımdan sakın
Dökme kanım âb-ı çeşm-i eşkbârımdan sakın*

matla‘lı gazelini okuyarak Ali Emîrî’den bu gazeli de tanzir etmesini ister. O, öbür odaya gidip gazeli kısa sürede tanzir ederek Paşaya takdîm eder. Nazîrenin matla‘ı şöyledir:

*Açma derdim iştidâd-ı âh u zârımdan sakın
Alma âhım âteş-i duzah-şerârımdan sakın*

Meğer Paşanın niyeti onu imtihan etmekmiş. Bu nazireyi de çok beğenen Âbidin Paşa, yanındakilere, Ali Emîrî’nin görevine devam edip etmediğini sorar. Devam etmediği cevabını alınca doğru kalem odasına gitmesini emreder. Görevlilerden Rauf Bey nezaretinde kolundan tutulup görev yerine götürülür. Ali Emîrî Efendi’nin yaklaşık 30 yıl sürecek memuriyet hayatı böylece başlamış olur.⁴⁶

46 Ali Emîrî, TŞA, s.99-101.

Hâmi Köşkü

Dîvânında bu memuriyet hizmetini layıkıyla tamamladığını şu şekilde dile getirmektedir:

Otuz yıldır butun hizmetlerimde
Guzel bir sît u şohret etdim ibkâ
(K. 29/36)

3. Diyarbakir’de Bir Edebiyat Topluluğu: Encümen-i Edebiyat ve Şair Hâmî’nin Konağı

Diyarbakir, Dicle’nin kıyısında tarih boyunca bir ilim ve edebiyat şehri olmuş; taşlarıyla, suyu ve havasıyla şairlerin, âlimlerin ruhunu beslemiştir. Bu kadim şehrin sokaklarında, evlerinin soğuk kış günlerinde ve yazın nehir kenarındaki konaklarda, köşkerde, edebiyat meclisleri kurulur sohbetler edilirdi.

Âgâh-ı Semerkandî zamanında, şehir öylesine zengin bir edebiyat encümenine ev sahipliği yapmıştır ki, onun gölgesinde üstatlar ve genç şairler bir araya gelmiş, kelimelerle gönülleri süslemişlerdir. Hâmî, Lebîb, Ümnî, Emîrî, Hâsim, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mucîb Kemâlî ve Vâlî gibi belâgat ehli şairler, hem birbirlerini ilim ve sanatla beslemişler hem de Diyarbakir’in edebî ruhunu ayakta tutmuşlardır.

Edebiyat meclislerinde yalnızca şiirler okunmamış, tarih konuşulmuş, ilim tartışılmış ve düşünceler paylaşılıp gönüller birbirine açılmıştır. Burada her sohbet, her münazarâ, kelimelerin ve düşüncelerin renk cümbüşüne dönüşmüştür. Misafir şairler, uzak şehirlerden ve ülkelerden gelir, Encümen-i Dâniş’in sıcak sohbetlerinde kendi sanatlarını sunar, ustalardan feyz alırlar, hatta merhum Melikü’ş-Şu‘arâ Nâbî bile birkaç kez şehre uğramış, bu edebiyat bahçesinde yeni nesilleri beslemiştir. Savaşın ve siyasetin karmaşasında bile, Diyarbakir’in bu edebiyat meclisleri, bir vaha gibi şairlerin ve âlimlerin ruhunu serinletmiştir. Diyarbakir, sadece bir sohbet yeri değil, aynı zamanda bir ilim ve estetik şehridir. Şehrin taş duvarları arasında yankılanan her beyit, her kıta, bugün bize o zamanların ihtişamını ve edebiyatın büyüsunü fısıldamaktadır. Diyarbakir’in edebiyat meclisleri, kelimelerin ve gönüllerin huzur bulduğu, bir dönemin ilham kaynağı olan muhteşem sahnelerdir.

Diyarbakir’in bu edebiyat ve irfan meclislerinin önemli şair şahsiyetlerinden birisi de Hâmî’dir. 1090/1679 yılı civarında Âmid/Diyarbakir şehrinde dünyaya gelmiştir. Zamanının seçkin âlimlerinden

İbrahim Hâşim-i Âmidî'den yüksek ilimleri öğrenmiş, yazı sanatını tamamlamış, çeşitli ilimlerde de ilerlemiştir. Ayrıca tasavvuf yolunda tanınmış âriflerden Hâfız Bulak Âgâh-ı Semerkandî-i Âmidî'nin öğrencisi olmuş, ondan da birçok ilim ve kemâlât kazanmıştır. Hocalarına bağlılığını şiirlerinde dile getirmiştir.

1138/1726 yılında bağlı bulunduğu paşanın İran seraskerliğinden ayrılması üzerine Hâmî Efendi de memuriyet hayatından çekilmiş; kendisine ihsan edilen büyük paralarla Diyarbakir'de bir konak, ayrıca Dicle Nehri kıyısında bir kasır inşa ettirmiştir. 1140/1728'de bu inşaatlar tamamlanınca, kasrının iki kapısına dostu ve şair bir şahsiyet olan Abdulfâfir Lebîb-i Âmidî ile birlikte yazdıkları tarih manzumelerini hakk ettirmiştir.

Daha sonra yaklaşık on iki yılını başta kendi konağı olmak üzere Diyarbakir'de edebiyat meclislerinde şairler ve âriflerle hoşça vakit geçirerek sürdürmüştür. Hâmî Efendi'nin şöhreti Diyarbakir'de öyle bir dereceye varmıştır ki, daha sekiz on yaşındaki çocuklar bile onun adını öğrenmiş, şairliğini iştmişlerdir. Âzmi-i Âmidî, onun büyüklüğünü ve Diyarbakir'i şerefli eserleriyle doldurduğunu şu mısralarla dile getirmektedir.

Hâmî'yi Vâlî'yi bir kimse getirmez kâle
Âmid'i tâ bu kadar etti pür-âsâr Şeref

Devlet erkânının ricası ona ulaşır ulaşmaz karşılık bulur, hatta Diyarbakir Valisi bile bazı işlerinin görülmesi için Hâmî Efendi'ye müracaat etmek zorunda kalmış. Hâmî Efendi, âlimler ve şairlerle bir araya gelmekten büyük keyif alırdı. Bu yüzden kış mevsiminde evi, yazın ise Dicle kıyısındaki konağı adeta bir ilim ve edebiyat meclisine dönüşmüştür. Orada şairler şiirlerini okur, ilmî ve edebî tartışmalar yapılır, kitaplar ve tarihler incelenir, edebî ve bilimsel konular konuşulmuş.

Ali Emîrî Efendi Tezkire-i Şuara-yı Amid adlı eserinde, Âgâh-ı Semerkandî'nin döneminde Diyarbakir'de edebiyatın ne kadar ileri seviyede olduğunu ve şehrimizde edebiyat topluluklarının oluştuğunu şu şekilde tablolattırmaktadır: *Şair Âgâh, 1080/1670 hudûdunda şehrimize şeref-bahş-ı vürûd olmuştur. O zamân Sâ'ib ve Şevket âsârı memleketimizde ser-meşk-i edebiyât idi. Şu iki zât-ı 'âlikadrden tahsîl-i kemâlât eden bir üstâdın vürûdu üdebâ-yı memlekete bâdî-i neşât olduğundan pek ziyâde bir rağbete mazhar olup vatan-ı sâni*

ittihâz eyledi. Cenâb-ı Âgâh’ın zamânında şehrimizde öyle zengin bir encümen-i edebiyât teşekkül etmiştir ki bunu derece-i hârikası gerek müşârun-ileyhin zirdeki nezâ’irinden ve gerek o zamân şu ‘arâsından Ümnî, Emîrî, Hâsim, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mucîb Kemâlî, Lebîb, Vâlî gibi belâgat-mendân-ı memleketin terceme-i ahvâllerindeki nezâyir kısmı mütâla ‘asından anlaşılmaktadır. Birçok şu ‘arâ-yı memâlik ü bilâd ve o cümleden melikü’ş-şu ‘arâ Nâbî merhûm gibi bir üstâd defa ‘atle şehrimize gelerek o Encümen-i Dâniş’de musâhabet-pîrâ olmuş idi”⁴⁷

Ali Emîrî Efendi, aynı eserin Çâkerî maddesinde şair Nâbî’nin Diyarbakir’e geldiği vakti ve kurulan meclisleri çocukluğunda Ali Ağa adından 110 yaşındaki bir şahsiyetten dinleyip ve hemen not etmiştir:

Ben, Sülûkiye Mektebi’nde Fethu’llah Feyzî Efendi’den derslerime devam ederken, zaman zaman Gülşenîzâde Hacı Hâfız Sâlih Ağa’nın kayınpederi olan muhterem Ali Ağa da mektebe uğrardı. Temiz giyinmeye meraklı, seçkin bir insandı. Hem hocamızın dostlarından hem de mektebin müdavimlerindendi. Sık sık gelir, uzun uzun oturur, geçmişe dair hoş fıkralar anlatırdı. Benim onları merakla ve iştiaqla dinlemem de kendisini sevindirirdi. Bir gün bana gülerek şöyle dedi: “Evladım, artık ömrümün son günlerini yaşıyorum. 1173 (1760) yılında doğdum, şimdi yüz on yaşındayım. Nâbî merhumun 1709’da şehrimize geldiği vakit düzenlenen o ihtişamlı şöenlere katılan yaşlıları görme fırsatım oldu. O zamanın valisi, devletin ileri gelenlerinden Recep Paşa idi; kadılık görevinde ise ünlü şair Sâbit Efendi bulunuyordu. Hem onların öncülüğünde hem de şehrin ileri gelen ailelerinin desteğiyle görkemli ziyafetler verilmişti. İlk Şaban ayı ziyafetinde şehrin bütün hanendeleri ve musikişinasları, Nâbî’ye özel bir hürmet göstermek üzere onun şiirlerinden eserler okumaya karar vermişlerdi. Mecliste, musikînin hem ilmîne hem icrasına vâkıf olan seçkin kişiler de bulunuyordu. Ruhları diriltten makamların icrasına sıra gelince, hanendelerin önde geleni olan Zerger Ahmed Verdî Çelebi-i Âmidî, Hicaz makamında, usûl-i zencirle Nâbî’nin nadide bir gazelini son derece zarif bir şekilde seslendirmişti.

Seni tebrîde benden olsa a‘dâ ittifâk üzere
Ne bâkim var hulûs elbette gâlibdir nifâk üzere
Gubâr-ı vahşet olmaz dâmen-i sahrâ-yı vahdette
Selâm eyler bu deştin kebki bâza iştiaqlık üzere

47 Ali Emîrî, TŞA, s.43.

Ondan sonra, mücellid şehlâ Mustafâ Çelebî-i Âmidî makâm-ı İsfahân'da usûl darbında yine Cenâb-ı Nâbî'nin şu eser-i dilârâsını bir terâne-i rûh-bahşâ ile okumuş:

Yârin biliriz bezmimize rağbeti vardır
Ammâ ki zamânın gözetir sâ'ati vardır

Çok mı sühan-ı Nâbî'ye bu neşve-i te'sîr
Rindân-ı harâbât ile çok sohbeti vardır

Ondan hânende-i bî-nazîr, mücellid Mahmûd Çelebî-i Âmidî makâm-ı Acem'de usûl-ı evferde yine Müşârun-ileyhin bu şi'r-i nâdîde-edâlarını gayet üstâdâne bir âheng ile okumuş:

O dil kim sâgar-ı bî-reng-i sahbâ-yı hakâyıktır
Anı leb-rîz-i çirk-âb-ı mecâz etmek ne lâyıktır

Münâsib hem-zebân rûşenger-i âyîne-i dildir
Gubâr-ı çehre-i hâtır karîben nâ-muvâfıktır

Ondan meşhûr-ı cihân üstâd-ı devrân Seyyid Nûh Çelebî-i Âmidî makâm-ı Nişâbûr'da usûl-i devr-i kebîrde Nâbî-i mu'ciz-kelâmın şu güftâr-ı neşât-efzâsını bir şîve-i 'âlem-pesend ile okumuş:

Çemende cûy-veş bu cüst ü cûlar hep senün'çündür
Miyân-ı bülbülânda güft ü gûlar hep senün'çündür

Reg-i tâk-i hafâdan cûşa gel ey bâde-i tahkîk
Kadehler şîşeler humlar sebûlar hep senin'çündür

Ondan üstâd-ı a'zam pîr-i efham Şeyhzâde Şeyh Ahmed-i Nakş-bendî-i Âmidî makâm-ı Irâk'da usûl-ı nîm-devrde yine müşârun-ileyhin bu nazm-ı bedî'ânelerini bir tarz-ı muhakkıkâne ile okumuş:

Sevâd-ı mümkinât âsâr-ı sun'ı bî-sûhan söyler
Kitâb-ı kâ'inât esrâr-ı Hakkı bî-dehen söyler

Senin gûşunda isti'dâd yok idrâkine yoksa
Leb-i cûda kemâl-i sun'ı her berg-i semen söyler

Nâbî merhûm şu üslûb-ı bedî‘a pek memnûn olarak demiş ki: “*Ey ihvân-ı ‘adîmü’l-akrân, çâr-kuşe-i ‘âlem-i nagamâtın ‘Irâk ve ‘Acem’ini, Nişâbur, Isfahân, Hicâz’ını tamâmen devr ü seyr ettirip beni ber-cihân ‘şevk u tarab’ şekline getirdiniz, var olunuz, mes‘ud olunuz! Şimdi sıra bana geldi.*”

“*Nâbî-i nüktedân ki ‘ilm-i edvâr u gınâda Seyyid Yahyâ-yı Âmidî şâkirdânından ve zamânında bu fenn-i bedî‘ada dahi fâ‘ikü’l-akrân idi. Sadâsı latîf ü şîrîn ve edâ-yı lehçesi nâzenîn olduğundan ‘âlem-i elhân ve esvâta âb u tâb vererek mecliste hâzır olan Şu‘arâ-yı Âmidiyye’nin her birinin eser-i bedî‘ini derhâl besteleyerek öyle nefis bir surette tegannî eylemiştir ki; ‘umum-ı hüzzâr tarafından binlerle “Bâreka’llâh” ve hezârân-ı hezâr “Mâşâa’llâh” alkışları îsâl-i felek-i a‘lâ edilmiş ve bu şevk u şâdmânî üzerine ‘urefâ-yı hânendegân cuş u huruşa gelerek öyle ‘âlî terennümât-ı cuş-â-cuş icrâ olunmuştur ki, nice zamân dillerde destan kalmıştır.*” dedi. Hemen kalkıp o pîr-i muhteremin elini öperek bu hikâye-i kıymetdârı zabt ve tahrîr eyledim.⁴⁸

4.İrfan Meclislerinin Adresi: Hamamlı Konak

İskender Paşa, savaş meydanlarında kahramanlıkları ile ne kadar üstünse, bilgi ve zekâsıyla da o kadar yüksek bir karakterdir. Yanında asker az, düşman ordusu çok da olsa asla kaleye kapanmaz, yapılan uyarılara kulak asmaz, ölümle yüz yüze gelmeyi, mücadele etmeyi severdi. Onun için savaş meydanı sanki bir gezinti bahçesi gibiydi. Çevresindeki düşmanların hâllerini her zaman dikkatle izlerdi. Hindistan padişahı Hümâyûn Şah’ın hocası olan büyük âlim Muslihüddîn Lârî gibi eşsiz bir şahsiyeti sayısız ihsanlarda bulunarak şehrimize getirtmiş ve bu şehirde yaşamasına vesile olmuştur.

İskender paşa Camiin banisi meşhur İskender Paşa, Dağ Kapısı dışında nefis bir kasır ile camii civarında bir hamam yaptırmıştır. “Hamamlı Kasrı” diye anılan kasır, zaman zaman bir irfan meclisi olarak varlığını devam ettirmiş, burada ilmî ve edebî hasbihaller yapılmıştır. İskender Paşa aynı zamanda mühendislik bilgisine sahip olduğu için kasrının, konağının, camiinin planlarını kendisi çizmiştir. Diyarbakirli şairler şehrin edebiyat ve irfan meclisleri olan kasır ve köşklerle ilgili birbirinden güzel beyitler kaleme almışlardır.

48 Ali Emîrî, TŞA, s.170.

5.Padişah'ın Konakladığı Mekân: Kavs Köşkü/Cihannüma

Diyarbakir'in tarihi yapılarından biri olan Kavs Köşkü, aynı zamanda Çarbağ veya Cihannuma Köşkü olarak da bilinmektedir. 16. yüzyılın sonlarına veya 17. yüzyılın başlarına tarihlenen bu köşk, Diyarbakir'in Kâbî köyü yakınlarında, Dicle Nehri'nin doğu yakasında, hafif bir meyil üzerine inşa edilmiştir. Kavs Köşkü, siyah ve beyaz taşların kullanıldığı iki katlı bir yapıdır. Köşk, 1991 yılına kadar ayakta kalmış; ancak ilgisizlik ve bakımsızlık nedeniyle zamanla yıkılmıştır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde bu köşkten “meşhur bir irem bağı” olarak bahsetmiştir. Dördüncü Murad, 1638 yılında Bağdat seferine giderken Diyarbakir'a uğramış ve ününü duyduğu Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'nin köşkünün ikinci kattaki odasında konuk olmuştur. Bu oda, padişahın konaklamasından sonra “Cihannuma” odası olarak anılmaya başlanmıştır.

Ali Emîrî Efendi bu köşk ve çevresinden bahsederken burayı cennet bahçelerine benzetmektedir.

Letâfetle döner ol cây-ı zibâ bâğ-ı Firdevse
Bahâr eyyâmı geldükte hadengâsâ atıl Kavs'e

Ali Emîrî Efendi, Kavs Köşkü ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “Azîz Mahmûd Urmevî Hazretleri Âmid şehrinin Kavs-nâm mahallinde Dicle Nehri kenarında 1044/1635 senesinde Çârbâğ ismiyle i‘mâr ve inşâ eylediği kasr-ı dil-ârâya ma‘-ebyât şu târîh beytini inşâd etmiştir. Her mısra‘ın mu‘cem ve mühmel harflerinden ayrı ayrı birer târîh olarak cem‘an dört târîh-i latîf zuhûr eder ki ne kadar san‘atlı ve müşkil olduğu ehlinin ma‘lûmudur.”⁴⁹

Seyyid-i Mahmûd-ı ‘âlem mültecâ-yı hâs u ‘âm
Şatt-ı Âmid sâhilinde yapdı bir cây-ı ferâğ

Âb-ı kevserdir suyu her nahlı bir Tûbâ-misâl
Görse dûzah ehli varmaz cennete eyler dimâğ

Enverî Hâkânî bilmez nagme-i güftârımı
Hem-zebân-ı bülbül olmaz gülşen-i ‘âlemde zâğ

49 Ali Emîrî, TŞA,s.454.

San‘at-ı târîhim idrâk eylemez ahvel olan
Nükte-i ser-bestemi hall eyleyen ahbâb-ı sâğ

Kilk-i pîr-i Nakş-bendî kudret-âsâ Resmî’dir (sene 1044/1635)
K’ol ‘azîzin tarh-ı a‘ceb ism u resmi Çârbâğ (sene 1044/1635)⁵⁰

Kavs Köşkü

6.Bir Şiirin Hikâyesi⁵¹

Ali Emîri Efendi anlatıyor:

1878 yıllarıydı. Bir gün Hayâlî Efendi’ye rastladım. Babamın bacanağı Mukabelecizâde Yusuf Raif Efendi’ye doğru gidiyordu. Berabar gidelim, dedik ve oraya doğru gittik. Abdullah Vehbi Efendi de oradaydı. Hoş geldin merasiminden sonra elinde tutmakta olduğu tulani kağıdı uzatarak Hayâlî Efendi’ye: Hatırıma şöyle bir beyit geldi. Tam yazıyordum ki siz teşrif ettiniz, dedi. Uzatılan kağıtta şu beyit yazılıydı:

Tasaddur nâkısânın bâdi-i tebcîli olsaydı
Takaddüm eylemezdi Sûre-i İhlâs’ı da Tebbet

⁵⁰ Ali Emîri, TŞA, s.455.

⁵¹ Ali Emiri, Tezkire-i Şuarâ-yı Amid, Haz. İdris Kadioğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı E-kitap, s.6. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208593/ali-emiri-efendi--tezkire-i-suara-yi-amid.html>

Hayâlî Efendi, beyite bir göz gezdirdikten sonra altına şu beyiti yazdı:

Şeref ma‘nâdadır rüchân-ı satra i‘tibâr olmaz
Mukaddemdir anunçün Sûre-i İhlâs’dan Tebbet

Gülerek eniştem ‘Abdullâh Vehbî Efendi’ye kâğıdı uzattı. Evde biraz düşündükten sonra şu beyti baş kısma tutturdu:

Rakîbiyle seni bir yerde görse ey melek-sîmâ
Okurlar ‘âşıkânın Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Abdullâh Efendi şu beyti yazmakta iken Hayâlî Efendi’nin babası muhterem Muhammed Şa‘bân Kâmî Efendi içeri teşrîf buyurdular. Alıp beytleri okuduktan sonra kendileri de şu beyiti yazarak elde bulunan kâğıdı şiiiriyle süsledi.

Biri tevhîd-i Mevlâ’dır biri tezkîr-i a‘dâdır
Nasıl olsun müsâvî Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Tam o sırada Yusuf Raif Efendi’nin kainbiraderi ve benim dayılarım olan Abdülfettah Fethî ve Abdulkerim Abdî Efendiler geldiler. Önce Abdülfettah Fethî Efendi, beyitlere göz gezdirip biraz düşündükten sonra şiire şu beyiti ekledi:

Nice sûret-perestân var ki ‘âlim gösterir kendin
Değildir ezberinde Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Ondan sonra Abdulkerîm Abdî Efendi kalem kâğıdı birâderinden aldı şu beyti yazdı:

Kabûl-i da‘vet-i tevhîd için inzâr lâzımdır
Mukâbilidir nazar kıl Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Sıra bana geliyordu. Şiir onların elinde dolaşırken ben de şöylece bir şey hazırlamıştım:

Dilimde zikr-i Mevlâ fikr-i dünya ictimâ‘ etmiş
Yazılmış bir varakta Sûre-i İhlâs ile Tebbet

İşte bu buluşmadan ortaya böyle müşterek bir şiir çıkmış oldu.

Müşterek Gazel

Tasaddur nâkısânın bâdi-i tebcîli olsaydı
Takaddüm eylemezdi Sûre-i İhlâs'ı da Tebbet

Şeref ma'nâdadır rüchân-ı satra i'tibâr olmaz
Mukaddemdir anunçün Sûre-i İhlâs'dan Tebbet

Rakîbiyle seni bir yerde görse ey melek-sîmâ
Okurlar 'âşıkânın Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Biri tevhîd-i Mevlâ'dır biri tezkîr-i a'dâdır
Nasıl olsun müsâvî Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Nice sûret-perestân var ki 'âlim gösterir kendin
Değildir ezberinde Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Kabûl-i da'vet-i tevhîd için inzâr lâzımdır
Mukâbildir nazar kıl Sûre-i İhlâs ile Tebbet

Dilimde zikr-i Mevlâ fikr-i dünya ictimâ' etmiş
Yazılmış bir varakta Sûre-i İhlâs ile Tebbet

7. Ali Emîrî Efendi'nin Diyarbakir Konakları ve Köşkleri İle İlgili Yazmış Olduğu Beyitler

Hacı Ağa Köşkü:

Âb-ı vâfir dil-güşâ selsâli gûyâ selsebîl
Hacı Ağa Köşkü'dür kasr-ı bülend-i bî-'adîl

Pamuklu Köşkü:

Suyı gâyet latîf ü dil-güşâdır
Pamuklu Köşkü cây-ı safâdır

Sem‘anzâde Köşkü:

Müzeyyendir mükemmeldir tarab-zâdır ferah-bahşâ
Kasûrun bî-kusûru Kasr-ı Sem‘ân-zâdedir hâlâ

Bekir Paşa Köşkü:

Safâsı hâr-ı hâr-ı ıztırâbı def‘ eder dilden
Ne hoş bir gülşen-i nâdîdedir Kasr-ı Bekir Paşa

Hâmî Köşkü:

Şekli a‘lâ mevki‘i zîbâ havâsı dilsitân
Yâdigâr etmiş bu kasrı Hâmî-i mu‘ciz-beyân

Hâcî Hamza Köşkü:

Hîç unutmam anda çarpıldım o zîbâ gamzeyeye
Yâr ile gitmiş idim bir kerre Hâcî Hamza‘ya

Erdebîl Köşkü:

Erdebîl Kasrı‘nda vardır safâ-yı dil-sitân
Dicle‘nin cisr-i metîn kurbunda etmiştir mekân

Hamamlı Köşkü:

Mevki‘i sıhhat-fezâ âb u havâsı dil-pezîr
Doğrusu Hamamlı Kasrı‘dır mekân-ı bî-nazîr⁵²

52 Ali Emîrî, TŞA, s.133-135.

8. Bir Edebî Muhit Olarak Şehrin Medreseleri

*Âlim-i bâ- ‘amelin bastığı toprak bizim
Câhil-i bî- ‘amelin başına tokmak bizim
Resmî*

Köken olarak uzun bir geçmişe sahip olan medreseler sistematik bir biçimde Selçuklu Devleti’yle başlamış ve Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Medreseler inşâ edildikleri devrin üniversiteleridir. Bu medreselerde tefsir, fıkıh, kelim gibi dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat, felsefe, mantık, kimya, matematik, fizik ve astronomi gibi müsbet ilimler de okutulmuştur. Mesûdiye Medresesi, Zinciriye/Sincariye Medresesi, Sülûkiye Medresesi, Hadım Ali Paşa medresesi gibi önemli medreselerde Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve oğlu Ali Paşa’ya muallimlik yapan Hanili Mehmed Efendi gibi zatlar yetişmiş ve burada müderrislik yapmıştır.⁵³ “Osmanlı Devleti’nde, Batılı Devletlerin gelişmişlik seviyesini yakalama adına yapılan Tanzimat ve Islahat hareketlerinden medreseler de nasibini almıştır. Bu iyileştirme hareketlerinin neticesinde medreselerin alternatifi gibi düşünülebilecek eğitim-öğretim kurumları ortaya çıkmıştır.”⁵⁴

Diyarbakir’de edebî mahfil olarak değerlendirebileceğimiz yerlerden birisi de şüphesiz medreselerdir. Nitekim devrin müderrislerinin pek çoğu aynı zamanda şair ve mûsikî-şinas kimselerdir. Medreselerdeki bazı müderrisler, zaman zaman edebiyat müşâareleri tertip etmişler, devrin muasır şairleri ile bir araya gelip edebiyata dair sohbet etmişlerdir. Bu mühim şahsiyetlerden birisi de Ali Emîrî Efendi’nin amcası Şaban Kâmî Efendi’dir. Devrin tanınmış ilim adamlarından olan ve tahsilini tamamladıktan sonra Ulu Cami bitişiğindeki Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi’nde dersler vermeye başlayan Kâmî Efendi, bir süre sonra da Diyarbakir’de yaptırdığı evin

53 Bkz. Bedri Mermutlu, “Ali Emîrî’nin Mir’atü’l-Fevâid Notlarında Diyarbakir’in Anıtsal Tarihi Yapıları”, E-şarkiyat İlmi Araştırma Dergisi, Sa.VIII, Kasım 2012, s.98, A.Bilal Altunboğa, Diyarbakir Folklorundan Kesit-ler, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1999, İstanbul, s.22.

54 Ali Özenç, “Dinî Statü Sahibi Medrese Seydalarının Ve İlahiyat Fakültesi Öğretim Elemanlarının Birbirlerine Bakışı (Diyarbakir Örneği)”, Journal of International Management and Social Researches Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2014, s.1.

bir kısmını tekke hâline getirerek tasavvufî ve ilmî yaşamını burada sürdürmüştür. Şaban Kamî Efendi'nin tertip ettiği, Ali Emîrî Efendi'nin de iştirak ettiği müşâa-relerden birisini kendisi tezkiresinde şu şekilde nakletmektedir. “Şaban Kâmî Efendi Hazretlerinin yanına bir zât-ı zarîf geldi mi, bendenizi mektepten çağırır, müşâa-re ettirirdi. Mutlaka galebe bizde kalırdı. Bazan umum yârân-ı meclis ittifak ederlerdi, yine ifhâm ederdim. Behram Paşa Câmî şerîfinin imam ve hatibi Abdulkadir Efendi, ekser gün muallimim Fethullâh Efendi'nin yanına gelir, benimle müşâa-re ederdi”⁵⁵

Edebiyat sohbetlerinin icra edildiği mekânlardan birisi de Sülûkiye Mektebi /Medrese'si'dir. Ali Emîrî Efendi'nin de ilk eğitimini aldığı Sülûkiye Medrese'sinin en önemli müdâvimleri Ahmed Hayâlî, Ali Ağa ve Fethullah Feyzî Efendi gibi şahsiyetlerdir. Ali Ağa, ömrünün sonlarına doğru bu mektepte eğitim gören Ali Emîrî Efendi'ye Nabî'nin Diyarbakir'e teşrifini ve şehirde Nâbî için yapılan hazırlıkları şehrin eşrafından işittiği kadarıyla nakletmiş ve böylece Diyarbakir'de icrâ olunan mühim bir edebiyat sohbeti yine başka bir edebiyat sohbetinde derhatır edilerek Ali Emîrî Efendi vasıtasıyla günümüze kadar ulaştırılmıştır.

“1120 senesinde Melikü's-şuarâ Nâbî-i nüktedân yârân-ı memleket tarafından vâkı' olan davet üzerine şehrimize gelerek pek çok muâşere ve musâhabetler vuku bulmuş, bağlar, bahçeler, kasırlarda zevk u safa edildikten başka bostan mevsimine kadar bırakılmayıp bostan mevsim-i ferah-zâsı dahi bu zevk u safâ ile geçişdirilerek Nâbî-i merhûm pek ziyâde memnûn kalmış idi. Bu abd-i âciz Sülûkiye Mektebi'nde Fethullah Feyzî Efendi'den tahsîle devâm eylediğim esnâda Gülşenizâde Hacı Hâfız Sâlih Ağa merhûmun kâimpederi pîr-i muhterem Ali Ağa ki –ağalık ünvanını hâiz urefâdan olup gâyet temiz giymeye pek meraklı idi- hem üstadımızın ehîbbâsından hem de mekteb müdâvimlerinden âti't-terceme Ahmed Hayâlî Efendi hafîde-zâdesi olduğundan ekseriyâ mektebe gelerek çokça oturur ve eslâfa âid latîf fikrâlar söylerdi. Benim kemâl-i iştiyâk ile dinlediğime memnûn olurdu.”⁵⁶

55 Ali Emîrî, TŞA, s.93.

56 Ali Emîrî, TŞA, s.167.

9.Zinciriye Medresesi’nde Şehit Bir Şair: Hâmîdî

Diyarbakir’in en seçkin âlimlerinden biridir. Asıl adı Abdulhamîd olan şair, hem bilgisi hem de faziletiyle dönemin önde gelen şahsiyetlerinden birisi olarak tanınmaktadır. Diyarbakir’de ilim ve ahlakıyla ön plana çıkan üstat, müftî olarak görev yapmış ve hukukî meselelerde kanaat önderi olarak büyük saygı görmüştür.

Abdulhamîd Efendi, Diyarbakir’in büyük alim ve şairlerinden Şabân Kâmî Efendi’nin hocalığını yapmıştır. Ali Emîrî Efendi de Şaban Kâmî’den ders aldığından dolayı Hâmîdî için “üstadın üstadı” denilmektedir. Gençliğinde, şehrin tanınmış fakihlerinden Payaslı Ömer Efendi’den ileri düzeyde eğitim almış ve ilmî birikimini medreselerde ve camilerde öğrencilerine aktarmıştır. Sabahları Zinciriye Medresesi’nde, akşamları ise Câmî-i Kebîr’de ders vermiş, yüksek ilim dersleriyle öğrenci yetiştirmiştir. Onun bilgisi, fazileti ve öğretme yeteneği o kadar etkileyiciydi ki, dersleri her zaman büyük bir rağbet görmüştür. Abdulhamîd Efendi, öğ-rencileri için sadece bir öğretmen değil, aynı zamanda bir rehber ve ilham kaynağı olmuştur. Şehrin ilim hayatına katkısı ve yetiştirdiği talebeler, onun mirasını uzun yıllar yaşatmıştır.

Valilerin zulmü karşısında asla sessiz kalmayan Hamîdî Efendi, Diyarbakir’de müftülük yapmıştır. Onun haksızlık karşısında sesini yükseltmesi şu mısralardan anlaşılmaktadır.

Hem yakarsın berk-ı şimşîr-i sitemle ‘âlemi
Hem yine dersin ser-i kuyumda feryâd olmasın

Ali Emîrî Efendi, onun şehit edilmesini şu şekilde dile getirmektedir: “Müftü Efendi, kendisine şehâdetin yaklaştığını hissettiğinde derin bir huşu içinde abdest aldı ve iki rekât namaz kıldı. Hayatını Allah’ın emanetine sahip bir kul olarak korumanın, her mümin için en büyük görev olduğunu yürekten idrak etmişti. “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Güç ve kuvvet yalnız Allah’a aittir. Biz Allah’a aidiz ve O’na döneceğiz.” Sonra eline bir taş aldı; mukabele-i bi-misal kabilinden, kelime-i şehâdeti bir kez daha dile getirdi. İşte o an, inancı ve teslimiyetiyle, şehâdetin en yüce mertebesine erdi; Allah yolunda canını feda etti. Asrının medreselerini ilim irfan meclisine çeviren Hamîdî’nin hayatı boyunca yazmış olduğu üç şiirden birisi şudur.”⁵⁷

57 Bk. Ali Emîrî, Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid, (Hazırlayan: İdris Kadioğlu), Son Çağ Yayınları, Ankara, 2014, s.300

Bulmaya sıhhat cihânda dâ'imâ bîmâr ola
Yaslanır ol gerdene sâhib-firâş kâküllerin

Kara giymiş fûrkate batmış hele benden beter
Zâr u giryân olduğum etmiş tirâş kâküllerin

Fûrkat-ı hicrin çekerken düştü dil sevdâlara
Zîr-i feste tel kırıp gösterdi baş kâküllerin

El çekip kat'-ı ümîd etmez Hamîdî haşre dek
Genc-i nakd-i 'ömrüne olmuş ma'âş kâkülleri

Zinciriye Medresesi

Özkan Ciğa, “Ali Emîrî Efendi'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id Adlı Eserinde adları geçen ve Diyarbe-kir'de yer Alan Medreseler Ve Müderrisler” adlı çalışmasında Diyarbekir'de bulunan 13 med-reseden bahsetmektedir. Bu medreseler sırası ile şunlardır:

1. Mesûdiyye Medresesi

Mesûdiyye Medresesi, Diyarbakir’de Ulu Cami’nin kuzeyinde inşa edilen ilk büyük medrese olarak bilinir. Bu medrese çağının en ileri bilimlerinin okutulduğu bir ilim merkezi olduğu için dönemin meşhur medreselerinden biri olmuştur.

2. Zincîriyye Medresesi

Diyarbakir’de Ulu Cami’nin güneybatısında bulunan Zincîriyye Medresesi, halk arasında Sincariye olarak da bilinir. Bu medrese de Mesûdiyye Medresesi gibi dönemin önemli müderrislerinin yer aldığı ve çağın en ileri ilimlerinin okutulduğu bir medresedir.

3. Hüsreviyye Medresesi

Diyarbakir Sur ilçesi Mardin Kapı semtinde bulunan Hüsreviyye Medresesi, Diyarbakir’de valilik görevinde bulunan Hüsrev Paşa tarafından 1521-1528 tarihleri arasında yaptırılmıştır.

4. Hadım Ali Paşa Medresesi

Bu medrese, Diyarbakir’in Sur ilçesinde bulunan Ali Paşa Camisi’nin batısında Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında yer alır. O dönemde Diyarbakir valisi olan Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında inşa ettirilmiştir.

5. Dilâveriyye Medresesi

Dilâveriyye Medresesi, Diyarbakir’de iki defa valilik yapan (1616-1617/ 1618-1619) Hırvat asıllı Dilâver Paşa tarafından inşa edilmiştir. Bu medrese, Diyarbakir’in Sur ilçesinde Melek Ahmed Paşa Cami karşısında yer alır. Ali Emîrin, bu caminin sağ tarafında kalan büyük hânın medreseye bağlı bir vakıf olduğunu, bu hânın kapısının ve medresenin bazı kısımlarının çok zarif nakışlarla süslenmiş olduğunu anlatır.

6. Ömeriyye Medresesi

Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id adlı eserinde Ömeriyye Medresesi'nin ismi sadece bir yerde anılmaktadır. Ali Emîrî, bu medresenin Diyarbakir'de yer aldığını ifade ederek bu medrese hakkında başka herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.

7. Şücâ'iyye Medresesi

Şücâ'iyye Medresesi, Diyarbakir'in Sur ilçesi Mardin Kapı civarında Deliller Hanı'nın karşısında yer almaktadır. Bu medresenin yanında bir çeşme ve Sultan Şücâ' hazretlerinin türbesi bulunur.

8. Azîziyye Medresesi

Diyarbakir'de önemli bir yere sahip olan bu medrese, Diyarbakir'in Sur ilçesinde bulunan ve Hacı Müştak Cami olarak da adlandırılan Azîziyye Cami'nin bulunduğu yerdedir. Şeyh Aziz Mahmud Urmevî, tarafından inşa ettirilen cami külliyesi içerisinde yer almaktadır.

9. Latîfiyye Medresesi

Latîfiyye Medresesi, Diyarbakir'in Sur ilçesinde Fatih Paşa Cami'nin kuzeydoğusunda yer alır. Bu medresenin bulunduğu yer daha önce Fatih Paşa Cami'nin Şafiler kısmı olarak kullanılmakla birlikte 19. yüzyılda Latîfiyye medresesi olarak da kullanılmıştır. Ali Emîrî'nin eserinde bu medresenin adına bir yerde rastlamaktayız. Ali Emîrî, Latîfiyye Medresesi'nin Diyarbakir'de yer aldığını söylemiş ancak bu medrese ile ilgili başka bir bilgiye yer vermemiştir.

10. Kadiriyye Medresesi

Diyarbakir'in Çobyan mahallesinde yer aldığı söylenen bu medrese, Hacı Abdulkadi-zâde Hacı Abdulkadir Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Diyarbakir müderrislerinden olan Hacı Abdulkadir Efendi, Diyarbakir'deki bütün emlakını bu medreseye vakfederek 1799 yılında söz konusu medresenin müderrisliğini yapmıştır.

11. Râgıbiyye Medresesi

Bu medrese, Diyarbakir’ın Sur ilçesi Süleyman Nazif Mahallesi’nde, Defterdar Cami’nin güneyine bitişik yerde bulunmaktadır. Kendisi gibi ilim adamı olan Mehmed Sıbgatullah Efendi’nin torunu, Müftü Mehmed Mesûd Efendi’nin oğlu Hacı Râgıb Bey tarafından H 1241/ M 1826 ile H 1249/ M 1833 yılları arasında inşa ettirilmiştir.

12. Çeteci Abdullah Paşa Medresesi

Çeteci Abdullah Paşa Medresesi, Diyarbakir’in Çermik ilçesinde Ulu Cami yolu üzerinde ve çarşı içinde yer almaktadır. Medrese ve yanındaki mescidin Çeteci Abdullah Paşa tarafından H.1170/ M.1756 yılında yaptırıldığını medresede yer alan kitabeden öğrenmekteyiz.

13. Kara Vâ’iz Medresesi

Ali Emîrî, eserinde Çermik ve Çüngüş ilçelerinden bahsederken bu medresenin Diyarbakir’ın Çermik ilçesinde bulunduğunu ve H.1160/ M.1747-1748 yılında yapıldığını buradan pek çok âlimin yetiştirdiğini ifade etmiş. Bu medrese hakkında başka bir bilgi vermemiştir.⁵⁸

10. Bir Edebî Muhit Olarak Şehrin Kitapçıları ve Kütüphaneleri

Milletlerin medeniyet tarihleri tetkik edildiğinde kitap, insanoğlunun benliğini, kimliğini ve tarihini yazı üzerinden kurduğu bir dünya olmuştur. Diyarbakir’in kütüphanelerinin zenginliğini İbnü’l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarıkın ve Amid’de belirtir. Nisanoğullarının egemen olduğu 1143-1183 yılları arasında Diyarbakir’deki kütüphane, dünyanın sayılı kütüphaneleri arasındadır. Nisanoğulları’nın egemenliğine son veren Selahaddin-i Eyyubi, şehrin teslim aldığı yıllarda 1.040.000 ciltlik bir kütüphanenin varlığından bahsetmektedir. Bugün bir kütüphanenin büyüklüğü hakkında fikir edinmek için içinde görevli personel sayısına bakılabilir. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’ın kendi özel kütüphanesinde görevli personel sayısının 58 olduğu

58 Bk. Ciğa, Özkan, Ali Emîrî Efendi’nin Mir’âtü’l-Fevâ’id Adlı Eserinde Yer Alan Medreseler Ve Müderrisler, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018.

dikkate alınır, edebiyat, sanat ve bilimin o tarihlerde Diyarbekir’de ne kadar ileri olduğu anlaşılabilir. 1886 (h.1302) tarihli Diyarbekir Salnamesi Diyarbekir’de Rağibiye Kütüphanesi, Hamdizade Ömer Efendi Kütüphanesi gibi 7 kütüphanenin varlığından bahsetmektedir. Ayrıca Kâmî Efendinin şahsi kütüphanesinde yaklaşık 5 bin, Said Paşa kütüphanesinde 7 bin ve Derviş Efendi’nin şahsi kütüphanesinde yine beş bin civarında kitap bulunduğunu ifade eder.

Edindiğimiz bir başka bilgiye göre Diyarbekir’de Yiğit Ahmed Mahallesi’nde bir de kitapçılar çarşısı olduğunu öğreniyoruz. Ali Emiri Efendi ayrıca Ulu Caminin güneyinde de bir kitapçılar çarşısı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla ilmî ve edebî metinlerin bulunduğu kütüphaneler, kitapçılar, kitap çarşıları, şehrin maddi ve manevi silüetini de etkilemektedir. Kütüphaneler aynı zamanda birer edebiyat ortamları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarih boyunca Kütüphaneler sadece kitapların muhafaza edildiği yerler değil, aynı zamanda ilim ve edebiyat sohbetlerinin yapıldığı önemli kültürel merkezlerdir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren gelişen vakıf kütüphaneleri, medreseler ve tekkelerle bağlantılı kütüphaneler, alimlerin, şairlerin ve edebiyat meraklılarının bir araya geldikleri mekânlar hâline gelmiştir.

Ali Emîrî Efendi’nin amcası Şaban Kâmî Efendi, devrin tanınmış ilim adamlarından birisidir. Tahsilini tamamladıktan sonra Diyarbekir Ulu Cami bitişiğindeki Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi’nde dersler vermeye başlamış, ilmî ve edebî sohbetleri bu kütüphanede icra etmiştir.⁵⁹

Osmanlı döneminde Diyarbekir’de XIX. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbekir Vilayet merkezinde 7 kütüphane bulunmaktadır.⁶⁰ Ancak 1901 (H.1317) tarihi itibarıyla kütüphane sayısı 3’e düşmüştür.⁶¹ 1901-1905 yılları arasında bunlar *Sarı Abdurrahman Paşa, Hamdizade Ömer Efendi ve Rağibiyye* kütüphaneleridir. Ayrıca 1893 tarihinde, sur dışında bulunan İdadi Mülkiye Mektebi bünyesinde de büyük bir kütüphanenin faaliyet gösterdiğini kaynaklardan öğreniyoruz. 1316/1898 tarihli

59 Arslan, Mustafa Uğurlu, Diyarbekir’in Gelecek Tasavvurunda Edebiyatın Rolü, Editörler, Ali Karakaş vd., Şehir ve Edebiyat, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2024.

60 Diyarbekir Vilayet Salnamesi, H. 1286-1323 (1869-1905), C.III, Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbekir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 1999, s. 222.

61 DVS, C. V, s. 105; 73 İl Yıllığı, s. 391.

Diyarbakir Maarif Salnamelerinde, bu kütüphanede 206 adet kitap bulunduğu belirtilir. Salnamenin ilerleyen yıllarında 1319 ve 1321 dönemlerinde kütüphane hakkında bilgi içermediğini görmekteyiz.⁶²

11. Bir Edebî Muhit Olarak Şehirde Bulunan Dükkanlar

Osmanlı döneminde Diyarbakir, özellikle XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında güçlü bir kültür ve edebiyat merkeziydi. Hem şairlerin hem de âlimlerin bulunduğu, ilmî ve edebî sohbetlerin yapıldığı yerler yalnızca konaklar, medreseler ve kütüphanelerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda “dükkân” diye bilinen mekânlarda da edebî sohbetler yapılmıştır. Dolayısıyla bu tablo bize Diyarbakir’de sosyal tabakadan her kesimin sanat ve edebiyatla yakından ilgilendiğini açık bir şekilde göstermektedir. Diyarbakir’de edebiyat sohbetlerinin yapıldığı dükkanları sırasıyla şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Bir Edebiyat Meclisi Olarak Hamdî’nin Dükkânı

Hamdî Çelebi, şehrimizin önde gelen şairlerindedir. Güçlü hitabeti, etkili üslubu ile şiirler söylemiştir. Diyarbakir’in köklü ailelerinden geldiği için, kendi döneminde Ahmed Çelebi adıyla tanınmıştır. 1621 yılı civarında dünyaya gelmiş, gençlik yıllarında iyi bir eğitim görmüş, bilgi ve edebiyatta kendini yetiştirmiş bir şahsiyettir. Döneminin şairleriyle edebiyat ortamlarında bulunmuş, Rum ve Acem edebiyatlarını da derinlemesine incelemiştir. Servet sahibi olduğu için devlet görevlerine yönelmemiş, ticaretle uğraşmayı seçmiştir. Ancak onun dükkânı, ticaret mekânı olmaktan çok bir ilim ve edebiyat mahfili olmuştur. Genç ve yaşlı şairler orada toplanmışlar, şiirler ve edebî yazılar üzerine hasbihal etmişlerdir.

Hamdî nüktedan, hazırcevap, ince ruhlu ve neşeli bir insan olduğundan dolayı katıldığı her toplantıya renk katmıştır. Nâbî, Âgâh ve Emîrî’ye büyük sevgi ve saygı duymuş, onların şiirlerine nazireler yazmıştır. Hamdî, hayranlık duyduğu Nâbî için “Hamdî’nin kalemi gönülden şeker damlatmaktadır.

Hamdî, sen tatlı edalı Nâbî’nin meşrebinden mi geldin? demek sureti ile şairi övmüştür.

62 Mehmet Şimşek, Amid’den Diyarbakir’e Eğitim Tarihi, Kent Yayınları, İstanbul, 2006, s. 95, 96.

Kand-âver imiş hâme-i tab‘-1 dil Hamdî
Sen Nâbî-i şîrîn-edâdan mı gelirsin

Âgâh-1 Semarkandî için ise, ey Hamdî, yeni mânâlar Âgâh’ın
gönlünden doğar, yoksa tatlı sözlü şairlerden çok ne var? Diyerek
Âgâh-1 Semarkandî’ye olan hayranlığını dile getirmiştir.

Tâze ma‘nâ hâtır-1 Âgâh’dan eyler zuhûr
Yoksa Hamdî şâ‘ir-i şîrîn-edâdan çok ne var

*Ali Emîrî Efendi’nin dedesi Mehmet Emîrî Çelebi için ise Ey
Hamdî!, Emîrî’nin nazmındaki incilere bak, onun şiiirlerinde zarafetin
ışığı, letafetin izleri bulunmaktadır, der.*

Hamdî güher-i nazm-1 Emîrî’ye nazar kıl
Tâb ü eser-i âb-1 letâfet var içinde

Hamdî’nin sevilen gazellerinden birisi şudur:

GAZEL

Ey nûkhet-i gül bâğ-1 vefâdan mı gelirsin
Yoksa eser-i feyz-i sabâdan mı gelirsin

Âfâka ziyâ verdi bugün pertev-i hüsnün
Ey mihr-i dil-efrûz semâdan mı gelirsin

Olmuş yine âgeşte-be-hûn tevsen-i nâzın
Ey rehzen-i ‘uşşâk gazâdan mı gelirsin

Sa‘y ile gönül ka‘be-i maksûda eriştin
Bu zevk u sürûr ile safâdan mı gelirsin

Kand-âver imiş hâme-i tab‘-1 dil-i Hamdî
Sen Nâbî-i şîrîn-edâdan mı gelirsin

2- Bir Edebiyat Meclisi Olarak Râmiş’in Dükkanı

Şairlerin Diyarbakir’deki önemli buluşma mekânlarından birisi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve ticaretle uğraşan şair Râmiş (ö. 1708)’in dükkânıdır. Kendisi de şiirle meşgul olan ve başkalarıyla karıştırılmamak için o güne kadar kullanılmamış bir mahlas kullanan Râmiş, tahsili olduğu hâlde memuriyeti tercih etmemiş ve bir dükkân açarak ticaretle meşgul olmuştur. Ne ticaretinin yapıldığını bilemediğimiz bu dükkân, yöre sanatçılarının buluşma yeri olmuştur. Râmiş’in aynı zamanda Diyarbakirli sanatçılara şiir hakkında bazı malumatlar verdiği bu dükkânda ticaretten ziyade şiir ve inşa gibi edebî mevzular bahis konusu edilmiştir. Râmiş, dükkânının zaman zaman bir edebiyat meclisi haline geldiğini şu beyiti ile dile getirmektedir.

*Dârü ’ş-şifâ-yı vasl-ı dil-ârâya mahremiz
Pürdür devâ-yı ayş ü tarabla dükkânımız*

Bu dükkânda yapılan edebiyat sohbetlerine Âgâh, Hâsım, Hâmî ve Vâlî’nin yanı sıra dostu Sâbit’i ziyarete gelen Nâbî, Sâbit ve Şinâsî gibi şairler de katılmışlardır.⁶³

3- Bir Edebiyat Meclisi Olarak Çâkerî’nin Dükkanı

Çâkerî’nin asıl adı Alî’dir. Seyyid Alî Çelebî olarak bilinen bu müstesna şahsiyet, şehrimize köklü ve hürmetli bir aileden neşet etmiştir. 1080 (1670) yılı civarında dünyaya gözlerini açan Alî, ilim ve irfan tahsilini tamamladıktan sonra, ihtişam ve debdebeye iltifat etmemiş, dünya süsünü arzulamak yerine gönlünü sanata adanmış; kitap ciltleme sanatının (mücellit) inceliklerini öğrenerek ömrünü bu yolda harcamıştır. İşte bu derin tevazusunun nişanesi olarak da kendisine “Çâkerî” mahlasını seçmiştir.

Nazımda olduğu gibi teclîd ve tezhîb sanatlarında da kudretiyle temâyüz eden Çâkerî, hat üstatlarının kaleminden çıkan kıymetli eserleri, Kelâm-ı Kadîm’i ve En’âm-ı Şerîf’i zarafet ve rikkatle süslemiş, altın yıldızlarla işlediği her satır, ışıkla yoğrulmuş bir dua gibi parıldamıştır. En çok da ciltlerin üzerine işlediği cam gibi şeffaf zarlar, içerdeki yazıları ve nakışları bir hayal perdesi ardında göstererek gönülleri mest etmiştir. Bu şeffaf örtü, hem kitabı zamana karşı muhafaza etmekte, hem

⁶³ Ali Emîrî, TŞA., s.422.

de sanatın kudretini ruhlara fısıldamaktadır. Onun eserlerini görenler, yalnızca hayranlıkla bakmamış; kalplerinde derin bir duygu hissetmiş, âdeta gözlerinden gönüllerine bir ışık dolmuştur.

Câmi-i Kebîr'in kapısındaki mütevazı dükkânı, renga renk mürekkeplerin, nakışların, altınla bezenmiş desenlerin bulunduğu bir sanat mekânıydı. Boyalarla yoğrulmuş o sanatkâr, adeta kendi dükkânının bir parçası olmuştu. Ali Emîrî Efendi'nin ifadesiyle dükkana girenler, sanki cennetten bir köşeye girmiş gibi huzur duyar; Çâkerî'yi ise, kanatlarını açmış bir tavus kuşu kadar zarif ve göz alıcı hayal ederlerdi.

Sanatındaki bu saf güzellik, hakikatin ve ilahî nurun bir aksiydi. Öyle ki devrin şöhretli simaları onunla tanışmayı bir bahtiyarlık sayar, elini öpmek ve duasına mazhar olmak için kapısında saf tutarlardı. Çâkerî, sadece sanatı ve kitaplarıyla değil, zamanın ruhunu da ebediyetle mühürlemiştir. Aşağıdaki beyitte Çâkerî rakibi çok ince bir üslupla eleştirmiştir.

Yaş elinle yapışma yâre rakîb
Hele sabreyle ellerin kurusun⁶⁴

4- Hadîdî'nin Dükkânı ve Edebiyat Hasbihalleri

Ali Emîrî Efendi'nin anlattığına göre Diyarbakir'in demirci esnafından, iyi huylu bir insan olan Hadîdî'nin okuma yazması olmadığı hâlde vezinli şiirler söyleyebilen şairlerdendir. Ali Emîrî Efendi der ki; *Peder-i erkemim buyururlar ki Hadîdî, mahalleimizde sâkin, uzun boylu bir zât idi. Gündüzleri dükkânında demirci kıyâfetinde olduğu hâlde, geceleri temiz libâslar giyer, başına ağabânî sarık sarar, sarığını kaşlarının üstüne ittirdi. Gündüzleri âteşler içinde mehib görülen o şekl ü simâ, geceleri letâfete inkılâb eder, zarîfâne bir şekil alırdı. Biraz ekülce olduğundan hiç olmazsa günde bir tencere pilavın altından girer üstünden çıkardı. Hele kış mevsiminde kulaklı tarhana çorbasıyla pek âsinâ idi.*

Birçok usta şairin sözlerini ezberinde tutar, onlardan örnek alarak bazen inanılmayacak derecede sözler söylerdi. Baharda dostlarıyla mesirelere gitse de, onun asıl bahçesi ateş saçan demir ocağının bulunduğu demirci dükkânı idi. Çağdaşı olan Cedîdî, Hasretî gibi şairler birbirlerini takdir ederken, Hadîdî kendini şiir meydanının

64 Ali Emîrî, TŞA, s.170.

tek pehlivanı sayardı. Güzel sesi vardı, çıraklarına makam öğretir, çekiç darbelerini örs üzerinde ritimle vurdurur, makamına uygun şiirler söyletirdi.

Gündüzleri dükkânında demirci kıyafetiyle görülür, geceleri ise zarif elbiseler giyerdi. Sonunda herkes gibi o da fani dünyayı bırakıp 1230/1815 civarında vefat etti. Şiirleri çok mükemmel olmasa da halk arasında hâlâ adı yaşamaktadır. Onun en güzel gazellerinden birisi de şudur:

Aşka düştü gönlümüz gam nârı kâr eyler mi hîç
Düşmeyenler âteşe neşr-i şerâr eyler mi hîç

Çarh-ı gîtî dâ’imâ ‘aksine devr etmektedir
Bî-meşakkat ehl-i ‘aşkı bahtiyâr eyler mi hîç

Cân ü dilden böyle bir meh-pâre dilber sevmeyen
Hâkpâyı üstüne cânın nisâr eyler mi hîç

Nâle-i bülbül hevâdır söyleyen bî-hûş imiş
Derde meftûn olmasa gülşende zâr eyler mi hîç

Sanma bu ednâ **Hadîdî** ‘aşkı pinhân eylemez
Şem‘veş yansa derûnî âşikâr eyler mi hîç⁶⁵

2.1- Bir Edebî Muhit Olarak Civân’ın Dükkânı

Ali Emîrî Efendi Tezkire-yi Şuarâ-yı Amid adlı eserinde Civan’ı şu şekilde nakletmektedir: Şehrimizin sanat erbabı şairlerinden idi. 1060/1650 yıllarında dünyaya gelmiştir. İlk gençliğinde biraz okuma yazma tahsili gördükten sonra basmacılık sanatına yönelmiştir. Millî şiir söylemeye hevesli olduğundan henüz genç yaşta iken ‘Civân’ mahlasını almıştır. Zamanla basmacılar esnafının seçkinlerinden olmuş, çeşit çeşit zarif kalıplar hazırlatıp imal ettirmiştir.

Civan, Beyaz ve diğer kumaşların üzerine türlü nakışlar basardı. Özellikle genç kızların çeyiz için dokudukları ince kumaşları renk renk çiçekler, dallar ve bazen de makamına uygun beyitlerle öyle zarif süslerdi ki görenler hayran kalırlardı. Minder, yastık, döşek, mendil, perde ve döşek örtüsü gibi pek çok basmaları itibarlı sayılırdı. Şiir söyleyişi açık ve sadeydi. Bazı güzel beyitleri ve uyumlu gazellerine

65 Ali Emîrî, TŞA., s.260.

de rastlanırdı. ‘Mâye’ makamında söylediği coşkulu murabbaları hâlâ meşhurdur. 1130/1718 yıllarında vefat etmiştir. Vefatında bir oda dolusu zarif basma kalıbı bırakmıştır. Eserlerinden bir gazeli şudur:

Seyre çıkmış sevdiğim şûh-ı cihân olmuş bugün
Kıprigi tîr-i gazab ebrû kemân olmuş bugün

Kaddine bin nâz ile giymiş kebûdî câmesin
Ebr içinde sanki mâh-ı mihrbân olmuş bugün

Karşısında sad-hezâr üftâdeler el bağlamış
Nâzenînler tahtına sâhib-kırân olmuş bugün

2. Diyarbakir’de Edebî Muhit Olarak Kahvehâneler / Kırâathâneler

Türk Edebiyatının teşekkül ve tekâmül seyrine bakıldığında şair ve sanatkârların zaman zaman belli merkezlerde toplandıkları görülmektedir. Bu mahfiller, genellikle edebiyata ehemmiyet veren, sanatı ve sanatkârı koruyan, yazılan kıymetli eserleri mükâfatlandırın devlet adamlarının teşvikiyle oluşturulmuş, böylece bu mekânlar zamanla birer edebî muhit haline dönüşmüştür. İstanbul’da daha ziyâde sanat ve edebiyatın hamiliğini başta padişah’ın sarayı olmak üzere devlet büyüklerinin konakları oluştururken İstanbul dışındaki muhitlerin teşekkülü ise başta şehzâde konakları olmak üzere şehrin valilerinin ve şehir eşrafının konakları, şairlerin dükkânları, Şehrin Medreseleri/Kütüphaneleri/Mektepleri, Kahvehâneler / Kırâathâneler ve mesire alanları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Medeniyet tarihimizin genel seyri içerisinde Osmanlı toplum hayatında sosyalleşme mekânları arasında önemli bir yere sahip olan kırâathaneler/Kahvehâneler, birçok şeyin öğrenildiği mekânlar, âşıkların can sohbeti ettikleri yerler, zarif dervişlerin ve âriflerin toplandığı irfan mektepleri olarak karşımıza çıkmaktadır. *“Kahvehane tipi yerlerin ilk örneklerine XVI. yüzyılın başlarında Mekke, Kahire ve Şam’da rastlanır. Aynı yüzyılın ortalarında İstanbul’da da kahvehaneler ortaya çıktı. Yaklaşık bir asır sonra kahvehanelerin Osmanlı dünyasından Avrupa’nın Viyana, Paris, Londra gibi büyük şehirlerine taşındığı bilinmektedir. XIV. yüzyıldan beri sağlık ve esenlik için tüketilen kahvenin bir içecek şeklinde daha geniş bir tabanda rağbet görmesi ve kahvehanelerin yaygınlaşması İstanbul merkezli olarak gerçekleşti. İstanbul’daki ilk kahvehanelerin 1550’lerin başlarında açıldığı genelde kabul edilir. Dönemin tarihçilerinden Âli Mustafa Efendi’ye göre Arap coğrafyasında uzun zamandır bilinen kahvehaneler İstanbul’da 1553’te ortaya çıktı. XVII. yüzyıl tarihçilerinden Peçuyulu İbrâhim ilk kahvehaneleri, Halepli Hakem adlı bir tüccarla Şamlı Şems adında bir kişinin İstanbul Tahtakale’de 962’de (1554-1555) açtıklarını yazar. Böylece şehir hayatına giren kahvehanelerin sayısı kısa zamanda arttı.”*⁶⁶ Halkın bir araya geldiği, yorgunluk attığı, muhabbet ettiği, kahve içtiği mekânlar olarak ortaya çıkan ve câminin hemen yanında yer alan kahvehaneler/kırâathaneler, klasik dönemin günlük hayatında önemli merkezler olarak var olmuş, namaz vaktini bekleyen mahallelinin oturduğu, sohbet

66 Ahmet Yaşar, Kahvehane, DİA, C. Ek.2, s.3-5, 2016.

ettiği bu mekânlar, kültürün dinsel bir mekânla bağlantısının kurulduğu muhitler olarak inşa edilmişlerdir. Bu kahvehanelerde/kıraathanelerde oturma biçimi de cami avlusundan esinlenen kerevetler, ortada fiskiyeli havuzu olan mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.”⁶⁷ Genellikle şehrin büyük camilerine yakın yerlerde bulunan kıraathaneler ya sahip oldukları özelliklerine göre Havuzlu Kahve, Peykeli Kahve, Çardaklı Kahve /kıraathâne ya da sahibinin nâmına göre; Fethi Acet Kahvesi, Afganlı Hacı ve Ali Çavuş’un Kahvehaneleri gibi farklı isimlerle anılmaktadır. XVI. yüzyılda İstanbul’da açılan kahvehanelere giden kişiler arasında beyler, soylular, devlet görevlileri, müderrisler, kadılar ve diğer ulemâdan kimselerin de olduğu bilinmektedir. Osmanlı iktidarı başlangıçta kahvehanelere karşı menfi bir tavır takınmış ve ardından sur içi İstanbul ve Galata’daki bütün kahvehanelerin kapatılmasını istemiş ve İstanbul kadısına çeşitli hükümler yollanarak kahvehanelerin kapatılması ve tekrar açılmasının önlenmesi istenmiştir. Ancak tüm bu engellemelere rağmen kahvehaneler kaçak ya da açıktan işletilmeye devam etmiştir. Öyle ki Özellikle XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi’nin ifadesine göre neredeyse her sokak başında bir kahvehane mevcuttu.⁶⁸ IV. Murad 1633’te kıraathane/kahvehanelerin kahve düşkünlerinin zamanını boşa geçirdiği, esrar içildiği ve eşkıya zümresinin uğrak yerleri haline dönüştüğü yerler haline gelmesiyle İstanbul’daki bütün kahvehanelerin kapatılmasını ve kahve içilmesini yasaklamıştır.⁶⁹ Sonraki yıllarda kahvehaneler/kıraathaneler Osmanlı devletinin hemen hemen bütün şehirlerinde değişim ve dönüşüm yaşayarak yeniden varlığını hissettirmeye başlamıştır. XVI. yüzyıldan Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süre içerisinde kahvehaneler/kıraathaneler önemli değişim evreleri geçirmiştir. Başlangıçta ilim ve irfan mektebi olma ve toplumsal mirası sonraki nesle aktarmada önemli görevlerin üstlenildiği mekânlar olarak varlığını devam ettiren kıraathaneler, Cumhuriyet’ten sonra her ne kadar geleneği yaşatmaya dirense de bir süre sonra kültürel yozlaşmanın çarkları arasında çaybahçeleri ve kafelere doğru bir evrilme sürecine girmiştir.

67 Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, 1985, C.II, s. 359.

68 Bk. Ahmet Yaşar, a.g.m, s.2-5; Kâtib Çelebi, Cihannümâ, s. 534-535

69 Bk. Cafer Çiftçi, “Osmanlı Döneminde Bursa’da Kahve Kahvehaneler, Bursa’da Yaşam Dergisi, Ocak 2015, s.26; Hakan Yalab, Klasik Türk Edebiyatı Işığında Edebiyat ve Kültür Tarihimizde Kahve ve Kahvehaneler, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C. 6, S.3, 2017, s. 1907-1930

On altıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesinde yapılanmaya başlayan kahvehâneler/kıraathâneler halkın bir araya geldiği, yorgunluk attığı, muhabbet ettiği, kahve içtiği mekânlar olarak ortaya çıkmıştır. *“Câminin yanında yer alan kahveler klasik dönemin günlük hayatında önemli merkezlerdi. Namaz vaktini bekleyen mahalleli buralarda oturur, sohbet eder, kültürün dinsel bir mekânla bağlantısını daha rahat kurardı. Bu kahvelerde oturma biçimi de cami avlusundan esinlenen kerevetler, ortada fiskiyeli havuzu olan bir mekândı.”*⁷⁰

XIX. yüzyıl ile birlikte kerevetler yerini sandalyelere bıraktı, havuzlar da giderek kalktı. Duvarlara değişik halk resimlerinin yerine, devlet büyüklüklerinin, müttefik devletlerin krallarının resimleri asıldı. Daha sonra kahvehaneler; neşredilen dergi ve gazetelerin okunduğu, sosyal ve siyâsî meselelerin tartışıldığı mekânlar haline gelmiş, zamanla siyaset ve edebiyatın halka ulaşmasına vesile olan mekânlar oluvermiştir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kadarki süreçte kahvehaneler üzerine bir çalışma yapan Deniz, bu mekânların sosyal ve edebî yaşama etkilerine dair şunları ifade etmektedir: *“Özellikle 20. yüzyılın ortalarına kadar Arap ülkelerinde ve Türkiye’de, belirli aralıklarla halk edebiyatında ortaya çıkan eserlerin de sergilendiği bilinmektedir. Bu durum kahvehanelerin müşterilerle dolmasını sağladı ve âşık diye tabir edilen halk ozanlarının geçimlerini sağlamasına yardımcı da olurdu.”*⁷¹

Diyarbakir’de tarih boyunca esnaf kahvehâneleri, âşık kahvehâneleri, semâî kahvehâneleri, meddah kıraathaneleri açılmış ve bu mekânlar aynı zamanda dinî, edebiyat ve mûsikîye dair sohbetleri icra etmek için de münbit bir zemin olmuştur. Bu meşhur kahvehânelere birisi şair Hasretî’nin kahvehânesidir. Ümmî bir şair olmasına rağmen çok mevzûn gazeller söyleyen Hasretî Efendi, ayrıca pek çok üstâdın kelâm-ı kibarlarını ezbere bildiğinden kendisini dinleyenler, medresede ders okumuş bir şahsiyeti dinlediklerini zannetmişlerdir. Hasretî, yaşı olgunlaştıktan sonra Diyarbakir’de bir kahvehâne açmıştır. Kahvehânesinde köpüklü kahve ve nargile bulunduran Hasretî Efendi, kahvehânenin bir yerini de müşterilerinin yemek ihtiyacını gidermek için bir yemekhâne haline getirmiştir. Hasretî’nin kahvehânesi kısa bir

70 Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, 1985, C.II, s. 359.

71 Halil Emre Deniz, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşamın İncelenme-si”, Akademik Bakış, Sa: 27 Kasım-Aralık 2011, s. 6.

süre içerisinde şehrin sanat ve edebiyatının da icrâ edildiği mekânlardan biri haline gelmiştir. Kahvehânesinde Ebû Müslim, Teberdâr, Seyyid Battal Gâzi Hikâyesi, Kan Kalesi Destânı, Lisân-ı milî üzere yazılan manzum ve mensur yazılar okunmuş ve dinlenmiştir. Son asır şairlerimizden Şaban Kâmî Efendi de çocuk yaşlarda iken Hasretî'nin kıraathânesine gittiğini şu şekilde nakletmektedir. “*Bazı akraba ile Tahtakal'a civârındaki kahvehanesine bir gece gittim. Fi'l-hakîka öyle dolmuş idi ki mümkün olsa gelen müşteriler tavana yapışacaklardı. Hasretî'nin arkasında çukadan elbise olduğu ve güler bir çehreye mâlik bulunduğu halde yüksek bir mahalde oturmuşdu. Ortada dönen hizmetçilerden başka birkaç hizmetçi de karşısında emrine muntazır bir sûrette duruyorlardı.*”⁷²

Diyarbakır'ın kahvehâne şairlerinden olan ve “Hacı Civân” lakabıyla anılan Civân ise, ondokuzuncu asrın ümmî şuarâsındandır. Civân; lugâz, muamma, tecnîs, mânî, mâye ve koşmanın yanı sıra üstâdâne gazeller de söylemiştir. Ali Emîrî Efendi'nin kendisi henüz yedi-sekiz yaşlarında iken nâmını çokça işittiği Civân ile ilgili tezkiresinde şu bilgilere yer vermektedir: “*Koca Hacı Civân, diye yedi sekiz yaşından beri şöhretini işidir, Şu Hacı Civân'ı bir kere olsun görmek arzu ederdim. Kahvehanelere gidemem ki, Hacı Civân'ı görebilmek mümkün olabilsin. Bir gün yine bazı âvâm-pesendân arasında Hacı Civân bahsi ortada dönüyordu. Ben dedim ki şu Hacı Civân, Âşık Garîb'in;*

*Dün gece yâr eşiğinde yastığım bir taş idi
Üstüm yaprak altım toprak yine gönlüm hoş idi*

beyti gibi şiir söyleyebilir mi? Hay hay, daha a'lâsını söyler, demesinler mi? Artık böyle âteş-zebân bir şairi görmek ehass-ı âmâlîm oldu. Fakat nasıl görülebilecek? İşte burası müşkil. Bir gün bazı sıbyân ile sokakda giderken işte Hacı Civân geliyor, demesinler mi! Uzakdan bizim tarafa doğru gelmekte olan bir zâtı gösterdiler. İşte Hacı Civân budur, dediler. Amân Yâ Rabb bizdeki ma'sûmâne sevinç. Başda fes, üstünde ağabâni sarık, orta boylu, gülenç yüzlü Hacı Civân, vakûrâne bir edâ ile ağır ağır adım atarak yanımızdan geçmesin mi? Dünyanın büyük bir adamı geçiyormuş gibi dikkatle bakmaya da kanaat etmeyerek Hacı Civân'dan kinâye olmak üzere Cenâb-ı Hakk'ın dünyada ne kemalli

⁷² Ali Emîrî, Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid, (Hazırlayan: İdris Kadioğlu), Son Çağ Yayınları, Ankara, 2014, s.251.

adamlar halk ettiğini söyler, hele atmakta olduğu levendâne adımlarını kemâl-i takdîr ile birbirimize gösterirdik ...İşte sazıyla, âvâzıyla elhân u elgâzıyla kahvehâneleri lebrîz-i neşât ve gürûh-ı âvâmı müstağrak-ı fahr u inbisâd eden zâtı bu sûretle görmek nasîb oldu.”⁷³

Beysanoğlu eserinde Hâcî Civân’ın devrin yolsuzluklarını anlatan bir destan yazdığını ifade etmektedir.

Dinlesin nutkumu mümin olanlar
Hamd u senâ etsin Ganî Sübhan’a
Tarîk-i Mevlâdan ayrıldı mahlûk
Kadrince herkes bak saptı isyana⁷⁴

Osmanlı coğrafyasının önemli kültür merkezlerinden biri olan Diyarbakir’de çok sayıda şair, mûsikî-şinas ve mütefekkir yetişmiş, bu şahsiyetlerin bir araya gelip toplanması ile zaman içerisinde çeşitli sanatların icrâ edildiği edebî muhitler teşekkül etmiştir. Bu muhitlerden birisi de fikir ve sanat adamlarının toplandığı, edebî, siyasî ve içtimâî meselerin görüşüldüğü ve bu konular hakkında fikir teatisinin yapıldığı kıraathâne/kahvehanelerdir. Bu mekânlar; Hz. Ali Cenklere, Battal Gazi hikâyeleri ve Sîretü’n-Nebî gibi kitapların okunduğu kütüphane; saz şairlerinin koşma ve muammalarını okuyup sazları ile sanatlarını icra ettikleri bir panayır, dîvân şairlerinin gazel ve ilahilerini okuyarak dinleyicilerini uhrevî bir boyuta taşıdıkları bir tekke, meddahların ise sanatlarını icra ettikleri bir tiyatro sahnesi rolünü üstlendikleri görülmektedir.

2.1. Hasretî’nin Kıraathânesi

Diyarbakir’de tarih boyunca esnaf kahvehâneleri, âşık kahvehâneleri, semâî kahvehâneleri, meddah kıraathaneleri açılmış ve bu mekânlar aynı zamanda dinî, edebiyat ve mûsikîye dair sohbetleri icra etmek için de münbit bir zemin olmuştur. Ali Emîrî’nin bildirdiğine göre Diyarbakir’de en eski kıraathane şair Hasretî’nin (1190/1776) kıraathanesidir. Ümmî bir şair olmasına rağmen çok mevzûn gazeller söyleyen Hasretî Efendi, ayrıca pek çok üstâdın kelâm-ı kibarlarını ezbere bildiğinden kendisini dinleyenler, medresede ders okumuş bir

73 Ali Emîrî, a.g.e., s.188, 189.

74 Beysanoğlu, a.g.e., s.365.

şahsiyeti dinlediklerini zannetmişlerdir.

Hasretî, yaşı olgunlaştıktan sonra Diyarbekir’de bir kahvehâne açmıştır. Hasretî’nin kahvehânesi kısa bir süre içerisinde şehrin sanat ve edebiyatının da icrâ edildiği mekânlardan biri haline gelmiştir. Hususiyle kış gecelerinde kıraathaneye gidenler *Ebu Müslim*, *Teberdâr*, *Seyyid Battâl Gâzî Hikâyeleri*, *Kan Kal’ası Destânı* gibi lisân-ı millî üzre yazılan mensûr ve bazen manzûm eserler dinlemişlerdir. Gündüzleri eğlenmek için oraya gidenler ise kıraathanede şa‘şâ‘adâr nargile mârpûcunu ellerinde tutmuş, kehrübâlî çubuğunu meydâna uzatmış, kahve fincanını ağzına yanaştırmış musâhabe veya müşâ‘are ile meşgûl olan kimselere rastladıkları çok olmuştur. Ali Emîrî, Hasretî’nin, kıraathanesinin yanında bir de aş evi bulundurduğunu, yemeğini yiyenlerin daha sonra kahve içmek için kıraathane bölümüne geçtiklerini ve çoğu kez burasının tıklım tıklım dolu olduğunu ifade etmektedir. Son asır şairlerimizden Şaban Kâmî Efendi de çocuk yaşlarda iken Hasretî’nin kıraathânesine gittiğini şu şekilde nakletmektedir: “Gençliğimde Hasretî’nin fevkalade meşhur olan kahvehanesine gitmiş idim. Tıklım tıklım dolu idi. Ba‘zı akrabâ ile Tahtakal’a civârındaki kahvehânesine bir gece gittim. Fi’l-hakîka öyle dolmuş idi ki mümkün olsa gelen müşteriler tavana yapışacaklardı. Hasretî’nin arkasında çukadan elbise olduğu ve güler bir çehreye mâlik bulunduğu hâlde yüksek bir mahalde oturmuştu. Ortada dönen hizmetçilerden başka bir kaç hizmetçi de karşısında emrine muntazır bir sûrette duruyordu. Çıraklar bir müşteriden uzak bulunur, sözünü iştmez, işâretini görmez ise karşısında müheyyâ duranlardan birini gönderir, derhâl müşterinin isteğini yerine getirtirdi. Kendisi dâimâ mevkiinde sâbit fakat başı ve gözleri her tarafa müteveccih ve nâzır idi.⁷⁵ Hasretî’nin vefatından sonra Kıraathane önce oğlu Ruhsatî, 1854’ten sonra ise Hacı Civân’ın (1894) yönetimine geçmiştir. Burada o yıllarda çeşitli toplantılar yapılmış, yarışmalar düzenlenmiştir.⁷⁶

75 Bk. Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, (Hazırlayan: İdris Kadioğlu), Son Çağ Yayınları, Ankara, 2014, s.251.

76 Bk. Vedat Güldoğan, *Diyarbakir Kültürü*, Kripto Yayınları, Ankara, 2011, s. 16.

2.2. Ruhsatî ve Hacı Civân’ın Kırâathânesi

Hacı Civân, muammâ çözümünde ün salmış Diyarbakir’in meşhur saz şairlerinden birisidir. Şehrin Kırâathanelerinde en çok aranan kişidir. Ali Emîrî Efendi henüz küçük yaşlarda iken Hacı Civânı tanıma fırsatını yakalamış, tezkiresini yazdığı yıllarda ise Hacı Civân elli yaşlarında bir saz şairi olarak hayatını devam ettirmektedir. Tezkiresinde Ali Emîrî Efendi Hacı Civân ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir. *“Hâcî Civân” lakabıyla benâm, zamânımız sâz şâ’irlerindedir. Kahvehânelerde mu’ammâ, lügâz tertîb eden ve lisân-ı millî üzre söz söyleyen ümmî şu’arâmızın ser-âmedânındandır. Tecnîs, mânî, mâye, koşma ta’bîr olunan vâdilerde tekellüften müberrâ ve sâde sözlerinin ekserisi hoş-âyendedir. Bir hâyli üstâd sözlerini nakş-ı sahâyif-i mahfûzât eylediğinden oldukça üstâdâne gazelleri de câ-be-câ işitilip görülmektedir. Tahrîr-i tezkiremiz esnâsında sinnleri hamsine (elli) mütekâribdir. Etfâl ü sıbyân ve âvâm arasında hâylice nâm u şânı vardır. Bu gün “Hâcî Civân” filân kahvehânedede bir mu’ammâ asmış, kimse halletmemiş ve yahut bir şâ’ir gelmiş bir mu’ammâ ta’lik etmiş her kim hallederse beş mecîdiyye verecektmiş. “Hâcî Civân” halletmiş paraları kazanmış.”⁷⁷ Güldoğan, Hasretî’nin vefatından sonra kırâathanesini önce oğlu Ruhsatî’nin işlettiğini daha sonra ise aynı kırâathaneyi Hacı Civân’ın işlettiğini dile getirmektedir.*

Hacı Civân’ın kırâathanesinde gerçekleştirilen yarışmaları Ali Emîrî Efendi şu şekilde tasvir etmektedir: *“Şu sâz şairlerinin hakîkaten garîb bir hâllerini gördüm. Meselâ bir lügâz veya mu’amâ hall için ta’lik olundu mu şâ’ir sâzını eline alıyor, orada bulunan zevâtı sâzıyla, âvâzıyla birer birer birtakım tantanalı elfâz ile medh ediyor. O zât da kalkıp kisesini mu’ammânın yanındaki tepsiye boşaltıyor. Meblağ çokça bir şey ise medh ü senâ âvâzeleri yükseldikçe yükseliyor. Birisi ‘inâd eder para vermez ise ol kadar hicviyyeler yağdırılıyor ki, herîf isti’fâyı kusûr ederek kisesini boşaltmaya mecbûr oluyor. İş yalnız akçeye de münhasır kalmayıp gün-â-gün eşyâ ve ba’zen kıymetlice kumaşlar mu’ammânın yanına ta’lik olduğundan bir mu’ammânın halli bir sâz şâ’iriyle o kahvehâne sâhibini âdetâ kâm-yâb ediyor. İşte bizim Hâcî Civân da bu sûretle ceyb-i âmâlini mâl-â-mâl-i nukûd edenlerdendir. Şu gazel âsârındandır:*

77 Ali Emîrî, Tezkire-i Şuara-yı Âmid, Dersaadet, Matba-yı Âmidi, 1328, s.156

Senden özge ey perî gelmez güzeller yâdıma
Ben senin hayrânınam lutf et eriş imdâdıma

Fürkatinle künc-i mihnette figân etmekteyim
Başın için gel kulak tut bir nefes feryâdıma

Gâ'ibâne kimseye etmek ihânet istemem
Nâ-haleflik hâsılı vergi değil ecdâdıma

Ârif ü kâmillere haddim değil bir söz demek
Haşre dek eyva'llâh etmem câhil-i hüssâdıma

Dâd-ı hakla ey Civân ma'nâya oldum âşinâ
Tav'an ettim ser-fürû âteş-zebân üstâdıma⁷⁸

2.3. Cumhuriyet'ten Sonra Diyarbekir'de Kıraathâneler

XIX. yüzyıl ile birlikte kerevetler yerini sandalyelere bırakmış, havuzlar da giderek kıraathanelerden kalkmıştır. Duvarlara değişik halılar ve halk resimlerinin yerine, devlet büyüklerinin, müttefik devletlerin krallarının resimleri asılmaya başlamıştır. Daha sonra kıraathaneler; neşredilen dergi ve gazetelerin okunduğu, sosyal ve siyâsi meselelerin tartışıldığı mekânlar haline gelmiş, zamanla siyaset ve edebiyatın halka ulaşmasına vesile olan mekânlar oluvermiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadarki süreçte kahvehaneler üzerine bir çalışma yapan Deniz, bu mekânların sosyal ve edebî yaşama etkilerine dair şunları ifade etmektedir: “Özellikle 20. yüzyılın ortalarına kadar Arap ülkelerinde ve Türkiye’de, belirli aralıklarla halk edebiyatında ortaya çıkan eserlerin de sergilendiği bilinmektedir. Bu durum kahvehanelerin müşterilerle dolmasını sağladı ve âşık diye tabir edilen halk ozanlarının geçimlerini sağlamasına yardımcı da olurdu.”⁷⁹ Cumhuriyetin kuruluşundan sonra gerçekleştirilen değişimler ve devrimlerin halka ulaştırılmasında önemli mekânlar olarak karşımıza çıkan kıraathaneler, harf devrimi sonrası halka yeni harflerin öğretilmesi ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin değişim

78 Ali Emîrî, age., s.158.

79 Halil Emre Deniz, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal ve Siyasal Yaşamın İncelenmesi”, Akademik Bakış, Sa: 27 Kasım-Aralık 2011, s. 6.

ve dönüşüm sürecine dair meselelerin tartışılıp konuşulduğu mekânlar olarak da karşımıza çıkmaktadır. “1930’larda kahvehanelere gramofon konulması ve Batı Müziği çalma zorunluluğu getirilir. Atatürk’ün 9 Mayıs 1935’te CHP’nin dördüncü büyük kurultayında yaptığı konuşma ve İsmet İnönü döneminde 1939 yılı seçimlerinin propaganda plakları da kahvehanelerde çalınırdı”⁸⁰ Bugün de kıraathaneler, yer yer bu tür seçim propagandalarının yapıldığı yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1950 ve 1960’lı yıllarda özellikle göçün etkisi ve şehir nüfusunun artmasına paralel olarak kıraathanelerin sayısında da önemli artışların olduğu görülmektedir. 1970’li yıllarda ise bazı kıraathanelere kumar ve içkinin girmesiyle birlikte artık kıraathanelerin apayrı bir renge büründüğü görülmektedir.

Cumhuriyet’ten sonra Diyarbakir’de bulunan bazı kıraathaneler, klasik kıraathane geleneğini sürdürmüş ve şehrin saygın insanları sık sık bu mekânlarda oturup sohbet etmişler ve bu mekânları birer edebî mahfil olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Diyarbakir Kıraathanelerinin pek çoğunun kendisine has bir saygınlığı olur, buralarda temizliğe önem verilir ve kılık kıyafeti düzgün olmayan kişiler bu mekânlara alınmazdı. Bazı çayhanelerde ve kıraathanelerde özellikle geceleri hususiyile ramazan geceleri teravih namazından sonra zaman zaman Leylâ vü Mecnûn, Ferhad u Şirin, Temimdar gibi kahramanların hayatını anlatan kitaplar okunur, masallar, destanlar anlatılırdı. Çayhanede oturanlar, kitap okuyanı büyük bir dikkatle dinlerdi. Özellikle Ramazan geceleri bu çayhaneler ve kıraathaneler şenlikli olurdu. Bazen bu çayhanelere dengbejler gelir, arbane eşliğinde ünlü destanları yanık sesle okurlardı.⁸¹ Bu kıraathanelerden en meşhurlarını Mehmet Mercan şu şekilde sıralamaktadır:

1. Balıkçılarbaşı yakınında, sonradan Bağdat Banyoevi olan ve bir bölümü Yemeniciler Çarşısının içine kadar uzanan Terakkî Kıraathanesi.

2. Şimdiki Vakıflar Çarşısı’nın yerinde bulunan Çulcular Çarşısı’ndaki Havuzlu Kahve.

3. Ulu Camii yakınındaki Fethi Acet, Afganlı Hacı ve Ali Çavuş’un Çayhaneleri.

80 Serdar Kuşku, Osmanlı’dan Günümüze Bursa’da Kahvehaneler, Bursa’da Yaşam Dergisi, Ocak 2015, s.56.

81 Mehmet Mercan, Diyarbakir Türküsü, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti, Kültür Yayınları, Diyarbakir, 2002, s.253-254.

4. Melikahmet Hamamı'nın kuzeyinde cadde üzerindeki büyük Melik Ahmet Parkı ve Kıraathanesi.

5. Mardin Kapı'da Abbas'ın Parkı ve Kıraathanesi

6. Çarşı Karakolu köşesindeki Şafak Kıraathanesi.

7. Gazi Caddesi üzerinde çarşı karakoluna yakın Sahneli Dicle Kıraathanesi.

8. Dağkapıdaki Sahneli Cumhuriyet Kıraathanesi.

9. Yalova Kıraathanesi.

10. Eski Borsa Hanı Karşısındaki Kemal'in Nargile Kıraathanesi Diyarbakir'de bulunan en meşhur kıraathanelerdir.⁸²

1970'li yıllarda Diyarbakir Tıp Fakültesi öğrencisi olan ve şimdi Göz Hastalıkları Uzmanı şair, ressam Yusuf Erkişi bir şiirinde Afganlı Hacı'nın kahvesinde geçen bir gününü şu şekilde dile getirmektedir:

*Yine vakit akşam,
Yine Afganlı çay Evi'ndeyiz
Kürsülere oturmuşuz iki büklüm,
Bacaksız bir masa; çepeçevreyiz.
Tabakalar tütün kokulu,
Bir cıgara sarılır tiryakiliğe,
Masalarda bir inilti, bir fisilti,
Ahlar, of! 'lar. Gariptir bu,
Kimi geçmişten, kimi halinden dertli...⁸³*

1944-45'lerdeki Diyarbakir Kıraathaneleri üzerine Ali Haydar Canlı Beyefendi ile bir röportaj yaptığımız yukarıda ifade edilmişti. Kendisi bu kıraathanelerle ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: Ben çocukken bu kahvehanelere babamla birlikte giderdik ve bu bir gelenektir. Bizden çok önce de bu gelenek devam etmiştir. Kış gecelerinde özellikle maddi durumu iyi olanların evlerinde çeşitli kültürel ve edebi sohbetler yapılırdı. Bu tür sohbetlerin yapıldığı odalarda yetişkin olanlar bir tarafta, gençler bir tarafta, çocuklar ise ayrı bir tarafta oturur ve konuşan kimseyi dikkatle dinlerlerdi. Ev sahibi tarafından Diyarbakir çöreği, kavurma ve kaysı hoşabı sunulur ardından pestil ve sucuk ikram edilirdi. Bu tür sohbetlerin yapıldığı yerlerden birisi de kıraathanelerdi. Bu kıraathanelerde Kankalesi, Sîretü'n-Nebî, Battal Gazi ve diğer cenk

82 Mercan, age., s.253-254.

83 Mehmet Mercan, <http://www.tigrishaber.com/eski-Diyarbakirda-kiraathane-kulturu-vardi-500yy.htm>.

kitapları okunurdu. Okumalar tamamlandıktan sonra sesi güzel olanlar ilahi ve gazeller okunmaya başlardı, der. Ali Haydar Canlı Bey, bu kıraathanelerin müdâvimlerinden hatırladıklarını ise şu şekilde ifade etmektedir:

1. Ateşoğlu Ömer: Sesinin güzelliğinden ve gücünden bazen bakır bardakların titreyip yere düştüğü anlatılırdı.
2. Sait Şenses hem berber hem müezzindir.
3. Mustafa Efendi: Parlı Safa Camii’nin müezzini. Osmanlıca cenk kitaplarını, özellikle Hz. Ali Cenklere ve Siretü’n-Nebi kitaplarını okumuştur.
4. Celal Güzelses
5. Halil Efendi,
6. Siverekli Hacı Recep Efendi: Hz. Süleyman Camii’nde çok güzel gazel ve ilahiler okurdu.
7. Simsar Fatih ve Simsar Sait.

Kıraathaneler, sosyal meselelerin konuşulup tartışıldığı, mahalle sorunlarının gündeme getirilip karara bağlandığı yerler olarak da işlev görmüştür. Ali Haydar Canlı Bey’in ifade ettiğine göre Diyarbakir’de dilencilik yoktu. Mağdur bir insan varsa her mahallede 15 kişilik bir heyet kurulur ve bu mağdur ailelere ihtiyaç listesi oluşturulurdu. Alınan malzemeleri hammal akşam namazı ile yatsı arası getirir ihtiyaç sahibinin evinin önüne bırakır gider ki kimse görmesin ve o fakir ailenin de onuru zedelenmesin. Ali Haydar Canlı Bey’in hatırladığı ve bir kültür merkezi gibi kullanılan kıraathaneleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Dabakana Kahvesi.
2. Vakıflar İş Hanı’nın yanında Mardinli Hacı Efendi’nin kıraathanesi ki burası, halk tarafından Havuzlu Kahve olarak bilinmektedir.
3. Ulu Camii yakınlarında bulunan buğday Pazarının yanındaki Yeni Han bitişiğinde yer alan Hacı Cemil’in Kahvesi
4. Mardin Kapı’da Veysi Efendi’nin (Abdaldede mahallesinin muhtarı) kahvesi.

Eskilerin sıkça ifade ettikleri “Şerefü’l-mekân bi’l-mekân” yani bir yerin şerefi, oradaki insanlardan gelir, şeklindeki Arapça veciz söz, şüphesiz kıraathaneler için de geçerlidir. Pekçok mütefekkirin, şairin ve sanatçının müdavimi olduğu kıraathaneler, içerisinde barındırdığı kişilerle bir şeref kazanmış, ancak zamanla bu yerler işsiz ve eğitimsiz kimselerle dolunca asıl maksadından uzaklaşarak farklı bir mecraya doğru yönelmiştir. Bu tür mahalle kahvehaneleri için Mehmed Âkif

Ersoy “harîm-i kâtil ve mezâr-ı evvel” ifadesini kullanmaktadır.

Mahalle kahvesi şarkın harîm-i kâtilidir
Mahalle kahvesi halkın mezâr-ı evvelidir

Diyarbakir Kıraathaneleri Akif’in eleştirdiği kahvehanelere benzemez. Bu hususla ilgili Şefik Korkusuz Hoca, Abdussettar Hayati Avşar Bey’den nakille çok güzel bir hatıraya yer vermiştir:

Kafizade Abdussettar Hayati Avşar Bey, 1937’de bazı matbaa malzemeleri almak için İstanbul’a gitmeye hazırlanır. Gitmeden önce yine Diyarbakirli olan tarihçi Abdulğani Fahri Bulduk Bey’e gider ve hatırı ister.

Abdulğani Bey de “ Oğlum, İstanbul’a gidersen sana vereceğim adrese git ve İbnü’l- Emin Mahmud Kemal Bey’i gör, selamımı ilet, belki işlerinde sana yardımcı da olur” der. Abdussettar amca gider ve o adreste İbnü’l-Emin’i bulur, saygıyla elini öper ve Abdulğani Bey’in selamını iletir.

İbnü’l- Emin, kenisini yanına oturtur. Bir müddet sonra öğle tatili olduğundan yazıhaneye İstanbul Üniversitesi hocalarından bir çok edebiyatçı ve tarihçi gelir otururlar. İbnü’l- Emin Bey, der ki, bugün misafirimiz var herkes kendini tanıtsın. Tanışma başlar. Ben profesör filan kes, şu kürsü başkanım diye başlayan ifadeler bitip sıra Abdüssettar Amca’ya gelince kendisi henüz genç olduğundan bunca akademisyene karşı ne diyeceğini düşünürken, İbnü’l- Emin, seni ben tanıtacağım, der ve başlar. Abdüssettar Hayati Avşar, Diyarbakir mezunu. Hocalar bunu duyunca, üstadım Diyarbakir’de üniversite mi var? Diye sorarlar. İbnü’l- Emin hiç bozuntuya vermeden, bilmez misiniz ki Diyarbakir şehri bir üniversite gibidir. Diyarbakir’de herhangi bir kıraathanede büyüklerin sohbetini dinleyerek büyüyen bir insan, sizin gibi üniversite mezunu olandan hiçbir eksikliği yoktur.⁸⁴

84 Şefik Korkusuz, Esk, Diyarbakirde Gündelik Hayat, Kent yayınları, İstanbul, 2007, s.105-106.

3.Bir Edebî Muhit Olarak Mesire Alanları

Diyarbakir, yalnızca tarihî mekânları ile değil, coğrafi ortam itibariyle de kelimenin yüzyıllardır yankılandığı bir bellektir. Bu şehirde doğa, edebiyatın pasif bir dekoru olmaktan ziyade, metnin kurucu unsurlarından birine dönüşmüştür. Dicle Nehri’nin sesi, Hevsel Bahçeleri’nin kokusu, Karacadağ’ın rüzgârı... Her biri, Diyarbakir edebiyatının duygusal coğrafyasını oluşturmaktadır. Mesire alanları, burada yalnızca birer gezinti mekânı değil; düşüncenin, sezginin ve yaratımın beslendiği alanlardır. Ali Emîrî Efendi, Tezkire-i Şuarâ- yı Amid adlı eserinde, arkadaşları ile Dicle Nehri kenarına gittiği bir gün neler hissettiğini dile getirir ve der ki; “Temmuz’un kavurucu günleri olduğundan Dicle Nehri kıyısına gitmiştik. Doğanın hayalhanesinde öyle bir coşku, öyle bir hareketlilik vardı ki, sanki gözümün önündeki bütün manzaralar anlam ve derinlik kazanmıştı. Hangi yöne baksam, zihnime bir mazmun, bir fikir hücum ediyor; onu bir şiir şekline dönüştürebilmek için bütün dikkatimi oraya vermek zorunda kalıyordum. Dicle Nehri’nin o duru ve huzur verici akışı, içimdeki taşkın duyguları sanki dengeleyen bir etki yaratmıştı.”⁸⁵

Kırklar Dağı ve çevresi de Diyarbakir’in en kadim kültür ve sanat faaliyetlerinin yapıldığı mekânlardan biridir. Binlerce yıldır Dicle’nin bereketiyle beslenen bu topraklar, insanla doğa arasındaki ilişkinin hem maddi hem de simgesel ifadesidir. Ahmed Arif’in şiirinde yankılanan toprağa bağlılık, Cahit Sıtkı’nın dizelerinde hissedilen hüznün, Ali Emîrî Efendinin mısralarında anlatılan Kırklar Dağı, bize bu hakikati fısıldamaktadır. Buralarda insan, doğayla karşılaşırken kendini de yeniden kurar; çünkü burada üretim yalnız toprağa değil, dile de aittir. Toprakta buğday nasıl filizleniyorsa, kelime de bu toprakta kök salar. Bu hakikati Ali Emîrî Efendi şöyle terennüm etmektedir:

Benziyor ezhâr-ı gunâ-günla cennet bağına
Nev-bahâr oldukça git bir kerre Kırklar Dağı’na⁸⁶

Dicle Nehri, Diyarbakir’in edebî kimliğinde zamansal bir eksendir. On Gözlü Köprü’nün taşları, yalnız mimari bir miras değil, bir anlam taşıyıcısıdır. Su, burada hem arınmayı hem de sürekliliği temsil eder. Nehir boyunca yazılan her cümle, bir akışın parçasıdır; buralarda

⁸⁵ Ali Emiri, TŞA, s.101.

⁸⁶ Ali Emîrî, TŞA, s.134.

şairin iç sesiyle doğanın sesi birbirine karışır. Bu nedenle Diyarbekir edebiyatı çoğu zaman “nehir gibi” akar. Süreklilik içinde devinim, devinim içinde yüzyılların hafızasını taşır.

Modern döneme gelindiğinde ise Dağkapı Meydanı ve sur içindeki farklı mekânlar, kentin yeni kültürel kamusallığını temsil eder. Bu mekânlar, şiir dinletilerinden resim sergilerine kadar, sanatın toplumsal yüzünü görünür kılar. Doğa, burada artık yalnızca ilham kaynağı değil, bir paylaşım zemini. Böylece Diyarbekir, geçmişin şiirsel sessizliğini günümüzün çok sesli sanat ortamıyla buluşturmaktadır.

Hevsel Bahçeleri’ne indiğinizde, toprağın derinlerinden gelen bir türkü duyulur. O türkü, sadece köylülerin değil, şairlerin de diline sinmiştir. Her ağaç, her kuş, her akşam güneşi bir dizedir burada. Şair, kâğıdına eğilmeden önce toprağa eğilir; çünkü bilir ki şiirin kökü de toprağın altındadır. Hevsel, Diyarbekir edebiyatının kalbidir, bir doğa parçasından öte, bir ilham bahçesi, bir cennet bahçesidir. Bundandır ki Ali Emîrî Efendi şöyle terennüm eder:

Bostân-ı Diyarbekir-i Dicle
Firdevs ile Selsebile benzer,

Sonuç olarak Diyarbekir’deki mesire alanları, doğa ile kültürün birbirine temas ettiği eşiklerdir. Hevsel, Dicle, Karacadağ... Her biri, şehrin edebiyatına farklı bir estetik boyut kazandırmıştır. Bu alanlarda insan doğayla karşılaştığında, aslında kendi kültürel benliğiyle yüzleşmektedir. Doğa, burada bir arka plan değil, bir özne; bir anlatıcıdır. Diyarbekir edebiyatı da tam bu noktada, doğanın dilini insanın diliyle buluşturarak kendi özgün sesini kurmaktadır.

XVII. yüzyılın önde gelen seyyâhlarından olan ve elli yılı aşkın süreyle Osmanlı topraklarını gezip, gördüklerini “*Seyahatnâme*” adlı eserinde toplayan Evliyâ Çelebi, eserinde Diyarbekir’in sanat yönüne de vurgu yapmıştır. *Seyahatnâme*’den öğrendiğimiz kadarıyla XVII. yüzyılda Dicle nehrinin iki tarafının bağ ve bostanlık olduğunu, yaklaşık yedi ay boyunca şehrin sakinlerinin gece gündüz nehrin kıyısında oturduklarını, özellikle ikindiden sonra sanatkârların sanatlarını icra ettiklerini dile getirir. “*Dicle nehrinin (Şattularap) ise iki tarafı bağ, bostan ve reyhanlıktır. Her sene beş altı ay Diyarbekir halkı Şattularap fasılları yapmaktadır ki yeryüzünde dinlenme ve gezinti yerleri arasında en ünlülerinden birisidir. Yedi ay boyunca Şehrin sakinleri gece gündüz*

nehriñ kıyısında oturur; bağ bahçe ekenler işleriyle meşgul olur; sanatkârlar özellikle ikindiden sonra Dicle nehri kıyısında dostları ile Hüseyin Baykara zevkleri ederler. ”⁸⁷

Bahar ve yaz aylarında Dicle nehrinin kıyısının adeta geceleri Kadir, gündüzleri bayram havasında geçtiğini ifade eden Evliyâ Çelebi, Dicle gecelerini anlatırken devri şu cümleler ile tabloştürmüştür: “*Her gece Dicle nehri kıyısı kandil, fener ve mum meşaleleri ile donatılır, bir taraftan bir tarafa çerağlar akıp karanlık geceleri sanki aydınlık gündüz olur. Her kulübede çalıcılar, söyleyiciler, taklitçiler, meddahlar, udi, çârtâyî, şeştârî ve neyzenler, sözün kısası bütün sazcular ve çalgıcıların hepsi seher vaktine dek Baykara eğlencesi ederler. Sonra müezzinler yanık sesleriyle övgüler ve hamdler okuyup bütün tarikat ehli zikirle meşgul olurlar. Zîra Diyarbakir halkı tamamen Hâcegân (Nakşibendî) ve Gülşenî tarikatından olmak ile tevhid zevk ve şevkinden de geri durmazlardı.*”⁸⁸ XVII. yüzyıldan sonra da Diyarbakir halkı için büyük ehemmiyet arz eden Dicle nehri kenarı bu özelliğini bazı değişimlere uğrayarak günümüze kadar sürdürmektedir.

Ali Emîrî Efendi Diyarbakir’in farklı yerlerini şiirine konu edinerek hem şehrin soyo-kültürel yönlerine dikkatlerimizi çevirir hem de bu gün kaybolan ya da kaybolmaya yüz tutmuş bu önemli mekânları yeniden derhatır etmemizi sağlamış olur. Örneğin Dicle Nehri kenarını anlatan aşağıdaki beyitte insanların dinlence yerleri olduğunu ve kenarlarında kamıştan yapılan evlerin varlığını ifade eder.

Halk-ı Âmid encümengâh-ı kenâr-ı Dicle’dür
Her kamıştan hâne gûyâ bir müzeyyen hacledür⁸⁹

Diyarbakir’de çeşitli sanatların icra edildiği mesire alanlarından birisi de Ali Pınar karyesidir. 1871 tarihlerine kadar yılın belli dönemlerinde on-on beş gün boyunca Diyarbakir’de şehrin dükânlarının kapatıldığını, halkın ekserisinin Ali pınara gittiğini ve bu karyenin adeta bir panayıra dönüştüğünü yine Ali Emîrî Efendi’nin tezkiresindeki bilgilerden öğrenilmektedir. Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid’in Hacı Civân maddesindeki bilgilere göre, kahvehanelerde lugaz ve muammâ günleri terip eden Hacı Civân’ın, Ali Pınar karyesinde tertip

87 Evliya Çelebi, Seyahatname, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 71

88 Evliya Çelebi, age., s.70.

89 İdris Kadioğlu, Ali Emîrî Efendi, Son Çağ Yayınları, Malatya, 2008, s.18.

edilen panayırlarda da aranan kişi olduğu anlaşılmaktadır. “ *Orası (Ali Pınar karyesi) bir meşher-i umumi şeklini aldı. Arık Hacı Civân’ı görmeye bir mâni kalmadı. Panayır mahallinde tertîb olunan yerlerde etrafından gelen on beş yigirmi kadar saz şairlerinin baş tarafına Hacı Civân geçer ve büyük lüleli çubuğunu doldurup içerdi. Ekseriyâ irticâlâne inşâd eylediği âsârını okur ve aralıkda Âşık Ömerleri ve Gevherîleri de hatırdan çıkarmazdı. Bir gün saz çalıp icrâ-yı nagâmat ederken toplanan kalabalık arkasına sokularak bazı ihvân ile dinlemeye muvaffak oduk. Hazîn bir sadâ ile Gevherî’nin şu sözlerini okuyordu:*

*Cihân hûblarında bulmadım bir yâr
Hatır sayar erkân bilir yol bilir”⁹⁰*

Ali Emîrî Efendi, gerek zaman zaman edebiyat sohbetlerinin icra edildiği gerekse halkın sanat ve eğlenceye vakit ayırdıkları bu yerler hakkında yazılan şiirleri Tezkire-yi Şuara-yı Amid adlı eserinde zikretmiştir:

Hâmî-i Amidi aşağıdaki beyitte ay ışığı, Diyarbekir’de cennetin resmini çizer. Dicle’nin kıyısını da sanki süt ırmağı gibi gösterir, der.

*Cinân resmin Diyârbekr’de tasvîr eder mehtâb
Kenâr-ı Dicle’yi mânend-i cûy-ı şîr eder mehtâb*

Erzincânî Ahmed ‘İzzet Paşa “Ben ü Sen” mesîresi hakkında yazmış olduğu şiirde Amid’in her tarafının cennet gibi olduğunu, özellikle Ben u Sen’i hangi sıfatlarla anacağını bilemediğini dile getirmektedir.

*İzzetâ her tarafı Âmid’in ‘adn-âsâdır
Nice ta‘rif edelim vasfını illâ Ben ü Sen*

⁹⁰ Ali Emîrî, TŞA., s.189.

3.1 Ali Emîrî Efendi’nin Mesire Alanları Hakkında Yazmış Olduğu Beyitler

Göğsü Güzel Mesîresi hakkında:

Nev-bahâr olsa da ersem yine zevk-ı emele
Severim gitmeyi Nev-rûzda Göğsü Güzel’e

Gam Götürmez Mesîresi hakkında:

Mâni‘ olmaz yâr ile zevke rakîb-i der-be-der
Gam Götürmez bir mekân buldum cihâna müjdeler

Şemsîler hakkında:

Cilvegâh olmaktadır hûbân-ı nâzik-peykere
Nev-bahâr eyâmı herkes can atar Şemsîler’e

Kumarhâne denilen mevki hakkında:

Bu ismi ol mekânın bî-mahaldir
Kumarhâne temâşası güzeldir

Alî Bâlî hakkında:

Güzeldir bâğçelerde şöhret-ârâdır Alî Bâlî
Anun kaysı vü zerdâlîsidir gûyâ ki zer dalı

Küncili Bâğçesi hakkında:

Küncili Bâğçesi’nin şöhreti var
Anda üstadımızın himmeti var

Osmân Ağa Bâğçesi:

Gel ey âşık nazar kıl ravza-i Osmân Ağa’ya
Müşâbih her nihâli bir kad-ı mevzûn-ı zîbâya

Alî Keşkûl Mevki‘i:

Müberrâdır kusurdan gerçi kim cây-ı ‘Alî Keşkûl
Fakat cây-ı safâdır havzı vâsi‘dir yeri makbul⁹¹

91 Ali Emîrî, TŞA, s.133.

4. Diyarbakir’de Şiir Meclisleri

*Meşhûrdur cihânda bu kim şehri-Âmid’in
Hep merdmâni şâ’ir olur nüktedân olur
(Na’im-i Âmidî)*

Diyarbakir’de edebiyat meclisleri, mekânlarına göre farklı özellikler taşırdı: Evlerde düzenlenen toplantılar samimi bir atmosfer sunar, şairler ve talebeler kelimelerle oyun oynar, nazireler ve sohbetler eşliğinde öğrenirlerdi; konaklardaki meclisler ise daha resmi ve prestijli olup, seçkin şairlerin ve devrin münevver şahsiyetlerinin divan geleneği kurallarına uygun olarak şiirlerini sunduğu bir mahfildi. Medreselerdeki meclisler ise disiplinli ve öğretici olup, öğrenciler ustaların rehberliğinde ezberledikleri beyitleri okur, ölçü, kafiyeler ve mecaz üzerine akademik yorumlar alırlardı. Her üç ortamda da şiir, nazire ve kelime ustalığı merkezi rol oynar, divan edebiyatının hem toplumsal hem de kültürel aktarımını sağlayan dinamik bir ağ oluştururdu. Ali Emîrî Efendi Tezkire-i Şuarâ-yı Amid’de Diyarbakir’de müşaairelerin iki şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir. “*Memâlik-i sâ’ire meşâhîr-i şu’arâsı ile vukû’ bulan müşâ’are de ikiye münkasımdır. Birinci kısmı ba’zı me’mûriyyet veya seyâhat ve ziyâret tarîkiyle Diyarbakir’e gelerek vukû bulan müşâ’aredir. Urfalı Nâbî, Bosnalı Sâbit, Edirneli Kâmî, İstanbullu Şinâsî ile müşâ’arenin ekserîsi bu kabildendir. İkinci kısmı mükâtebe ve muhâbere ile vukû bulmuştur.*”⁹² Yani diğer memleketlerin meşhur şairleriyle gerçekleşen şiir okuma meclisleri, iki kısma ayrılır. Birinci kısım, bazı görevler, seyahatler ya da ziyaretler vesilesiyle Diyarbakir’e gelerek gerçekleşen yüz yüze şiirleşmelerdir. Urfalı Nâbî, Bosnalı Sâbit, Edirneli Kâmî ve İstanbullu Şinâsî ile yapılan müşâ’arelerin çoğu bu türdendir. İkinci kısım ise mektuplaşma ve yazışma yoluyla meydana gelen şiirleşmelerdir.

Ali Emîrî Efendi Tezkire-i Şuarâ adlı eserinin Agâh maddesinde Diyarbakir’de müşâare ve nazire geleneğinin üç şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Birincisi, geçmiş şairlerin (şu’arâ-yı eslâf) bazı eserlerini inceleyip onlara nazire yazmak suretiyle yapılanlar, ikincisi, yalnızca kendi şehrimizin edebiyatçılarıyla yapılan nazireleşmeler, Üçüncüsü, hem şehrimizin edebiyatçıları hem de diğer memleketlerin tanınmış şair ve edebiyatçılarıyla birlikte yapılan muaşere ve nazirelerdir. “*Cenâb-ı Agâh’ın nazîre-gûne müşâ’aresi pek çoktur.*

92 Ali Emîrî, TŞA, s.45.

Bu müşâ'are üç kısma taksîm olunabilir. Birincisi, şu'arâ-yı eslâfın ba'zı âsârını tetebbu' sûretiyle; ikincisi, yalnız şehrimiz üdebâsıyla; üçüncüsü, şehrimiz üdebâsı ve meşâhîr-i üdebâ-yı sâ'ire ile birlikte vukû bulan nezâ'irdir.”⁹³

İşte Diyarbekir’de kendisinin de iştirak ettiği bu şiir meclislerinden birisini ve şiire nasıl başladığını Ali Emîrî Efendi eserinde şu şekilde tablolattır: Edebiyata, önce Âşık Ömer’den, ardından Sünbülzâde Vehbî’nin Divanı’ndan başladım. Daha dokuz yaşındayken, gelecekte bana üstadlık ve rehberlik yapacak olan büyük amcam Kâmî Efendi, bana Mısır basması bir *Nevâdirü’l-Âsâr* verdi. Sevinçten ne yapacağımı bilemez, kitabı kucaklayarak sayfalarını incelerdim. Bu eser, beş yüzden fazla şairin şiirlerini içeriyordu ve toplam dört bin beytlik bir hazineydi. Kısa bir sürede tüm şiirleri eksiksiz ezberledim. Öyle ki, bir beytin son harfinden başlayarak okuyacak olsak, kimse benimle şiirde yarışamazdı.

Şa‘bân Kâmî Efendi’nin yanına zarif bir konuk geldiğinde, beni okuldan çağırır, küçük bir müşâ‘are (şiir yarışması) düzenlerdi. Her seferinde galibiyet bende olurdu. Bazen meclisteki diğer genç şairler bir grup olur ben ise ayrı bir grup olurum. Şiir yarışmalarını yine kazanan ben olurum. Behrâm Paşa Camii’nin imamı ve hatibi Abdulkâdir Efendi, çoğu zaman öğretmenim Fethu’llâh Efendi’nin yanına gelir, benimle karşılıklı şiir okurlardı. Arada bir yüzünde bir tebessüm belirir ve şöyle derdi:

- Çocukluk, sultanlıktır.”

O zamanlar bunun anlamını tam kavrayamazdım. İçimden geçirirdim: “Şimdi kalkıp gitsem, ustam beni bırakmaz. Buna nasıl sultanlık denir ki?⁹⁴ İşte orada, Dicle’nin serin esintisi eşli-ğinde, küçük bir çocuk olarak, kelimelerle oyun oynar, dizelerle yarıştım. Edebiyat meclisi, sadece bir öğrenme yeri değil; hayal gücünün, cesaretin ve ruhun büyüdüğü bir dünyaydı.

93 Ali Emîrî, TŞA, s.45.

94 Ali Emîrî, TŞA, s.93.

4.1 Diyarbakir’in Gölzârı

Mehmed Sirâceddîn Efendi’nin Mecma‘-i Şu‘arâ ve Tezkire-i Üdebâ adlı eserinde Gölzârî isimli bir şairden bahsedilmektedir. “Şehr-i Diyarbakir’ dendir. Memleketinin önde gelen ailelerinden olup, döneminin şairlerinden ve zamanının önemli kişiliklerinden biridir. Şehirdeki şairler ile sıkça sohbet etmiş ve edebî tartışmalara katılmıştır. Emnî’nin bir gazeline, ünlü şair Nâbî ve bilgisiyle tanınan Âgâh ile birlikte bu kişinin ismi şöyle anılmaktadır.

Olmazız pey-rev-i Nâbî vü Gölzârî Emnî
Pey-rev-i Âgeh-i üstâd ki dirler o biziz

4.2 Şiir Meclislerinin Andelibi

Mehmed Sirâceddîn Efendi’nin tezkiresinde bahsettiği bir diğer şahsiyet ise Hüseyin Efendi’dir. Hüseyin Efendi, aslen Mardinlidir. Seyyid soyundan gelmektedir ve faziletli bir şeyhdir. Hayatının ilk dönemlerinde, doğduğu yerden ayrılarak Diyarbakir şehrine gelip orada ilim ve irfan tahsil etmiş, çeşitli sanatlarda ustalaşmış ve Diyarbakir’e yerleşmiştir. Memleket halkı tarafından büyük saygı ve yardım görmüştür. Ömrünü bekâr ve ailesiz bir halde geçirmiştir. Bu şekilde yaşarken, 1119 (1707) yılında Âmid’de vefat etmiştir. Hal ehli ve şuh, hoşsohbet tavırlı bir kişiliğe sahiptir. Âmid’in şairleriyle şiir meclislerinde (müşâ‘are) ve arif sohbet ve münâzaraları olmuştur. Şiiri, tasavvufî nitelikte ve olağanüstü ölçüde derin anlamlı, son derece usta işlenmiş, ayrıca mahlassız şiirler yazmıştır. Aşağıdaki şiir onun Diyarbakir’de minnetsiz yaşadığını göstermesi açısından önemli bir metindir.

Andelîbim kafes nedir bilmem
Goncadan mültemes nedir bilmem

Pey-rev-i kârbân-ı hicrânım
Nâlehâ-yı ceres nedir bilmem

Şehr-i Âmid’de bî-kesim gerçi
Minnet Allâh’a kes nedir bilmem⁹⁵

95 Mehmed Siraceddin, Mucmua-i Şuarâ, Tezkire-i Üdebâ, Kültür Bakanlığı e-

4.3 Şeyh Gâlib, Nâbî ve Refî-i Âmidî

Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk adlı mesnevisinde Nâbî'yi ve eseri Hayrabad'ı eleştirir. Ona göre Nâbî hikâyenin orijinallliğini bozmuş, Attar'ın eserine yaptığı eklemelerle yalan yanlış bilgiler vermiştir:

Kim Nâbî'ye hiç düşer mi evfak
Şeyhin sözine kelâm katmak

Ey kıssadan olmayan haberdâr
Nâkıs mı bıraktı Şeyh Attâr

İşte o kadardur ol hikâyet
Bâkîsi dürûg-ı bî-nihâyet (Şeyh Gâlib10)

Şeyhin sözüne söz ilave etmek Nâbî'ye hiç yakışır mı? Ey hikâyeyi (tam olarak) bilmeyen (Nâbî)! Şeyh Attar, (konuyu) tamamlamadan mı bıraktı? O hikâye o kadardır. Gerisi sonu olmayan bir yalandır.

“Şeyh Gâlib'in Nâbî'nin Hayrabad'mı biraz kıskançlık ve rekabet hisleriyle aşırı bir biçimde eleştirmesi Refî-i Âmidî tarafından Cân u Cânân adlı mesnevide söz konusu edilmiştir.” Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk adlı mesnevisinde Nâbî'yi eleştirdikten sonra eserinin beş beytine bile nazire yazılamayacağını dile getirir. Refî-i Âmidî ise Nâbî'nin tarafını tutar, Şeyh Gâlib'e nazire olarak da Cân u Cânân'ı yazar. Ölüp gitmiş Nâbî'nin ardından tezyifkârâne bahsedilmesini doğru bulmadığını belirtir:

Bir zât-ı azîz-i nükte-perver
Yapdı ana bir adîl-i hoş-ter

Anun dahi olmaz nazmı inkâr
Ammâ bu da ola mı sezâ-vâr

Nâbî'yi idüp de hezl ü tezyîf
İtmiş ana çok kelâm-ı ta'nîf

Kitap, s.65-66, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58597,mecma-i-suara-ve-tezkire-i-udeba-pdf.pdf?0>

Gitmiş çü vefât idüp o merhûm
Merhûm olur mı hiç mercûm /Refî-i Âmidî12

Nükteli konuşmaktan hoşlanan muhterem bir kişi, (onun) çok hoş bir benzer(ini) yazdı. Onun da tertibi düzeni inkâr ol(un)maz. Ama bu (kadarı) da lâıyk olur mu? (Pek)çok azarlayıcı sözle Nâbî’yle alay edip eğlendi. (Neticede) o merhum, ölüp gitmiş. Allah’ın rahmetine kavuşmuş kişi, hiç taşlanır mı?⁹⁶

4.4 Diyarbakirli Kasım Gubarî ve Surûrî Atışıyor

Diyarbakirli divan şairlerinden Seyyit Kasım Gubarî, bir gazeline fahiye yaparak, şiirine kimsenin nazire söyleyemeyeceğini iddia etmektedir:

Görelüm ey sabâ bu şi’r-i sihr-âmîze ‘âlemde
Nazîr olur mı her bir şâ’ir-i şîrîn-suhandan sor /Gubârî

Ey güzel rüzgâr! Âlemde bu sihirli şiire nazire yazılabilir mi? (Bu soruyu) tatlı sözler söyleyen her bir şaire sor.
Şair, Sürûrî ise Gubârî’nin büyüklenecek diğer şairlere meydan okumasına şu beyitle cevap vermektedir:

Bir iki türkî beyt ile gurûr itmek revâ mıdır
Sen insâf eylemezsen bârî bir ehl-i suhandan sor /Sürûrî

Bir iki Türkçe beyit (yazmakla) gururlanmak (sana) yakışır mı?
Sende insaf yoksa bari bir söz ehline danış.⁹⁷

4.5 Hâmid ve Bir Şiirin Doğuşu

Bir edebiyat meclisinde, orada bulunan Diyarbakirli şairler, Hâmid’in edebiyatta ne kadar üstad olduğunu ölçmek için onun baş kısmı “kim demiştir?” şeklinde başlayan bir şiir yazmasını istemişlerdir. Hâmid ise hiç beklemeden ilk beyiti aşağıdaki gibi olan şu meşhur

96 Abdullah Aydın, Divan Şairleri Arasında Şair Ve Şiire Dair Atışmalar, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/3 Winter 2014, p. 213-237, ANKARA-TURKEY.

97 Abdullah Aydın, agm., s..218.

gazeli yazmaya başlamıştır.

Kim demiştir çîn-i zülfün mâye-i sevdâ değil
Kim demiştir hâl-i vechin gabber-i sârâ değil⁹⁸

4.6 Hâmî-i Âmidi ve Çeteci Abdullah Paşa

Çeteci Abdullah Paşa'nın edebiyat çevreleriyle ilişkisi, özellikle Diyarbakir ve çevresinde kurduğu meclisler üzerinden olmuştur. Kaynaklarda onun şair ve âlimlerle bir araya geldiği, sohbet meclisleri düzenlediği ve böylece bölgenin edebî canlılığına katkıda bulunduğu ifade edilmektedir. 1756 yılında Çermik'te yaptırdığı Çeteci Abdullah Paşa Medresesi, sadece bir eğitim kurumu değil, aynı zamanda bir edebî ve ilmî buluşma noktasıdır. Bu medrese, Osmanlı taşrasındaki hâmilik faaliyetlerinin somut bir göstergesidir.⁹⁹

Ali Emîrî Efendi, Diyarbakirli Hâmî'nin Erzurumda katıldığı edebiyat meclislerine katılma serencamını anlattıktan sonra Diyarbakir'e dönüşünü ve o sıralarda Diyarbakir valiliği yapan Çeteci Abdullah Paşa'nın iltifatlarına mazhar olduğunu Tezkire-i Şuara-yı Amid adlı eserinde şu şekilde dile getirmektedir:

Mütenâsib bir vücuda, yüksek bir sadâyâ mâlik olan Hâmî-i nüktedân o kasîde-i mu'ciz-edâyı öyle bir âb u tâb ile okumuştur ki kasîdeyi mütâla'a edenlerin ma'lûmu olduğu üzre ba'zı mahallerini gâyet müte'essirâne yazdığından hey'et-i kirâmı mübtelâ-yı ahzân ve ba'zı mahallerini de gâyet şühâne ve letâ'if-perdâzâne teşbihât ile tezyîn eylediğinden cümlesini münbasit ü handân eylemiştir.

Kasîdenin erkânından olan;

Var ise şübhen eğer ur mehekk-i tecrübeye
İşte levh işte kalem işte kütüb işte fuhûl

beyt-i fahhârânesini okuduğu sırada, "*İşte levh işte kalem*" ta'bîrine gelince ser- 'asker-i müşârun-ileyh karşısındaki kalemdân-ı zerrîne ve

98 Ali Emîrî, TŞA, s.230

99 İrfan Yıldız, Diyarbakir Kitabelerinde Adı Geçen Hattatlar ve Bu Kitabelerin Özellikleri, Sadırdan Stara Hat Sanatı ve Hattatlar(Hazırlayanlar: İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Ziya Polat, İsmail Kanbaz, Uğur Yiğiz) Divan Kitap, İstanbul, 2021.

“*işte kütüb*” söyleyince paşanın yanında mevcûd müdevvenât-ı kütübe ve “*işte fuhul*” deyince meclisin cânib-i yemîninde ku‘ûd buyuran ‘allâme-i mutasavvıf İbrâhîm Hakkı ve Erzurûm müftî-i fâzılı Hâzık Efendiler hazerâtına eliyle işâret ederek göstermiştir. Kasîde huzzâr-ı kirâmın ol kadar mazhar-ı takdîri olmuştur ki böyle bir zât-ı nâdirü’l akrânın uğradığı felâkete ve kırk elli günden beri Erzurûm’da sürünüp kaldığına te’essüfler olunarak emvâl-i magsûbesinin bedeli tesviye ve câ’ize-i kasîde dahi bâligan-mâ-bâlig ithâf ü te’diyye olduğu hâlde huzûr-ı ser-‘asker-i müşârunileyhden çıkmış, mutayyiben ve mesrûren memleketine ‘avdet etmiştir. Bu sırada âti’t-terceme Çetecizâde ‘Abdullâh Paşa gibi bir zât-ı fâzıl Diyarbakir vâliğine revnak-turâz bulunduğundan, Hâmî-i nüktedân Vâlî-i müşârun-ileyhin mehâmidine hasr-ı evkât eylemiş ve verdiği kasâ’id ve âsâra mu’âdil kîse kîse altunlar ve kıymetdâr kürkler ve hil’atlerle mültefit ve mükerrer olmuşur. Evâhir-i eyyâmında Diyarbakir’e iki sâ’at mesâfede vâki‘ Fare karyesi mukâta‘ası dahi ‘uhde-i fâzılânelerine temlik olunmuş idi.¹⁰⁰

Ali Emîrî Efendi’nin yukarıda ifadelerini günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: Güzel bir vücut yapısına ve gür bir sese sahip olan nüktedan şair Hâmî, Erzurumda, alimlerin ve devlet büyüklerinin de bulunduğu bir mecliste o muhteşem üsluptaki kasidesini son derece etkileyici bir şekilde okumuştur. Kasideyi inceleyenlerin de bildiği üzere, şiirin bazı bölümlerini oldukça duygusal bir tarzda kaleme almış olduğundan dinleyiciler üzerinde derin bir hüznün etkisi oluşturmuş; bazı bölümlerini ise neşeli ve zarif benzetmelerle süslediğinden, dinleyici topluluğu üzerinde canlılık ve neşe uyandırmıştır. Kaside içerisinde yer alan meşhur beyitlerden biri olan: “*Var ise şüphen eğer, vur deneme taşına/İşte levh, işte kalem, işte kitap, işte fuhûl (üstatlar)*” mısrasını okurken, “İşte levh, işte kalem” ifadesine geldiğinde karşısındaki altın kalemlige, “İşte kitaplar” dediğinde Paşa’nın yanında bulunan yazma eserlere, “İşte üstatlar” sözünde ise meclisin sağ tarafında oturan mutasavvıf âlim İbrâhim Hakkı Efendi ile Erzurum Müftüsü Hâzık Efendi’ye eliyle işaret etmiştir. Hâmî’nin bu kasidesi, mecliste bulunan seçkin davetliler tarafından büyük bir takdirle karşılanmıştır. Bu denli üstün bir yeteneğe sahip bir şairin, son zamanlarda yaşadığı talihsizlik ve yaklaşık kırk-elli gündür Erzurum’da sürdürdüğü sıkıntılı hayat hatırlanarak, onun durumuna duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Bunun üzerine, yağmalanmış mallarının bedeli kendisine ödenmiş ve ayrıca kasidesine karşılık yüksek miktarda bir ödül takdim edilmiştir.

100 Ali Emîrî, TŞA., s. 245.

Hâmî, böylece Serasker'in huzurundan memnuniyet ve mutluluk içinde ayrılarak memleketine dönmüştür. Bu esnada, faziletli bir devlet adamı olan Çetecizâde Abdullah Paşa'nın Diyarbekir Valiliği görevine getirilmesi, Hâmî'nin hayatında yeni bir dönüm noktası olmuştur. Şair, bütün vaktini valinin övgüsüne ve hizmetine adanmış, yazdığı kasideler ve diğer eserleri karşılığında, kendisine kese kese altınlar, kıymetli kürkler ve görkemli hil'atlar verilerek bolca ihsanlarda bulunulmuştur. Hayatının son dönemlerinde ise, Diyarbekir'e iki saat mesafede bulunan Fare Köyü'nün mukataa gelirleri, şaire bir akar olarak bağışlanmıştır. Çeteci âlim ve âdil bir kişiliğe sahiptir. Bulunduğu yerlerde alim ve ediplerle çok yakın münasebetlere girmiş, onlara özel bir ilgi göstermiş, onları ilim meclislerinde ağırlamış ve her zaman desteklemiştir. Şairleri hediyelerle taltif etmiştir. Şair Lebîb'in,

*Bahâr oldu hevâlar mâye-bahş-ı nutk-ı cân oldu
Yine minkâr-ı kilkim tûti-i şîrîn-zebân oldu*

matla'lı 54 beyitlik bahâriyyesinin her bir beytine bir altın ihsan etmiştir. Yine valilik yaptığı yerlerde ilmî ve edebî hayatın gelişimine katkısı olmuştur. Çeteci Abdullah Paşa 1174/1760 yılında Diyarbekir'de vefat etmiştir. Cinobaşı semtinde (şimdiki Endüstri Meslek Lisesinin bulunduğu yerde) defnedilmiştir. Bu mezarlık sonradan ortadan kaldırılmıştır.¹⁰¹

101 Akay, Ali. Çeteci Abdullah Paşa ve Enhârü'l-Cinân isimli eseri üzerine bir değerlendirme. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14(2), 2012, s. 67–85.

4.7 Hırkasını Başına Çekip Ebsem Olan Şair: Nigâhî¹⁰²

*Ey Nigâhî dinle kim nutkun nasihatdır sana
Hırkan başan çek ebsem ol*

Tarih boyunca Diyarbakir’de çok sayıda fikir, sanat ve bilim adamı yetişmiştir. Bunlardan birisi de şüphesiz Diyarbakirli şair Nigâhî’dir. Diyarbakirli iki Nigâhî vardır. Bunlardan birincisi XVI. Yüzyılda yaşamış, eğitimini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul’a giderek Kubbealtı vezirlerinin dîvân kâtibi olmuştur. Görevini icra ederken vefat etmiştir. (1060/1650)

Bizim yukarıdaki başlık altında ele aldığımız şair ise “Nigâhî Baba” olarak da anılan ve 1800’lü yıllarda yaşayan ümmî şair Nigâhî’dir. Klasik Edebiyatımızın temel kaynakları olan Şuarâ tezkirelerinde kendisine Esâmî dışında yer verilmemiştir. Emîrî Efendi Esâmî’de onun ümmî bir şair olduğunu, hafızasında çok sayıda şiir bulunduğunu, kendisinde de şairlik yeteneğinin tabii olarak var olduğunu bu sebeple de mevcut şiirleri içerisinde çok kıymetli sözlerin yer aldığını ifade eder. “*Diyarbakir’in ümmî şuarâsındandır. Ratb ü yâbis birçok eş’âr eslâf hafızasında menkûş ve kendisi de isti’dâd-ı tabiate mâlik olmakla bir çok âsâr inşâdına muvaffak olmuştur. Asâr-ı mevcûdesi içinde bir hayli değerli sözleri vardır.*”

Bununla birlikte o, klasik şiirimizin büyük şairlerinin şiirlerini iyi bilen, şiirlerinde ince, zarif ve yer yer nükteli söyleyişlere sahip olan bir şairdir. Nigâhî, devrin klasik şiir telakkisine göre sade, lirik, hikemî ve yer yer mahalli ağzın yansımalarının da görüldüğü bir üsluba sahiptir.

Râh-ı rif’at bulmak istersen birâder aç gözün
Âdem ara âdemi bul âdem ile âdem ol
Gel ibni Edhem ol

Ey Nigâhî dinle kim nutkun nasihatdır sana
Hırkan başan çek ebsem ol

102 Nigâhî ile ilgili verilen bilgiler, Tanyıldız Ahmet-Arslan Mustafa Uğurlu, (2017) Diyarbakirli Nigâhî Dîvânı, BYD Yayınları, İstanbul, adlı çalışmadan özetlenerek verilmiştir.

Aşağıdaki beyitte de sanki Diyarbekir ağzının yansımaları hissedilir gibidir.

Mürşidin dut dâmenin muhkem vücûdan mâlik ol
Gir erenler bezmine kaldır gözünden perdeni

Şairin şiir dünyasında yer edinen şairlerden biri de Alî Emîrî Efendi'nin amcası Şaban Kâmî Efendi'dir. Nitekim Nigâhî divançesinin sonunda Kâmî için iki gazel yazmıştır.

Dest-gîrin Kirdigâr olsun delîlin Mustafâ
Kâmi yâr olsun sana âhir zaman peygamberi

Dâimâ manzûr-ı lutf u iltifâtındır gönül
Dest-i lutfunla yine zahm-ı dile ur merhemi

Hâk-i pâye arz-ı hâl etdi Nigâhî kemterin
Kâmiyâ Hak aşkına et bu sevâb-ı a'zamı

Gerçekten de Nigâhî'nin şiirlerinde okuyucuyu samimi bir edayla sarmalayan, ince, zarif, yer yer de hikemî bir üslup hemen kendisini hissettirir. O bazen dünyanın bazen de dünya içindeki dostların vefâsızlığından sitem eder. Yaşadığı sıkıntılar, ızdıraplar ve vefâsızlıklardan şikâyet etmek yerine Nigâhî bunun kaynağına yani bunları verene yönelir. Güldürenin de ağlatanın da Allah olduğunu düşünür.

Nigâhî çektiğim derd ü sitem dehr-i fenâdandır
Kederler gussalar gamlar vefâsız âşinâdandır
Benim bu ictinâbım merdüm-i sâhib-riyâdandır
Benim zâr u perîşân olduğum cevr ü cefâdandır
Serancâm-ı serim hep kilik-i takdîr-i Hudâ'dandır
Teşekkî eylemem hâşâ Cenâb-ı Kibriyâ'dandır

Beysanoğlu Diyarbekirli âlim, hattat ve Rufâi şeyhi olan Muhammed Şükrü'den nakille eserinde Nigâhî ile ilgili şu hatıraya yer vermiştir. *“Şeyh Şükrü merhumun, şairimizin arkadaşlarından Abdülcelil Ağa'dan naklen bana vaktiyle verdiği malumata göre: Nigâhî Baba, daima Palancılar Çarşısı kahvesinde otururmuş, bir gece*

Ulu Câmi avlusunda abasını başına çekerek uykuya dalmış, bir müddet sonra birden yerinden fırlayarak söylenmeğe başlamış:

*Uyurken bu gece nagâh göründü çeşmime bir er
Suâl ettim nedir ism-i şerîfin söyledi Hayder*

Bu rüyadan sonra Nigâhî’de büyük değişiklik olmuş, mütemâdiyen söylemeye ve yazdırmaya başlamıştır”

Nigâhî’nin şiirlerine bakıldığında onun mutasavvıf bir şair olduğu açıktır. Şiirlerinde kullandığı kelime, kavram ve mazmunlardan onun tasavvufî terminolojiyi oldukça iyi bildiği anlaşılmaktadır. Şiirlerinde “*kenz-i hakikat, esrâr-ı aşk, Sırr-ı ilâhî, nüsha-i kübra, pend-i Hakk, gencine-i Hakk, levh-i dil, bağ-ı kesret, tarik-i fakr, Hayder-i Kerrar, Seyf-i Hayder, Şah-ı Hayber, Şir-i Yezdan, Vahdet*” gibi tasavvuf ve Alevî-Bektaşî inancı ile ilgili terkipler bunun göstergesidir. Nigâhî bazen kendisini Mecnûn ya da Ferhada teşbih edip aşk mimarı olarak tanımlar bazen hakikat makamında aşkın sırlarına vakıf bir kimse olarak kendini görür. Aşkın nurlarının ve İlâhî sırların kendisinde olduğunu ifade eder. Ancak onun bu halinden insanların bî-haber olduklarını şöyle dile getirir:

*Ol benim kim Kays u Ferhâd ol benim mi’ mâr-ı aşk
Ol benim kim câm-ı aşkı nûş eden humâr-ı aşk
Ol benim kenz-i hakikat bendedir esrâr-ı aşk
Bendedir sırr-ı İlâhî bendedir envâr-ı aşk*

*Bâtınen bil âkulum ben zâhiren dîvâneyim
Kimse fark etmez beni kim ben neyim ammâ neyim*

Nigâhî’nin vefatıyla ilgili Ali Emîrî Efendi Esâmî’de “ vefatı 1277 (M.1860) senesindedir” bilgisini vermektedir. Beysanoğlu ise Nigâhî öldüğünde 80 yaşlarında olduğu bilgisini verir.

4.8.Süleyman Nazif'in Hatırladıkları¹⁰³

*Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak,
Neler yapmış bu millet, en yakın tarihe bir sor, bak.
Yerim sensin, göğüm sensin, cihânım, cennetim hep sen;
Nasıl bir zinde millet çıktı gördüm hasta sinenden.*

Çocuktum, pederimin ehîbbâsı hemen her akşam bizim evde toplanır, her türlü mesâil-i ilmiye ve edebiye mevzu-bahs olurdu. 93 Muharebesi yeni bitmiş ve bu harbin getirdiği kaht u sefalet henüz büsbütün çekilmemişti. Yalnız Tuna vilayetimizin değil, binnisbe daha kadim derdimiz olan “Kırım” diyarımızın da matem-i ifrakı her akşam hüzn ile yâd edilirdi.

Âbisten-i safâ vü hederdir leyâl hep
Gün doğmadan meşîme-i şebden neler doğar

(Geceler daima huzura ve kedere gebedir / Gün doğmadan gecenin rahminden neler doğar) beytiyle her acı içinde bekleyişi ümitvar kılan Kırimlı Rahmî'den sık sık teselliler dilenilir idi.

Ah o vakit ki vatan muhabbeti, şimdiki gibi, calî/sahte ve bir seyl-i huruşân gibi gelir geçer bir mevzu'-ı nümâyîş ü tefâhür değil; din aşkı, namus kaydı ile memzuç, metin ve ateşin bir iptila idi. Giden yerlerin kaybına uzun seneler, ölünceye kadar için için ağlamış olan ihtiyarları ben gördüm.

Bugün başım elimde, o günleri ve geceleri tahattur ettikçe, bir mahşer-i izmihlâl/mahşer yeri olan hafızamın büsbütün parçalanmasını istiyorum.

Hemen her akşam babamın evinde toplanan dostları, mesela Urfalı Nabi Efendi'nin bir vakaya veya şahsa telmih eden bir beytini, Koca Ragıp Paşa'nın bir sözünü, Haşmet'in bir nüktesini, Nefî'nin bir hikâyesini sanki o haftanın ve günün hadisâtından imiş gibi canlı bir eda ile naklederlerdi ve ruh-i ecdâd hafıza-i ahfâdda bu suretle yaşar, yaşardı.

103 Bu hatırat, Yücel Öztürk, Nazif'in Hadisat gazetesi yazıları, (21 Teşrinievvel 1334-31 Mart 1335 1918-1919; inceleme-metin) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s174-175, çalışmasından buraya aktarılmıştır.

Ah o zaman benim vatanım ne kadar büyük hem manen, hem şeklen, ne kadar muazzam idi. Leskofçalı Galip Bey yeni ölmüş, Hersekli Arif Hikmet Bey berhayat ve memur, Bağdat’ta yetişmekte olan Nevres Efendi merhumu tımarhanede ziyaret edenler biçarenin son ebyat ve menakıbını nakledelelerdi. Sabık ordu muhasebecisi devir defterlerini vermeden, ismini Üsküdar’daki bimarhanenin sicill-i mecanînine kaydetmişler. O sıralarda ziyaretine gitmiş olan dostlarından biri babama kemal-i teessürle hikâye ediyordu:

“ Ben Toptaşı’na yetişir yetişmez hava birden bire bozularak gök gürlemeye ve yağmur yağmaya başladı. Bîçare Nevres pek müteheyyiç idi. Yerden aldığı çamurları üstüne başına bulaştırıyordu. İçeriye, koğuşa girmesini gardiyan ihtar etti. O ise girmek istemiyordu. İnsafsız gardiyan, kim ve nasıl bir adam olduğunu bilmediği bu derdmende oldukça şiddetli bir tokat indirirken gök de haykırır gibi bir kere daha gürledi. Bu darbe ile mütenebbih olan şairin yüzüme bakarak bir şimşek gibi dimağından geçen,

Silî-i darüşşifadır sanmayın gök gürlüyor,
Bu yağın yağmur değildir asuman ağlar bana!..

beytini hazin bir tavır ve seda ile okuyup alîl ve giryân yatağına doğru gittiğini hiçbir zaman unutamam. Urfalı Nabi ile Uziçeli Sabit ve cahen ve gıyaben meşaire ve yekdiğere nazireler inşat ediyorlar. Bir ucundan diğere o vakit ki vesâit-i nakliye ile beş ayda ancak varılabilen bir diyarda aynı his ve aynı sesler. Her tarafta câ-be-câ yükselmiş mamur beldelerin minarelerinden afaka yayılan ezan sesleri altında temcitler, naatler ibda’ eden şairler. Şehirlerin güft ü gû-yı masûmunu ara sıra serhadlerden koşup gelen zafer müjdeleri muvakkaten tatil ediyor ve bu tatil esnasında o müjdelerin mevzuu için kasideler ve tarihler tanzim eden şairler arasında yeni bir musâraa-yı belagat, bir imtihan-ı beyan başlıyor. Yüz iki sene yaşamış ve İran ve Turan’ın bin bir diyarını dönüp dolaşarak Acem’in Şevket ve Sâib gibi sanâdid-i süheniyle görüştükten sonra Âgâh-i Semerkandî Diyarbakir’e gelmiş ve bu belde-i tarihiyede gördüğü yarân-ı irfana hayran olarak “Semerkandî” lakabını “Âmidî” unvanına bilihtiyar tahvil ile vefatına kadar nam almış, iki sene “Âmid” şehrinde ikâmet-güzin olmuştu. Âgâh,

Gönlümüzce aşinalık görmedik bir kimseden
Vakf bir sözdür ki derler aşınadan çok ne var

der demez, Ali Emirî Efendi üstad-ı fâzılıımızın fuzalâ-yı ecdâdından Emirî merhum derhâl,

Sen misin ancak “Emirî” pey-rev-i “Âgâh” olan
Şehrimizde şair-i nazik-edâdan çok ne var

nidasıyla mukabele ediyor. Ve Yenişehir-i Fenârî Rıza da

Cüst ü cû et ey gönül mümkünse bir ehl-i vefâ
Yoksa yarân-ı desâis-âşinâdan çok ne var

hasbihâliyle pey-rev-i Âgâh oluyor.

O zaman gazete yok, matbuat yok. Bununla beraber, en ehemmiyetsiz bir gazeli -bir ucundan diğerine beş ayda ancak varılabilen- o kişver-i bîpâyânın her tarafında ve az zaman içinde intişar ediyor. Mesela yine Âgâh-ı Semerkandî-i Âmidî'nin,

Kordum feleğin sinesine hâle gibi dağ
Bir şûh-i kamer-tal'atım olsaydı benim de

beytini havi gazeli her tarafta tanzir olunuyor. Bu nazire-nüvisler arasında o kadar iştihâr etmemiş şairler de var. Mesela Vanlı Feyzî,

“Âgâh” gibi “Feyzî” Mesîh'e söz atardım
Tab'ımla eğer şöhretim olsaydı benim de

ve Bursalı Resîm,

Olmaz mıydım “Âgâh”-ı vesen-alüfte “Resîmâ”
Âdem gibi hem-sohbetim olsaydı benim de

beyitlerini muhtevi gazelleri teati ediyorlar. Üç kıt'a-i arzda yerleşmiş olan Osmanlı Padişahlığının tebaası, hangi ırka mensup ve lâne-i pederde hangi lisan ile mütekellim olursa olsun, memleketin ruh-i müştereki olan edebiyat, ırkın da, mezhebin de temayülât ve tahakkümâtına hâkim-i mutâ' olmuştu. Diyarbekir Ermenilerinin mütehayyizânından/ileri gelenlerinden Agop Çelebiyan Efendi'ye ben de yetiştim. Şiirde “Lütfî” tahallüs ederdi. Ecdadı, Sultan Murad-ı Râbî'i Bağdat seferine giderken Diyarbekir'de ve kendi hanelerinde misafir etmişti. Agop Lütfî

Efendi şiirimizde o kadar ihrâz-ı kudret ve meleke etmişti ki Nedim’in meşhur gazellerini muvaffakiyetle tanzir ederdi.

Râygân döktüm yolunda eşkimi şebnem gibi
Aldanırsın tıfısın derdim ki încûlarla sen

beyti hatırımda kalan yegâne eseridir. Ecdâdımız Adriyatik’ten Umman’a kadar olan diyar-ı vesî’in topraklarına müstevli değil, ruhuna nâfiz ve sahip olmuştu. Herkes “Osmanlı” sıfatıyla iftihar ederek, bu devletin lisan-ı muhtarını kendi ruh ve hissiyâtına vâsita-i beyan ittihaz etmekte taassup değil, tehâlük gösterirdi. Biz Turan’a gitmeden, Turan da, İran da, Arap, Kürt, Laz, Arnavut, Boşnakları toplayarak bize şitab etmişlerdi.

Derya-yı güher-zâ-yı şu’ûnât-ı Hüda’yız
Hâr ü has-ı emvâc-ı belâ sahilimizdir

mısralarının nâzımı Ruhî’den hisçe, fikirce, tarz-ı telakkî ve şîve-i tahrîrce hiçbir farkı yoktur. “Osmanlılık” havâssımızı yek-dil ve yek-lisan etmişti. Bir millet ise yalnız havâssı tarafından temsîl ve idâme olunur.

II. BÖLÜM

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE DİYARBEKİR'DE EDEBÎ MUHİTLER

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde (1923–1950) Modernleşme ve ulus inşası politikaları kapsamında Diyarbekir'de de eğitim ve kültür kurumları güçlendirilmeye çalışılmış, Halk evleri bu dönemde önemli bir rol oynamıştır. 1930'larda kurulan Diyarbekir Halkevi'nde, tiyatro gösterileri, halk müziği konserleri, sergiler ve konferanslar düzenlenmiştir. Bu dönem, yerel halk kültürü ile Cumhuriyet ideolojisinin harmanlandığı bir geçiş sürecidir. Halk oyunları, türküler, el sanatları gibi geleneksel unsurlar modern kurumlarda yeniden canlandırılmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbekir'de modern eğitim kurumlarının açılmasıyla yazılı edebiyatın temelleri güçlendirilmiş, bu dönemde edebiyat genellikle millî ve eğitici bir nitelik taşımıştır. Halk şiiri geleneği ise yaşamaya devam etmiş; özellikle hece ölçüsüyle yazılmış maniler ve destanlar halk arasında yaygınlaşmıştır.

1950'lerden itibaren Diyarbekir'de şehirleşme hız kazanmış; Diyarbekir daha çok bölgesel bir kültür merkezi hâline gelmiştir. Tiyatro faaliyetleri Halkevleri ve okullar aracılığıyla sürmüştür. 1960'lardan itibaren amatör tiyatro toplulukları ortaya çıkmıştır. Yerel müzik (özellikle dengbêj geleneği) bu dönemde hem ev ortamında hem de kaset kayıtları aracılığıyla yaşamaya devam etmiştir.

1970'lerde Dicle Üniversitesi'nin kurulması (1973) ile birlikte, akademik ve sanatsal etkinlikler artış göstermiş: sergiler, paneller, öğrenci tiyatroları hızla artmaya başlamıştır.

1980 Sonrası Dönemde 1980 darbesi sonrasında genel olarak kültürel faaliyetlerde bir durgunluk yaşansa da, Diyarbekir'de yerel kimliğe dayalı kültürel canlanma 1990'lardan itibaren yeniden güçlenmiştir. Halk evlerinin yanı sıra Dengbêj evleri kurularak sözlü gelenekler koruma altına alınmıştır. Tiyatro ve sinema alanlarında da canlanma yaşanmıştır: Diyarbekir Şehir Tiyatrosu başta olmak üzere pek çok topluluk yerel dillerde oyunlar sahnelemiş, Görsel sanatlar, fotoğraf sergileri ve edebiyat etkinlikleri şehirde giderek artmaya başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilanı, Türkiye'nin kültürel hayatında olduğu gibi Diyarbekir'in edebî kimliğinde de yeni bir dönemin başlangıcı

olmuştur, denilebilir. Osmanlı’dan devralınan zen-gin sözlü ve yazılı gelenek, medrese kültürü ve şiir meclisleri, Cumhuriyet’le birlikte yeni kurumlar, okullar ve yayın faaliyetleriyle farklı bir biçim kazanmıştır. Artık edebiyat, toplumsal dönüşümün, modernleşmenin ve kimlik arayışının sesi olmaya başlamıştır.

Diyarbakir, Cumhuriyet döneminde bu dönüşümün hem merkezinden uzak hem de merkezle derin bağlar kuran bir şehir olarak dikkat çeker. Bir yandan Ankara ve İstanbul’daki edebî yönelimlerden beslenirken, diğer yandan kendi yerel hafızasını, halk anlatılarını ve çok dilli kültürel mirasını korumuştur. Şairler, yazarlar, öğretmenler, edebiyat dergilerinin etrafındaki çevreler ve sanat toplulukları, şehrin edebî kimliğini şekillendiren başlıca aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1920’lerden itibaren yeni eğitim kurumları açılmış, halk evleri ve kültür merkezleri aracılığıyla edebî faaliyetler artmaya başlamıştır. Bu dönemde yetişen isimler, hem ulusal edebiyatın parçası olmuş hem de Diyarbakir’in kendine özgü sesini Türkiye edebiyatına taşımıştır. Ziya Gökalp’in toplumsal bilinci geliştirme çabaları, Cahit Sıtkı Tarancı’nın bireysel duyarlılığı, Ahmed Arif’in halktan beslenen güçlü dili, Orhan Asena’nın tiyatro sahnesindeki toplumsal vurgusu, bu şehrin çok yönlü edebî zeminini temsil etmektedir.

1980’lerden sonra ise Diyarbakir, yalnızca bir il değil, bir *hafıza mekânı* olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasî, toplumsal ve kültürel değişimler, edebiyatın dilinde de yankı bulmuş, kimlik, aidiyet, direniş ve umut gibi temalar, şehrin edebiyatına yön vermeye başlamıştır. Günümüzde ise sosyal medya platformları, edebiyat toplulukları, kitap kritiği yapan topluluklar, ve bağımsız yayınevlerine kadar geniş bir yelpazede edebî üretim sürmektedir. Diyarbakir artık edebiyatın konusu olduğu kadar, aynı zamanda bir üretim alanıdır.

Bu bölüm, Cumhuriyet’in ilk yıllarından günümüze uzanan süreçte Diyarbakir’deki edebî muhitlerin gelişimini, temsil ettiği temaları, dönemin kültürel kurumlarını ve yazarların toplumsal konumlarını ele almaktadır. Amaç, bir taraftan edebiyat tarihine katkı sunmaya çalışırken diğer taraftan da şehrin kendi sesini ve edebî hafızasını görünür kılmaktır.

1.Diyarbakir’de Ziya Gökalp’in Etrafında Oluşan Edebî Muhitler

*Nabızlarımda vuran duygular ki tarihin
Birer derin sesidir, ben sahifelerde değil
Güzide, şanlı, necip ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanininde
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil.*

Yirminci yüzyılın başlarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nda başlayan değişim rüzgârları, Türkiye’nin kuruluşuyla birlikte edebiyat ve düşünce hayatında yeni yönelimleri tetiklemiştir. Bu yönelimler, dil reformları, milliyetçilik fikirleri, eğitim kurumlarının yeniden biçimlenmesi, ülkenin modernleşme süreci gibi unsurlarla iç içe geçmiştir. Diyarbakir gibi tarihsel derinliği olan, çok katmanlı kültürel hafızaya sahip kentler bu dönüşüm sürecini hem yaşayan hem de bu değişimleri eserlerine yansıtan yazar-düşünürler aracılığıyla edebiyat tarihi içinde özel bir yere sahiptir. Bu dönemde Ziya Gökalp ve Cahit Sıtkı Tarancı gibi isimler, hem Osmanlı’nın son çalkantılı yılları hem de Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde edebî, fikrî ve kültürel yönelimlerin belirleyicileri olmuşlardır.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra (1908), Gökalp Diyarbakir’e döner ve burada hem siyasî hem de kültürel bir odak noktası hâline gelir. 1909’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakir Şubesi’ni kurar; bu şube kısa sürede sadece politik değil, fikir ve edebiyat sohbetlerinin de yürütüldüğü bir mekâna dönüşmüştür. Bu ortamda toplanan genç memurlar, öğretmenler, öğrenciler ve yerel aydınlar arasında edebiyat, dil, felsefe ve sosyoloji tartışmaları yapılır. Gökalp’in çevresinde oluşan bu grup, Diyarbakir’de modern düşünce, milliyetçilik ve halk edebiyatı temelli bir bilinç geliştirmeye başlamıştır. Gökalp, 1909’da Diyarbakir’de yayımlanan Peyman adlı gazetenin çıkarılmasında aktif rol oynar. Bu gazete, dönemin Diyarbakir aydınlarının yazılarını yayımladığı, şiir, makale ve fikir yazılarının yer aldığı bir kültür platformudur. Peyman etrafında Ali Emîrî Efendi, Hakkı Tarık Us, Faik Ali Ozansoy, Hüseyin Vasıf Çınar gibi isimlerin yazıları görülür. Böylece Gökalp, Diyarbakir’de “modern” anlamda ilk entelektüel çevre ve yayın ağının temelini atmıştır. Mütareke yıllarında Diyarbakir’e dönen Gökalp, burada Küçük Mecmua adlı dergiyi çıkarır. Bu dergi,

hem Diyarbakir hem de çevre illerden yazarların katıldığı bir edebî-fikrî odak hâline gelmiş, dergide makaleler, şiirler, sosyolojik denemeler yayımlanmış; Gökalp’in öğrencileri ve takipçileri bu yayında yazılar kaleme almışlardır. Bu çevre, Diyarbakir’de Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar düşünce ve edebiyat alanında süreklilik sağlamıştır.

Ziya Gökalp’in Diyarbakir’deki muhitinin ayırt edici özelliği, edebiyatı yalnızca estetik bir alan olarak değil, toplumsal inşanın bir aracı olarak görmesidir. Bu anlayış, ilerleyen yıllarda Diyarbakir’de yetişen şair ve yazar kuşaklarının temel yönelimlerine büyük katkılar sunmuştur.

Gökalp’in halk şiiri ve dil konusundaki düşünceleri, daha sonra Cahit Sıtkı Tarancı, Orhan Asena, Ahmed Arif gibi isimlerde farklı biçimlerde yankı bulmuştur. Tarancı’nın bireysel duyarlılığı, Asena’nın toplumsal bilinci ve Arif’in halktan gelen sesi, Gökalp’in açtığı fikrî zeminde biçimlenmiştir.

Mustafa Akif Tüfenk, Mahsuli *Leyâli-i Hayatım* veya *Görüş ve Seziş* adlı eserinde Ziya Gökalp’e göre Diyarbakir’i anlatır. Diyarbakir tarihine dair önemli anekdotların yer aldığı eserde Gökalp’in Diyarbakir için kullandığı en çarpıcı kısımları şunlardır: “Diyarbakir, canlı bir tarih müzesidir. Beş bin seneden beri tarih mahallesine çıkmış olan bu ülke, o zamandan beri birçok medeniyetlerin beşiği olmuştur. Bu medeniyetlerin izlerini taşlar üzerindeki yazılarla resimlerden, surlarla hudutlardan, atikiyyata dair birçok eserlerden bir kitap gibi okumak mümkün.¹⁰⁴

104 Mustafa Akif Tüfenk, Mahsuli *Leyâli-i Hayatım* veya *Görüş ve Seziş* (Hazırlayan: Şefik Korkusuz), Yayınevi yok, İstanbul, 2021.

2.Cahit Sıtkı Tarancı ve Cumhuriyet Sonrası Diyarbakir’de Edebiyat ve Sanat

*Memleket isterim
Gök mavi, dal yeşil, tarla sarı olsun;
Kuşların çiçeklerin diyarı olsun.
Memleket isterim
Ne başta dert ne gönülde hasret olsun;
Kardeş kavgasına bir nihayet olsun.*

Cumhuriyet’in ilanı, yalnızca siyasî bir dönüşüm değil, aynı zamanda edebiyatın toplumsal işlevinin yeniden tanımlandığı bir kültürel kırılmadır. Bu dönemde Diyarbakir, Ziya Gökalp’in öncülüğünde doğan fikir mirasını, yeni bir estetik duyarlılıkla harmanlayan bir edebiyat kuşağına ev sahipliği yapmıştır. Bu kuşağın en belirgin temsilcisi Cahit Sıtkı Tarancıdır. Bireysel duyarlılığı, ölüm teması etrafında biçimlenen şiir dünyası ve dildeki yalınlığıyla hem Türk şiirinde hem de Diyarbakir’in kültürel belleğinde özel bir yere sahiptir şair.

Ziya Gökalp’in düşünce merkezli muhitinden sonra Diyarbakir’de edebiyat, giderek estetik temsile dayalı bireysel bir ifade biçimine evrilmiştir. Cumhuriyet’in eğitim politikaları, Halkevleri’nin açılması (1932) ve ulusal kimliğe dayalı kültür projeleri, şehirde yeni bir okur-yazar kitlesi doğurmuştur. Halkevleri’nin düzenlediği şiir okuma etkinlikleri, tiyatro çalışmaları ve edebiyat geceleri, Diyarbakir’deki genç kuşaklar için hem estetik hem de toplumsal bir üretim alanı oluşturmuştur. Bu ortam, Tarancı’nın çocukluk ve ilk gençlik döneminde (1920’ler–30’lar) şehrin entelektüel dokusunu şekillendiren önemli bir arka plan sunmuştur. Cahit Sıtkı, *Otuz Beş Yaş* adlı kitabında “Memleket isterim / Gök mavi, dal yeşil, tarla sarı olsun” dizeleriyle, aslında bu yeni dönemin barışçıl, birey merkezli ve insani idealini dile getirir. Bu yönüyle o, Gökalp’in kolektif fikrî mirasını bireysel bir estetik dile dönüştürmüştür.

Cahit Sıtkı Tarancı’nın şiirinde Diyarbakir, yalnızca bir doğum yeri değil, bir aidiyet duygusunun estetik merkezidir. Şiirlerinde doğrudan şehir adını çok sık geçirmese de, memleket teması, çocukluk imgeleri ve ölüm düşüncesi sürekli olarak Diyarbakir’in pastoral hafızasından beslenir. Tarancı’nın ilk şiirleri, *Servet-i Fünûn* ve *Varlık* dergilerinde yayımlanmıştır. 1933’te yazdığı “Desem ki” ve “Abbas” gibi şiirlerde hem bireysel yalnızlık hem de varoluşçu bir içe dönüş

hâkimdir.

Bu yıllarda Halkevi dergileri (*Karacadağ, Şarkın Sesi vb.*) ve yerel gazeteler, genç şairlerin ürünlerini yayımladığı platformlar olmuştur. Edebiyat sohbetleri, öğretmen evlerinde, Halkevleri salonlarında ve okul toplantılarında yürütülür; bu ortamda şiir, toplumun kültürel gelişiminin bir göstergesi olarak görülür. Diyarbakir’de oluşan bu Cumhuriyet dönemi edebî muhitler, artık Gökalp’in fikirci yaklaşımından ziyade, Tarancı’nın temsil ettiği duygu merkezli bireycilik ve dilde sadelik ilkelerini benimsemiştir. Cahit Sıtkı Tarancı, doğrudan Diyarbakir’de yaşamını sürdürmese de, şehrin edebî kimliğinde modern şiirin sembol ismi olarak konumlanmıştır. 1950 sonrası Diyarbakir’de yetişen şairlerin çoğu, Tarancı’yı “içtenliğin ve samimiyetin sesi” olarak anmıştır. Tarancı’nın yaşamöyküsü —Fransa’da eğitim görüp Paris’ten Diyarbakir’e dönüş hayaliyle yazdığı mektuplar— bir “aidiyet paradoksu” yaratır: Diyarbakir, onun için çocukluğun cenneti olduğu kadar, geri dönülemeyen bir geçmişin simgesidir. *Cahit Sıtkı Tarancı, Ziya Osman Saba’ya Mektup (1948) larında “Ne doğduğum şehre dönebildim, ne de ondan kopabildim.”* der. Bu yönüyle Tarancı, hem modern Türk şiirinde hem de Diyarbakir’in edebiyat tarihinde, “taşradan evrensele uzanan birey” tipinin en güçlü temsilcisi olmuştur, denilebilir.

3.Ahmed Arif ve 1950'den 2000'e Diyarbakir'de Edebî Hayat

*Hasretinden prangalar eskittim
Ben seni sevdim bir umudun ülkesi diye...*

1950'li yıllar, Türkiye'nin kültürel tarihinde yalnızca çok partili siyasal yapıya geçişin değil, aynı zamanda edebiyatın toplumsal ve politik boyutunun güç kazandığı bir dönemdir. Bu süreçte Diyarbakir, Ziya Gökalp'in fikirci mirası ile Cahit Sıtkı Tarancı'nın birey merkezli duyarlılığı arasında özgün bir sentez oluşturur. Bu sentezin en güçlü sesi, Ahmed Arif (1927–1991) olmuştur. Arif'in şiiri, hem Diyarbakir'in tarihsel hafızasını hem de Anadolu'nun ezilmiş halklarının sesi olma bilincini birleştirir. Onun etrafında şekillenen 1950 sonrası Diyarbakir muhitleri, edebiyatı bir direniş, hafıza ve kimlik alanı olarak konumlandırmıştır.

1950'li yıllarda Türkiye genelinde yaşanan ekonomik ve toplumsal değişim, özellikle doğu illerinde merkez–taşra gerilimini belirginleştirmiştir. Diyarbakir, bu dönemde hem “taşra” olarak görülmüş hem de kendi içinde güçlü bir entelektüel dinamizm barındırmıştır. Halkevleri'nin kapanması (1951) yerel kültürel örgütlenmeleri zayıflatsa da, öğretmen okulları, öğrenci dernekleri, ve halk kütüphaneleri yeni edebî etkileşim alanları yaratmıştır. Bu ortamda yetişen genç kuşak, toplumcu gerçekçiliğin yükselişinden etkilenmiş; şiir, toplumsal adaletsizliğe ve kültürel yabancılaşmaya karşı bir direniş dili hâline gelmiştir. Ahmed Arif, bu kuşağın hem öncüsü hem de sembolüdür.

Diyarbakir, onun şiirinde çocukluğun mekânı, acının coğrafyası ve direnişin sembolüdür. Şiirlerinde hem şehrin taş sokakları, surları, Dicle Nehri gibi somut imgeler; hem de halk kültüründen gelen atasözleri, deyimler, ağıt ritimleri yer alır. Bu özellikler, onu Cumhuriyet dönemi şiirinde benzersiz bir yere yerleştirir: Ne tamamen “toplumcu gerçekçi” çizgide, ne de bireyci bir modernisttir. Ahmed Arif'in şiiri, yerelden evrensele uzanan bir halk lirizmi taşır. “*Anadoluyum ben, Tanrı'nın bir bozkırında / Tarım ve taşla çevrilmiş bir yalnız ülke.*” Bu bağlamda Ahmed Arif, halkın sezgisel bilincini poetik forma dönüştüren bir figür” olarak tanımlanmıştır.

Ahmed Arif Edebiyat Müzesi

Ahmed Arif'in şiirlerinin ilk yayımlandığı 1950'li yıllarda, Diyarbakir'de kültürel üretim büyük ölçüde yerel gazeteler ve öğretmen çevreleri etrafında yürütülüyordu. Özellikle Dicle Postası (1949–1952), Yeni Yurd ve Şarkın Sesi gibi gazetelerde genç şairlerin şiir ve denemeleri yayımlanmıştır. Bu yayın organları, bir yandan ulusal ölçekteki toplumcu edebiyat akımının etkilerini taşıırken, diğer yandan Diyarbakir'e özgü bir yerel dil bilinci oluşturmuşlardır. Ahmed Arif'in Hasretinden Prangalar Eskittim (1968) kitabı, Diyarbakir ve çevresindeki edebî çevrelerde bir dönüm noktası olmuştur. Kitabın dili, halk deyimleriyle yoğrulmuş özgün bir Türkçe; tonu ise hem politik hem de duygusal bir lirizmdir. Bu özellikler, 1970'lerden itibaren yetişen genç şairlerde derin bir etki yaratmıştır. Arif'in şiiri, özellikle 1980 sonrası Diyarbakir'de edebiyatı, kimlik ve hafıza temaları etrafında yeniden kuran topluluklar için esin kaynağı olmuştur. Onun dili, politik çağrının ötesinde bir insanlık bilinci taşımaktadır.

Diyarbakir'de 1900–2000 Yılları Arasında Yetişen Şair ve Yazarlar ile önemli eserleri tetkik edildiğinde Ahmet Arif (1927–1991) *Hasretinden Prangalar Eskittim* (1968), Cahit Sıtkı Tarancı (1910–1956) *Otuz Beş Yaş* (1946), Beysanoğlu (1904–1982), *Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları*, Osman Ocak Nakıboğlu (1901–1984) *Diyarbakir'de Eğitim* (1970), Munis Faik Ozansoy (1911–1975) *Diyarbakir'de Sanat* (1965), 8. Selahattin Savcı (1913–1992), *Gül Bağları*, Virgül, Ferit Öngören (1932–), *Yeni Mizah Hikâyeleri Antolojisi*, İhsan Fikret Biçici (1950–2013), *Şıpka'ya Mektuplar* (1997) gibi Diyarbakir'in Kültür, sanat ve edebiyatına katkı sunan şahsiyetler ön plana çıkmaktadır.

4.Sezai Karakoç ve Diyarbakir’in Edebiyat Ortamına Katkısı

*Yetiştir bize
Günahlarımızı kül edecek ateş harmanı,
Verim yağmuru insin ülkemize
Mekke’ye, Medine’ye, Şam’a,
Kudüs’e, Bağdat’a, İstanbul’a
Semerkand’a, Taşkent’e, Diyarbakir’e
Gül diksinler diye yeni topraklarına
İnsanın ta gönlüne
Yetiştir erenlerini Allah’ım!*

Sezai Karakoç, yalnızca modern Türk şiirinin öncü isimlerinden biri olarak değil, aynı zamanda düşünce dünyasıyla da Anadolu şehirlerinin kültürel ruhunu besleyen bir mütefekkir olarak Diyarbakir’in edebiyat ve sanat iklimine önemli katkılar sunmuştur. Onun Diyarbakir’le ilişkisi, şehrin tarihî derinliğini modern Türk düşüncesiyle buluşturan bir köprü niteliği taşır. Karakoç’un eserlerinde Doğu’nun tarihsel ve metafizik atmosferi güçlü bir yer tutmaktadır. Diyarbakir’in kadim medeniyetlere uzanan kültürel mirası, onun “Diriliş” düşüncesinde karşılığını bulmuştur. Bu düşünce; kimliğini, tarihini ve köklerini yeniden keşfetmek isteyen Diyarbakirli genç şair ve yazarlar için ufuk açıcı olmuştur. Karakoç’un kurduğu Diriliş hareketi, Diyarbakir’de sanat ve edebiyatla ilgilenen birçok gencin kendi sesini bulmasına zemin hazırlamış, onun inanç, ahlâk, medeniyet ve insan merkezli yaklaşımı; şehirdeki edebiyat çevrelerinin kendilerini daha özgün, daha derinlikli bir çizgide konumlandırmalarını sağlamıştır.

Karakoç’un şiiri, özellikle “Mona Roza”, “Hızırla Kırk Saat” ve “Körfez” gibi eserlerle Türk şiirinde yeni bir duyarlık oluşturdu. Bu duyarlık, Diyarbakir’de filizlenen modern şiir anlayışının estetik çizgisini etkilemiş, şehirdeki genç şairler, Karakoç’un metafizik, sembolik ve hakikat arayışına dayanan şiir yaklaşımından beslenerek kendi çağdaş üsluplarını geliştirmişlerdir. Karakoç’un yazıları; kültür, medeniyet, şehir ve insan üzerine derinlikli bir bakış sunar. Diyarbakir gibi tarihî kimliği güçlü bir şehirde, bu bakış açısı özellikle sanat ve edebiyat çevrelerinde bir tür “yeniden uyanış” fikrini tetiklemiştir. Onun eserlerini okuyan birçok Diyarbakirli sanatçı ve fikir adamları kendi üretimlerinde tarih, kimlik ve metafizik temalarına daha güçlü

şekilde yönelmiştir. Diyarbekir, çok kültürlü yapısıyla tarih boyunca birçok şair ve düşünürün yetiştiği bir merkez olmuştur. Karakoç'un düşünceleri, bu birikimi modern çağın sorunlarıyla ilişkilendiren bir çerçeve sunmuştur. Böylece şehirdeki edebiyat ortamı yalnızca estetik değil; aynı zamanda entelektüel ve manevi bir zenginliğe kavuşmuştur.

III. BÖLÜM

GÜNÜMÜZ DİYARBEKİR’İNDE EDEBÎ MUHİTLER VE EDEBÎ ŞAHSİYETLER

Diyarbakir, tarih boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun kültür-sanat başkentlerinden biri olarak kabul edilebilir. Bu şehirde Kültür festivalleri, tiyatro günleri, kısa film etkinlikleri, edebiyat söyleşileri, edebiyat sohbetleri gibi pek çok faaliyet yürütülmektedir. Kadın sanatçılar, genç sanat kolektifleri ile kültürel üretim çok daha çeşitlenmiştir. Bu bölümde daha ziyade yaşadığım asırda şahitlik ettiğim Diyarbakir’in edebiyat ve sanat ortamını, edebî mahfilleri, edebiyat dergilerini, şiir meclislerini, Kültür Yolu festivallerini, Dicle Üniversitesinin şehrin edebiyatına sunduğu katkıları ve şehrin edebiyat ve sanatına katkı sunan şahsiyetleri ele almaya gayret ettim.

1. Diyarbakir Edîbânı İle Bir Musâhabe ve Köşem Çay Evi¹⁰⁵

Hicrî 1439...Şehr-i Diyarbakir’de Mevlîd-i Nebî münasebeti ile geceyi ihyâ eylemek ve aç kalmış ruhlarımızı tegaddi ettirmek için bazı ihvân ile Beşinci Harem-i Şerif’te buluşmak üzere sözleştik... Cami-i şerifte şehrin müftüsü Burhan Efendi, minberden gönüllere hitab eylerken yer yer Yaman Dede’nin şu beyitlerini okuyunca;

Yanan kalbe devâsın sen, bulunmaz bir şifasın sen,
Muazzam bir sehâsın sen, dilersen rehnumâsın sen,
Habîb-i kibriyasın sen, Muhammed Mustafa’sın sen,
Cemâlinle ferahnak et ki yandım ya Resulallah....

bilcümle cemaati cûş u huruşa getirmekte; naif kalpli kimselerin gözlerinden akan yaşlar, bahar yağmurları gibi kalplerin derununa akıp yürekleri cilalamakta idi. Nihayet müezzin efendi o davûdi sesiyle yatsı ezanını okumaya başladı. Ezan sesi hangi âdemin gûşına vardı

105 Diyarbakir edîbanı ile geçen bir günü İnsan Okur Dergisi için yazmıştım. O zamanlar (2019) Hz. Süleyman Camiine giderken İç kaleye girmeden sol tarafta köşe başında bir çay evi vardı. Köşem Çay Evi. Zaman zaman dostlarla orada toplanır hasbihal ederdik. O günün anısına yazılmış bir yazıdır ve bu mekân bir edebî mahfil olması sebebiyle kitaba alınmıştır.

ise bilcümle cami tarafına revan oldular. Şehrin ulemasından müderris Ahmed Efendi vali-i Diyarbekr'in hemen sağ tarafında derûnî bir tefekkür ve huşu ile muezzin efendiyi dinlemekteydi... Bendenizin nazarları bir anlık mihrabın üzerinde şehrin üdebasından Âgâh Efendi'nin dest-i hattıyla yazılmış olan o muhteşem hurufata ilişti... Ruhum bu derûnî tefekkürle yüzyıllar öncesine gidiverdi... Zamanın parçalanmış akışında bendeniz bu tefekkür ile meşgul iken Müezzin Hidayet Efendi'nin -ki benim Hafızlık mektebinden dostumdur-kamet-i şerife başlaması ile rûhî seyahatim hitâma erdi. Farzı, sunneti ve vitri-vâcibi eda eyledikten sonra tesbihat yapıldı ve İmam Efendi Bakara Suresi'ni okumaya başladı. Öyle bir makam ile kıraat eyledi ki bir kaç kez oturduğum yerden kalkıp "Allah, Allah" diyerek feryâd eylemeyi arzuladım. Nitekim ârifler üç seyin kalbe ferahlık verdiğini ifade buyurmuşlardır: Münacât-ı Rahman, Tilavet-Kur'ân ve sohbet-i yarân... Namazdan sonra Mevlid-şerifin ilk beyitleri okunmaya başlandı:

Allah âdın zikir-i delüm evvela
Vâcib oldur cümle işte her kula

Bir müddet dinledikten sonra ihvan ile caminin avlusuna avdet eyledik cümlemiz bir araya gelip selamlaştık. Ruhumuzun gıdasından sonra bedenimizin de gıdası için bir miktar gıdalandık...Cami-i Nebinin önünden geçip Saraykapı 'ya doğru yola revan olduk. Sağ tarafımda Müderris-i Medrese-i Dicle ve şuarâ-yı ahirzaman Ahmed Efendi, sol tarafımda münekkit, müdakkik ve müderris Abdülhakim Efendi -ki bilcümle akârib ve ıyali Batman ulemasındandır ve hem seyyid hem şerifdir- onun yanında ise şuarâ-yı eşraf-ı Mardin'den hakî Özkan Efendi – ki kendilerine Reşide vü Arap hikâyelerini çokça zikrettiğinden Üstad-ı tahkiyân denilmektedir. Bir de bu fakiru'l-hakir yani ki edîbân-ı Âmid Mustafa Uğurlu Arslan...

Birlikte musahabe eyleyerek Saraykapı civarında bulunan yaklaşık 22 senedir memleket insanına hizmet veren "Köşem Çay Evi" ne vardık. İçeri girdiğimizde ortada büyükçe bir sobanın odun ateşiyle hayli ısındığını ve çeyreye derûni bir his kattığını gördük. Çocuk gibi sevinerek hemen sobanın etrafına halkalanıp musâhabe ve müşaarelere başladık... Dışarıda yıllardır kendini bulutlarda saklayan damlalar bir sokak lambasının ışığında zeminle buluşurken zihnimde yağmur şiirinin şu mısraları canlandı;

Yağmur, seni bekleyen bir taş da ben olsaydım,
Çölde seni özleyen bir kuş da ben olsaydım,
Dokunduğun küçük bir nakış da ben olsaydım,
Sana sırlıslıkla bir bakış da ben olsaydım,

Lâkin heyhat... Zihnimin terennüm ettiklerini zebânım ifade edemedi. Âkif gibi ‘dili yok kalbimin’ deyip zihnimi susturdum. Zihnimden geçenleri okumuş gibi Üstad Ahmedî, Mevlîd-i Nebî sebebiyle şu mısraları okumaya başladı:

Takıp boynuma bir haylî günâhı bunca bâr etdim
Perîşân-hâl ü sergerdân olup terk-i diyâr etdim

Düşüp zevk u safâ seyline berg-i bî-karâr oldum
Kemend-i cürm ü isyânımla rûhum bend-i dâr etdim

Nihâyet anladım mümkün değilmiş nûrunu inkâr
Otuz beş yıldan artıktır ki kendimden firâr etdim

Kılar medhin lisân-ı pür-kusûrun depretip Ahmed
Efendim ism-i pâkin dünya vü ukbâda yâr etdim

Üstad nat-ı şerifini okurken Munekkid Abdulkhakim Efendi’nin bakışları sobanın çatırdayan közlerine dikilmişti, muhtemeldir ki zihn-i pâkinden “ey kıpkızıl ateş! Sen mi daha yakıcısın yoksa Hz. Resûlün aşkıyla yanan yüreğim mi?” şeklinde uhrevî bir mülâhaza geçiriyor idi. Şiirini tamamlayan Üstad-ı muhterem Ahmed Efendi’ye döndü, sol elinin tersiyle burnunun ucuna sarkan gözlüğünün altından süzülen eşki silip derin bir nefes aldı. Üstad...dedi...Bahtiyârım... Asr-ı hazırda sergüzeşt-i ömrümün yolu Meclîs-i yaran ile keşiştiği için... Bahtiyârım...

Hâkî Özkan Efendi... Birden “Rahmet yağıyor” dedi. Hepimiz Köşem Çay Evi’nin penceresinden dışarıya baktık... Özkan Efendi buğulu bir ses ile devam etti...“Yağmurlu havalarda pek çok kimse farklı hislere sığınır, farklı dünyalar yaşar... Ayyaşlar içer... Ruhu cüz-zamlı gibi yavaş yavaş eriyen bedenine rağmen, ayyaşlar içer... Şairler yazar... Kâinat kitabını okur ve yazar... Bebekler ağlar... Bu denide meçhul yolculuklarını hissedip ağlar... Bu İlahî tablo karşısında bir de duyarsızlar vardır... Zevksiz, renksiz bir halde kalemdanlar boyayan

bir ressam parçası gibi hissizler, duyarsızlar.. Tüm yaşamlarını bir salkım üzüm gibi avuçlarında sıkıp, suyunu damla damla, gölgelerinin kurumuş boğazlarına akıtan zavallı duyarsızlar.. Hâkî Özkan Efendi, gözleri hafakanlardan sıyrılmış, ruhu kâinattan yaratıcısını soran bir seyyah gibi ötelerdeydi... O meşhur hikâyesinden bir kesit arz eyledi... “Seyyid Cüneyd bir lahza Hudâ’nun zikrinden uzak degüldi ve her dem ayaklarından kan revân olurdu ki ol sırça gibi keskin kumlar ayağına batardı ve yalın ayak, başı kaba ol kumun üzerinde çâr-nâ-çâr yürürdü ve şol denlü yürürdü ki takati kesilir, bir adım atamaz olurdu. Sonunda ol keskin kumun üzerine yatar ve lisaniyla şehâdet kelimesini söyleyüp Muhammed Mustafa’ya salavât getirürdü. Ol Padişâh-ı bî-niyâza şol kadar gönlü yaralı halde niyâz iderdi ki kendinden geçerdî.”

Ey gece! diyerek, geceye seslendim içimden... Senin gibi güçlü, sürurlu ve nurlu olmaya müstakız... Ahmed’in (sav) yıldızı doğdu bu gece. İran hükümdarı Kisra’nın surlarının sütunları yıkıldı. Kâbe’de bulunan büyük ve küçük tüm putlar yüz üstü devrildi. Mecûsilerin bin yıldır yanan ateşi söndü... Bahtiyarsın ey gece! Bu gece...

2. Bir Edebiyat Mahfli Olarak Ahmed Arif Edebiyat Müzesi

Diyarbakır’ın kalbinde yükselen Ahmed Arif Müze ve Kütüphanesi, taş duvarlarına yalnızca bir şairin hatıralarını değil; bir şehrin yüzyıllara yayılan kültür nefesini, edebiyat damarını ve sanat kıvılcımlarını da işlemiş bir mekândır. Oraya adım atan her ziyaretçi, Ahmed Arif’in yanık sesinin hâlâ duvarlarda dolaştığını, mısralarının odalarda yankılandığını hisseder. Ancak bu mekânı benzersiz kılan yalnızca geçmişin hatırası değil; bugün de sürmekte olan yaşayan bir edebiyat ocağı oluşudur.

Ahmed Arif’in ruhu, burada yalnızca sergilenen defterlerde ve fotoğraflarda değil; her hafta düzenlenen edebiyat buluşmalarında, şiir dinletilerinde, yazı atölyelerinde, genç yazarların çalışmalarını paylaştığı sohbet halkalarında yeniden hayat bulur. Müze, şairin mirasını pasif bir hatıradan kurtararak aktif bir kültür damarına dönüştürür. Kütüphane salonları, kimi gün bir şiirin doğuşuna, kimi gün bir öykünün ilk nefesine, kimi gün bir tartışmanın derinliğine tanıklık eder.

Diyarbakır’ın gençleri, araştırmacıları, sanatçıları ve edebiyatçıları burada bir araya gelir; şehrin sesini, rengini, sızısını ve

umudunu yeniden üretir. Ahmed Arif Edebiyat Müzesi’nde düzenlenen söyleşiler, paneller ve sanat buluşmaları, şehre yeni bir düşünce iklimi sunar. Bu etkinlikler, müzeyi yalnızca sessiz bir hatıra evi olmaktan çıkarıp yaşayan, soluk alan, üreten bir edebiyat mahfiline dönüştürmüştür.

Ahmed Arif Müzesi işte bu yüzden Diyarbakir kültürü için bir dönüm noktasıdır: Çünkü burada şiir yalnızca okunmaz; yeniden doğar. Edebiyat yalnızca hatırlanmaz; çoğalır. Sanat yalnızca sergilenmez; yeniden filizlenir.

Bu mekân, Ahmed Arif’in hem kişisel mirası hem de Diyarbakir’in toplumsal hafızası için bir koruma alanı olmasının yanı sıra, şehrin yaşayan kültür nabzıdır. Şairin “hasrete, sevdaya, direnişe” dair sesini geleceğe taşıdığı gibi, bugün de yeni seslerin, yeni kalemlerin, yeni umutların yetiştiği bir ocaktır.

Sonuç olarak Ahmed Arif Müzesi; Diyarbakir’in edebi kimliğini hem koruyan hem besleyen, geçmiş ile geleceği aynı çatı altında buluşturan, şiiirden sanata uzanan geniş bir üretim atmosferi sunan bir edebiyat mekânıdır. Ben ilk defa Serkan Görgülü’nün moderatörlüğünde Ahmed Arif Edebiyat Müzesi’nde Ali Emîrî Efendi’yi anlattım. Hem akademiden hem de yerel halktan hayli katılım oldu. Daha sonra Diyarbakirli pek çok şair ve yazarı öğrencilerimle, Diyarbakir halkı ile orada anma fırsatı bulduk ve Edebiyat Müzesi’nde kadim zamanların şairlerinin nefesi yalnızca bir hatıra değil; hâlâ süren bir çağrıdır. Ve o çağrı, her toplantıda, her dizede, her genç kalemdede yeniden yankılanmaktadır.

3. Bir Edebiyat Ortamı Olarak Şuarâ Kitap Kafe

Diyarbakır'ın kadim sokaklarında yürürken, taşların arasından yükselen bir fisıltı insana yolu tarif eder: Şehrin kalbinde bir yerde, kelimelerin nefes aldığı bir ocak vardır. Diyarbakır Şuarâ Kafe, işte bu fisıltının ete kemiğe büründüğü, sözün yeniden doğduğu mekândır.

Burası yalnızca bir kafe değil; şairlerin soluklandığı bir han, yazarların cümle aradığı bir durak, düşüncenin kıvılcımlanıp alev aldığı bir meclistir. İçeri adım atan herkes, sanki görünmez bir edebî akışa kapılır. Masalarda yarım kalmış şiirlerin buğusu, fincanlarda demlenen sohbetlerin sıcaklığı vardır. Her köşesinde bir mısra saklanır; her sandalyede bir hikâye oturur.

Şuara Kafe, Diyarbakır'de edebiyatın canlı kalmasını sağlayan en özel duraklardan biridir.

Burada şiir dinletileri yapılır; kimi zaman genç bir şair ilk kez sesini duyurur, kimi zaman usta bir kalemin yıllarca sakladığı dizeler havayı doldurur.

Sanat ve felsefe sohbetlerinde, şehirle birlikte zaman da yavaşlar; düşünceler, taş duvarların yankısında derinleşir. Kimi akşamlar türkülerin dumanı yükselir, kimi akşamlar bir hikâyenin nefesi masaların üzerinde gezinir. Burada konuşulan her söz, şehrin kadim ruhuyla buluşur; hiçbiri sıradan bir sohbetin içine sığmaz.

Şuara Kafe, Diyarbakır'ın yüzyıllardır süregelen söz geleneğini günümüze taşıyan bir edebî divan gibidir. Kapısından içeri giren her şair, her öğrenci, her okur; kendini bir halk meclisinin içindeymiş gibi hisseder. Duvarlar, her vakit başka bir hikâyeye kulak verir; ışıklar, konuşulan her kelimeyi bir kutsal parıltı gibi taşır. Burası, edebiyatın sadece okunan bir şey olmadığını; yaşanan, paylaşılan, birlikte büyütülen bir nefes olduğunu hatırlatır.

Diyarbakır Şuara Kafe, şehrin kültürel hafızasında sakin bir durak değil; aksine sürekli canlı, hareketli bir düşünce ocağıdır. Burada bir şiir yazılırken dışarıda rüzgâr şehre haber taşır; içeride yükselen bir ses, surlara çarparak geri döner. Diyarbakır'ın ruhu bu mekânda kelimeye dönüşür.

Söz burada ölmez; şiir burada sönmez; edebiyat burada nefes alır. Duvarında bu kafe için Mustafa Uğurlu Arslan'ın yazmış olduğu bir şiir asılıdır.

Şiirde bu kafenin şair için ne anlam ifade ettiği dile getirilmiştir.

Şuarâ Kafe

Biz bu gün enzâr-ı ehıbbayla memnun olmuşuz
Dost ile hem hal olup da hayli mesrur olmuşuz

Bak açıldı şehir-i Âmidde gül-i ra’na gibi
Biz “Şuarâ Kafe’de” bülbül -i şeydâ olmuşuz

Geldi çaylar bir biri ardınca coştuk dem be dem
Biz bu sûret üzre burda gamdan azad olmuşuz

Sen de gel gir hem “Şuarâ” kapısından içeri
Burda şî’rin ustasıyle hem çırağın bulmuşuz

Her taşında bir emek var her kûşesinde hayat
Girdiğimiz bu mekânda çokca “İhsân” bulmuşuz

Mustafâ gel şimdi gör kim ehl-i dil meclîsini
Şâir-i nâzik-edâdan çok şiirler bulmuşuz

4. Diyarbekir’de Ramazan Hasbihalleri¹⁰⁶

*Sen misin ancak Emîrî pey-rev-i Âgâh olan
Şehrimizde şâ‘ir-i nâzik-edâdan çok ne var
Emîrî-i Âmidî*

Ruhlarımızın; depremlerle, salgınlarla ve savaşlarla daraldığı, bunaldığı maddi ve manevi bir kışı yaşadığı demlerde baharla birlikte geldi ramazan. Bir sultan gibi; bir ferman gibi... Rahmet rahmet üzerimize yağmak için; hasret hasret ufkumuza doğmak için geldi ramazan. Dünyevileşmenin dondurucu ikliminde üşüyen ruhlarımızı nur ile aydınlatmak, ısıtmak; ham gönüllerimizi sevap ile doldurmak için, bir sultan gibi, mâh-ı gufrân olarak geldi ramazan. Bundandır ki Enderunlu Fâzıl, “*Sâkî ayağın çek ki zamân başka zamandır/Sâgar yerine şimdi hilâl-i Ramazandır*” diyerek bu ayın diğer aylardan farklı olduğunu ifade etmişti.

Çağlar vardı, zaman akmıştı ve sevgililerin en sevgilisine ayların en sevgilisi verildiği demlerden beri küskünler barışmış, fakirler fark edilmiş, yetimler yedirilmişti. Bir de zamanın mekânsal mihenk noktasında ramazanın ihya edildiği, ramazan ritminin en coşkun attığı şehirler vardı. Mekke, Medine, Kahire, Şam, İstanbul ve Diyarbekir gibi... Her ramazan bu şehirler adeta şehrâyin suretini alırdı. Bu sene Dicle Üniversitesi marifeti ile Diyarbekir’de bizlere “Nerede o eski ramazanlar?” dedirtmeyecek ve gelecek nesillerimize “Ne hoştu o eski ramazanlar” dedirtecek türden bir ramazan iklimi yaşatılıyor. Nerede mi? Şehrin kalbinde. Sur içinde Ulu Camii’nin kuzey kısmında camiye bitişik olan Mesudiye Medresesi’nde. 1198 yılında Artuklu Emiri Ebu Muzaffer Sökmen zamanında inşasına başlanmış ve 1223’te Melik Mesud lakaplı Mevdud zamanında tamamlanmış olan yerde. İçerisinde eğitim-öğretim yapılan Anadolu’nun ilk üniversitesinde. Doğu-batı yönünde inşa edilmiş olan dikdörtgen planlı bu medrese, açık avlulu, tek eyvanlı ve iki katlı bir yer. Geniş kemerli ve sivri beşik tonozla örtülmüş giriş bölümünden avluya geçilir. Kapı kemeri üzerinde muhteşem bir kitâbe levhası var. Hasbihalden önce bezeme ve kitabeleri ile sizi büyüleyen bu mekân size hoş-âmedi ediyor.

Genellikle Mustafa Uğurlu’nun koordinatörlüğünde şehrin değerli isimleri davet edilerek “Ramazan Hasbihalleri” gerçekleştiriliyor.

106 Bu yazı Milat Gazatesi’nde yazmış olduğum bir köşe yazısıdır. Kitabın muhtevasına uygun olması hasebiyle buraya alınmıştır.

Hasbihaller, her Cuma ve Cumartesi geceleri, teravîh namazından sonra başlıyor ve yaklaşık bir saat halka açık ramazan hasbihalleri şeklinde icra ediliyor. Zamanla havanın soğuması sonrası bu hasbihaller Ulu Camii’nin girişinde üst katta yapılmaktadır. Nisan ayının başında Cumartesi günü başladı ilk hasbihal. Mesudiye’nin kapısından girdiğinizde sizi karşılayan mimari estetiğin zirvede olduğu avluda, şark usulü divanlar kuruldu. Mekânın yüzyıllar boyunca içerisinde sakladığı manevî enerji hissedilmeye ve sohbet katılanlardaki heyecan görülmeye değerdi gerçekten. Başta üniversite yöneticilerimiz olmak üzere hem ulemeden hem şuaradan hem de şehir ahalisinden çok kıymetli isimler teşrif etti meclisimize. Önce tarih boyunca şehrimizde yapılan ilmî ve edebî meclisler hakkında kısa bilgiler verildi. Sonra hasbihal meclisimizde bulunanların da iştirak ettiği “ramazanda dış kirası” geleneğimize dair bazı hususlar konuşuldu ve ecdadımız yâd edildi. Mecliste bulunanlardan bazı gençler Fuzûlî Efendi’den şiirler okudular. Daha sonra Dr. Molla Rıfat Efendi Aşr-ı şerif ve ardından o dâvûdî sesiyle ezgiler okumaya başladı. Mec-liste bulunanlar da cûş u hurûşa geldiler. Çaylar ikram ediliyor, sâkîler Mesudiye’nin avlusunda su dağıtıyor idi. Hasbihaller ramazan ayı boyunca devam etti. Adeta mânevî bir sofrayı andıran hasbihal meclisine katılmak için Bağdat’tan yola çıkılsa yeridir.

5.Şehrin Kültür Sanat ve Edebiyatına Katkı Sunanlar

5.1 Abdulaziz Yatkın

Araştırmacı-yazar, kültür insanı ve bölgesel tarih çalışmalarıyla tanınan Abdulaziz Yatkın, Diyarbakır ve çevresinin tarihî, kültürel ve manevî mirasına ışık tutan bir kanaat önderidir. 16 Mart 1964'te Diyarbakır'de dünyaya gelmiş, çocukluğu ve gençliği şehrin kadim sokakları ile Ulu Camii'nin gölgesinde şekillenmiştir. İlköğrenimini Ali Paşa İlkokulu'nda, ortaöğrenimini Diyarbakır Ortaokulu'nda, lise eğitimini ise Diyarbakır İmam Hatip Lisesi'nde tamamlamıştır. Medrese eğitimiyle aldığı derin ilim terbiyesi, Sosyal Bilimler ve İlahiyat alanlarındaki yükseköğrenimiyle birleşerek onun kültür ve tarih çalışmalarına sağlam bir temel kazandırmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yirmi dokuz yıl imam hatip olarak görev yaptıktan sonra 2011 yılında emekli olmuş, ancak ilme ve kültüre olan hizmetini hiç bırakmamıştır. 1993 yılında dokuz arkadaşıyla birlikte kurduğu Abdulkadir Geylani Eğitim ve Kültür Vakfı'nın başkanlığını üstlenmiş, vakfın kuruluşundan itibaren Diyarbakır'ın kültürel ve manevî hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Türkiye Kızılay Sur Şubesi'nin kurucu başkanlığı, TÜRSAB Güneydoğu ve Diyarbakır Bölgesel Yürütme Kurulu'nda görevleri ve birçok vakıf ile derneklerde üstlendiği sorumluluklar, onun toplum hizmetine adanmışlığını gözler önüne sermektedir.

Yatkın, Türkiye Yazarlar Birliği ve Dünya İslâm Âlimleri Birliği üyesi olarak, Diyarbakır tarihi üzerine yapılan ilmî çalışmalarda aktif rol almış; bilgi ve belge toplamak amacıyla yalnızca Diyarbakır ve çevresindeki ilçe ve köylere değil, Suriye ve Ürdün'e de seyahatler gerçekleştirmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan "Diyarbakır Belgeseli" projesinde danışman olarak görev almış, yüksek lisans ve doktora düzeyindeki akademik çalışmalara danışmanlık yapmış ve zengin özel arşivini araştırmacıların hizmetine sunmuştur.

Çok sayıda sempozyumda bildiriler sunmuş, dergilerde makaleler yayımlamış, ortaokul, lise ve üniversitelerde Diyarbakır tarihi, inanç turizmi ve kültürel miras konularında konferanslar vermiştir. Diyarbakır Ulu Camii yanında bulunan bürosu, zamanla tatlı bir kahve mekânına dönüşmüş ve ilim ehlinin uğrak yeri hâline gelmiştir. Ben ve dostlarım da sık sık bu mekânda kendisini ziyaret etmiş, kahve eşliğinde uzun hasbihallerde bulunmuşuzdur. Onun tevazusu ve ilmi

kişiliği, karşısına geçen herkesi derinden etkiler; Diyarbakir’in kültür ve tarih sahnesinde eşsiz bir rehber olarak varlığını sürdürmektedir.

Şehrimizde yapılan edebiyat hasbihallerine ve akademik platformlarda yapılan sempozyumlara iştirak edip katkı sunmaya gayret etmektedir. Okuduğu her yeni kitap, öğrendiği her yeni malumat kendisini büyük bir heyecana sevkeder, bu bilgileri ve sevincini hemen dostları ile paylaşan bir zattır. İki mahdumu da kendisi gibi ilmi ve ilim ortamlarını seven mert çocuklardır. Kudüs’te Mescid’i Aksa’yı ziyaret edip ecdadımızın sünnetini yerine getirmiş, Mescid-i Aksa’nın mihrap ve minberini Diyarbakir’den götürdüğü gül yağı ile temizlemiş ve Cuma vaktinde Mescid’in içi gül rayihaları ile dolmuştur. Zeki, hisli, mert ve cümert bir şahsiyettir. *Hac ve Umre Terimleri Sözlüğü*, *Ansiklopedik Kudüs Rehberi* adlı eserleri bu hassas ruhunun terennümleri olarak ortaya çıkmıştır.

Diyarbakir’in tarihî, kültürel ve manevî mirasını hem ilmî hem toplumsal düzeyde yaşatmaya adanmış; sahadan arşive, sözlü gelenekten akademik metne uzanan çok yönlü bir kültür araştırmacısı olan Abdulaziz Yatkın hoca, hayatı boyunca hiç sigara içmemiş; sigaraya harcayacağı parayı kitaplara ayırarak zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Evli, beş çocuk babası olup Arapça bilmektedir. Çok sayıda eser kaleme alan hocanın husussiyle Diyarbakir ile ilgili en bilinen eserleri şunlardır. *Diyarbakir Peygamberler ve Sahâbiler Gezi Rehberi* (2018), *Beşinci Harem-i Şerif: Diyarbakir Ulu Camii Külliyesi*, (Ravza Yayınları, İstanbul, 2019), *Hac ve Umre Terimleri Sözlüğü* (Hac-Umre Rehberi) (2021), *Ansiklopedik Kudüs Rehberi* (2022), *Sahâbenin Diyâr-ı Bekir Fethi ve Hz. Süleyman Camii*, (Ravza Yayınları, İstanbul 2023). Halen hayatta olan Abdulaziz Hocamıza sağlık ve esenlik diliyoruz.

5.2 İbrahim Evirgen

1955 yılının soğuk bir Aralık ayında, Diyarbakir’in kadim taşları ve tarih kokan sokakları arasında İbrahim Evirgen Hoca dünyaya geldi. Gençliği, şehrin tarihî ve kültürel zenginliğiyle şekillendi; ilkokuldan liseye, ardından Dicle Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu ve İngilizce Bölümü’ne uzanan eğitim serüveni, onun hem kelimelerle hem de dünyayla kurduğu köprüleri güçlendirdi. Üniversite yıllarında bir süre Hürriyet Haber Ajansı Diyarbakir Bürosu’nda çalışarak, haberin ve bilginin ritmini ilk defa hissetti.

1980 yılında Diyarbakir Lisesi'nde öğretmenliğe adım attı; bu kutsal mesleğe gönül verdi ve aralıksız 25 yıl boyunca çeşitli ortaokul ve liselerde İngilizce öğretmenliği yaptı. 2005 yılında, büyük bir sevgi ve bağlılıkla yürüttüğü öğretmenlik görevinden emekli oldu. Ancak kelimeler ve haberler onun yaşamında hiç durmadı; baba mesleği olan gazeteciliğe geri döndü ve 20 yıl boyunca çeşitli gazete ve dergilerde köşe yazarlığı yaptı.

İbrahim Evirgen'in sesi, yalnızca yazıyla değil, sözle de hayat buldu. Ayda iki kez TRT GAP Diyarbakir Radyosu'nda kadim şehrin hikâyelerini, tarihini ve kültürünü canlı olarak paylaşarak, Diyarbakir'in nefesini dinleyenlere ulaştırmaktadır. Onun yaşamı, öğretmenlik, gazetecilik ve kültürün iç içe geçtiği, kelimelerle ve tarihî mirasla örülmüş bir yolculuk olarak hâlâ sürüyor.

İbrahim Evirgen'in Dağkapı'da Yeni Yurt Gazetesi'nin bulunduğu yerdeki ofisine gider hasbihal ederdik. Orası sanat ve edebiyat severlerin uğrak yerlerinden birisiydi. Bir sohbetimizde kendisine Eski Diyarbakir'i sordum. O da bana şunları anlattı:

Bilgisayarın, televizyonun, telefonun, çamaşır makinesinin, buzdolabının olmadığı yıllardı. İçmek için soğuk suyu bile zor bulurduk. Yoksul Mahallenin Çocuklarıydık, ancak bütün çocuklar ile dost ve arkadaştık. Hangi evde ne pişirilse hangi evde kim düşse veya hastalansa bilirdik. Güzel kalpli anneleri, babaları, amcaları, ablaları vardı mahallemizin. Yazları her evin avlusu, sokağı, kapısı sohbetin dergâhıydı. Gün boyu ne olmuş, kim ölmüş, Kim kiminle nişanlanmış bilinirdi. Herkes yaptığı yemekten mutlaka komşusuna ikram ederdi. Mazgan denilen, aynı evde iki veya üç aile birlikte oturur, kimse kimseye yan gözle bakmazdı. Bakmayı da kendine yakıştırmazdı. Biz yoksul mahallelerin onurlu ve de kirlenmişlik bilmeyen, çocuklarıydık. Tıpkı babalarımız, annelerimiz gibi. Boğazından haram lokma inmeyen, bütün insanlara karşı şefkatle yaklaşan, kardeş olarak gören en kötü olaya bile hoş görüyle yaklaşan değerli insanların şehriydi Diyarbakir.

Eski Diyarbakir'de her evin bahçesinde mutlaka bir dut ağacı olurdu. Dut yaprağı, ipek böceğinin tek besin kaynağıdır. Bu nedenle, Diyarbakir'in ipek üretiminde önemli bir yeri olduğunu yabancı seyyahların eserlerinde görmekteyiz. 1827 tarihinde Diyarbakir'a gelen seyyah J. S. Buckingham, Diyarbakir'de her çeşit imalatın bulunmasının mümkün olduğunu belirtir. Seyyah Buckingham, o

tarihte Hasan Paşa Hanı’nda ipek dokumacılığının yapıldığını yazar. Dolayısıyla ipek böceği yetiştiriciliği, dut ağaçları yetiştirilebilen her yerde yapılabilmekteydi. Bu nedenle kadim kentimizde, yıllar önce tezgahlarda çok kaliteli ipek kumaşlar dokunuyor, hatta ihraç ediliyordu. Kadim kentimizin sivil mimarisinin en güzel örnekleri Diyarbakir evleriydi. Diyarbakir’de köklü bir mimari gelişiminin varlığını ortaya koyan eski yapıların başında evler gelmektedir. En az 5 bin yıllık bir geçmişe sahip Diyarbakir’in evleri de; yüzyılların verdiği tecrübe neticesi gelişerek, kentin tarihi kimliğine ve iklim şartlarına uygun durumuna getirilmiştir. Diyarbakir evleri genellikle kara bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Evler çoğunlukla bodrum kısmı bazalt taşından, üst kat ise, arası tuğla dolgu ahşap karkas olarak inşa edilmiştir.

Bazalt taş Diyarbakir yapılarının esas malzemesidir. Bölge halkı bazalt’ın renginden ve çok kullanılmış olmasından dolayı Diyarbakir’e “Kara Amid” ismini koymuşlardı. Diyarbakir’de ayrıca duvarların çoğunda bir sıra siyah, bir sıra beyaz; kemer taşları ve sütun gövdeleri de siyah, beyaz münavebeli olarak kullanılmıştır.

Mutfaklar avlunun kuzeye bakan tarafında önü açık, kantırmalıydı. Tam karşıda ocak olurdu. Bir köşede tulumba ve önünde taş curunu, curundan gelen su demir ızgaralı delikten akar giderdi... İbragaz denirdi gazlı ocaklara. O zamanlar çok lüktü. Kullanılmaya kıyılmazdı adeta. İbragazdan önce gaz ocağı kullanılırdı. Gaz ocakları üzerinde pişen yemeğin lezzetine doyum olmazdı. Buzdolabının olmadığı zamanlardı bizim çocukluk çağlarımız. Akşamdan kalan yemekleri ekşimemesi için küçük bir tencereye aktarılarak kapaksız bir şekilde içinde su dolu olan bir tepsinin içine oturtulur ve sepetle üstü örtülürdü. Mevsim güz, bahar ya da kış ise, tel dolapta saklanırdı. Tahtadan yapılan tel dolaplar genelde üç katlı olup, ön cephesi tel örgüyle kaplı olurdu. Her katına kanaviçe işli ve ucu dantelli olan örtüler serilirdi özenle. Tel dolabın, düzeni, temizliği o evin kadınları için bir kriterdi.

Eskiler göçtü gitti. Onların gidişiyle eskiler de gitti. Yerine yenileri geldi. Bakırın yerini çelikler aldı. Tel dolabın yerini buzdolabı aldı. Dibeklerin, havanların yerini ise robotlar aldı. Alüminyum tencere ve tabaklar ise, tarihe karıştı. O dönemlerde çoğu evde şebeke suyu yoktu. Yaz mevsiminin o sıcak günlerinde çarşıdan kalıp kalıp buz alıp, suyun içine atar, öyle içerdik. Herkes mahallede bulunan tek çeşmeden kovalarla evlerine su taşırdı. Evde bulunan tulumbadan çektiğimiz kuyu

suyu ile ayvanı ykar, bahçeyi sularđık. Çünkü kuyu suyu içilmezdi, sağlıklı değildi.

Kitap ve defterlerimiz yok denecek kadar azdı. Bilgiye ulaşmak oldukça zordu. Bilmediğimiz bir kelimeyi öğrenmek için elimize o kalın sözlükleri alır, saatlerce aradığımız kelimenin karşılığını bulmaya çalışırdık. Belki teknoloji bu kadar gelişmemiştir. İptidai şartlarda yaşıyorduk, ama mutluyduk. Çünkü o zamanın insanları, kanaatkârdı. Alçak gönüllüydü. Mütevazı bir hayat sürmelerine rağmen kimse hayatından şikâyetçi değildi.

İbrahim Ağabey, bir anlık uzaklara daldı ve muhtemeldir ki mazi gözlerinin önünde canlandı. Ben eğitim hayatınız nasıl geçti? dedim. Derin bir nefes aldıktan sonra konuşmaya devam etti.

Okumayı çok seviyordum. Öyle ki 6 yaşında Ziya Gökalp İlkokulu'nda eğitim hayatım başladı. Ziya Gökalp ilkokulu dönemin en kaliteli okullarından biriydi. Bugünkü Profesörlerin, doktorların, avukatların, mühendislerin çoğu bu okuldan mezundur. O zamanlar ilkokulda öğrenim süresi 5 yıldır. Bu okulu başarıyla bitirdim. Daha sonra Ali Emîrî Ortaokulu'na kayıt yaptırmak istedim. O dönemlerde ortaokula kayıt yaptırırken üç tane seçmeli yabancı dil vardı. İngilizce, Fransızca ve Almanca...

Üç yıllık bir eğitim sonunda Ali Emîrî Ortaokulu'nu bitirdim. Daha sonra Diyarbakır Lisesi'ne kayıt yaptırdım. Bu okulu da başarıyla bitirdikten sonra, Yabancı Diller Yüksek Okulu'na girdim. Bu okuldan mezun olduktan sonra Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi İngilizce Bölümü'nde lisans tamamladım. Daha sonra 1980 yılında Diyarbakır Lisesi'nde öğretmenliğe başladım. O dönemlerde KPSS yoktu. Dolayısı ile atamam hemen gerçekleşti. Aralıksız 25 yıl çeşitli okullarda İngilizce öğretmenliği yaptım. 2005 yılında emekli oldum. Daha sonra 5 yıl özel okullarda İngilizce öğretmenliği yaptım. Halen Diyarbakır'de çeşitli gazetelere köşe yazıları yazmakta ve yazın dünyasına yeni kitaplar kazandırmak için uğraş vermekteyim.

Gençliğimde Ali Emîrî, Baki, Fûzulî, Ziya Paşa, Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmed Arif, Sezai Karakoç, Sabahattin Ali gibi ünlü şair ve yazarların eserlerini okuyarak kendimi geliştirmeye çalıştım. Bu değerli insanların genç yaşta vefat etmelerine karşın, nasıl bu kadar eser verdiklerine hâlâ şaşarım. Örneğin Cahit Sıtkı Tarancı 46 yaşında, Ömer Seyfettin 36 yaşında, Orhan Veli 36 yaşında. Sabahattin Ali

41 yaşında vefat etmişler. Bu kısacık ömürlerine bir birinden güzel ve ölümsüz eserler veren bu değerli şair ve yazarlarımızı saygıyla anıyorum. Mekânları cennet olsun...

Amin. İbrahim ağabey biraz da gazetecilik yaşamınızdan bahseder misiniz?

Tabi efendim. Babam Hacı Yaşar Evirgen 1930 yılında Diyarbakir’de doğdu. İlk öğrenimini kendi memleketinde tamamladı. Genç yaşta gazeteciliğe başladı. Daha 20 yaşında genç bir delikanlı iken, Halkın Dili Gazetesi’ni çıkardı. 4 Ağustos 1950 tarihinde çıkan Halkın Dili Gazetesi, haftalık 2 sayfa olarak, Mardin’de basılıyor, Diyarbakir’de dağıtımı yapılıyordu. Bu gazeteyi basın dünyasına kazandıran merhum babam Yaşar Evirgen on sayı bu gazeteyi çıkardıktan sonra kapattı. Daha sonra 11 Kasım 1953 tarihinde Diyarbakir’de YENİ YURT Gazetesi’ni amcası oğlu Mustafa Evirgen ile birlikte yayımlamaya başladı. 1960 ihtilalinden önce bir süre “Demokrat Yeni Yurt” adı ile yayımlandı. Yarım asır içinde adeta bir okul olan bu gazetede bir çok gazeteci ve yazar yetişti. Ve çeşitli köşe yazıları kaleme aldılar.

Diyarbakir’de çok sayıda gazeteci, şair ve yazar çeşitli dönemlerde hem Halkın Dili Gazetesinde hem de Yeni Yurt Gazetesi’nde çeşitli yazılar kaleme aldılar: Ahmet Kabaklı, Remzi İnanç, Aziz Korkmaz, Enver Yorulmaz, Mehmet Mercan, Eyüphan Kaya, Recep Acay, Mevlüt Mergen, Abdulkadir Nur Gördük, Ruhi Nedimoğlu, Mehmet Korkmaz, Salih Evirgen, İbrahim Gaffarlı bu yazarlardan bazılarıdır.

Başbakanlardan, milletvekillerine, sanatçılardan, birçok kültür elçilerine kadar çok sayıda ünlü, Yeni Yurt Gazetesi’ne demeç vermiş ve gazetenin özel ‘Anı Defterini’ imzalayarak tarihe not düşmüştür. Dönemin Başbakanları Adnan Menderes ile Süleyman Demirel gibi ünlü siyasetçilerin el yazıları ile birlikte ıslak imzalarının da bulunduğu ‘Anı Defteri’ hâlen arşivimizde muhafaza edilmektedir.

Yeni Yurt Gazetesi şehrin yerel basın tarihinde Diyarbakir Gazetesi’nden sonra tarihe tanıklık etmiş en uzun ömürlü, ikinci gazetedir. Diyarbakir’de yayınlanmış ve yayınlanmakta olan gazetelerin arşivleri zaman içinde yitkilere karışmıştır. Maalesef 50 civarında kapanan gazetenin arşivine şehirde ulaşmak mümkün değildir. 1953 yılında yayınlanmaya başlayan Yeni Yurt Gazetesi’nin ilk yıllarına ait

arşiv, su baskını sebebiyle, yok olmuştur. Bu sebeple son 25 yıldan itibaren günümüze kadar olan arşiv itinayla korunmaktadır.

Ben de Çeşitli yerel, ulusal gazete ve dergilerde köşe yazarlığı ve araştırma haberciliği yaptım. Diyarbakır'da yayımlanan Yeni Yurt Gazetesi'nde aralıksız on yıl, Genel Yayın Yönetmeni olarak çalıştım. Aslında gazetecilik ve matbaacılık benim baba mesleğim. Yani öğretmenlik yaparken bile gazetecilikten hiç kopmadım. Çocukluğum ve gençliğim matbaada, kurşun hurufatlar ve mürekkep kokuları arasında geçti. O zamanlar bilgisayar yok. Ofset baskı yok. Kurşundan yapılan harfleri tek tek kumpasa diziyor, daha sonra tipo tekniğiyle iptidai şartlarda baskı yapıyorduk. Bir matbaa mürekkebinin kokusunu alan biri, bir daha bu işi yapmasa bile, zaman zaman gittiği bir şehirde mutlaka bir matbaaya uğrar ve mesleki bilgi ve tecrübesini artırır.

Size burada kısa bir anımı anlatayım. Yıllar önce güney komşumuz Suriye'yi gezmeye gitmiştik. Başkent Şam'ı gezerken bir matbaa gördük. 'Selamun Aleyküm' diyerek içeri girdik. Ne de olsa mürekkep kokusu çekiyor bizi. Matbaayı gezdik. Teknik olarak fikir alışverişinde bulunduk. Biraz konuştuktan sonra, matbaa sahibi 'Ben Derik'liyim' dedi. 'A, ne kadar güzel. O zaman Türkçe biliyorsunuz' dedik. Adam gülerek 'Hayır, biz Suriye'nin Derik ilçesindeniz' dedi. Hepimiz hayretler içerisinde kaldık. O zamana kadar, Suriye'nin de bir Derik ilçesi olduğunu bilmiyorduk. Öğrenmiş olduk.

İyi bir yazar olmak için, iyi bir okur olmak zorundasınız. Ayrıca gözlem yeteneğini iyi kullanmalı ve olayları çok iyi analiz etmelisiniz. Tabi ki çok çalışmak gerekir. Çalışmadan bir yere varılamaz. Fedakârlık had safhadadır. Hangi konuda olursa olsun yoğunlaşmak gerekir. Ben işimi ciddiye alırım. Arşivlerden, günlüklerden yararlanırım. Yazarlıkta yazı hemen oluşmaz. Bu süreç uzun bir maratondur. Bünyesinde mutlaka ve özveri olması gerekir. Bu iş hemen oldu bittiye gelmez. Bir yazının veya bir kitabın hazırlanması bazen aylarca sürer. Edebiyat başlı başına bir sanattır.

- İbrahim Ağabey, zaman zaman şiirler de yazdığınızı biliyorum. Bir şiirinizi benimle paylaşır mısınız, dedim. Tabi, dedi ve şu şiirini benimle paylaştı.

DENGBEJ

Eli ayağı düzgün, yüz rengi bej
Sordum ne iş yapar, dediler dengbej
Bütün yorgunluğu kalbine vurmuş
En güzel günlerinin rengi solmuş
Durmadan gezer, karda kışta yayan
Yine diyor, dayan dizlerim dayan
Yürüyor hep dağda kırdan bayırda
Kendini bulamadı hiç hayırda

Hayatı canı, tüm sermayesi sesi
Tüm mirası dededen kalma Fesi
Meğerse o melekten farksız imiş
Baki kalansa, hoş bir seda imiş...

İbrahim Evirgen, samimi bir insan. Yüreği Diyarbakir sevgisi ile dolu. Diyarbakir’de gerçekleştirilen edebiyat ve sanat hasbihallerinin müdavimlerinden. “*Diyarbakir’de İz Bırakanlar*” adlı eseri ile Diyarbakir’de biyografik eser anlamında büyük bir boşluğu doldurdu. Bu eser dört cilt olarak basıldı. Kadim kentimizin bağrında yetişmiş, bu değerli insanların unutulmaması ve gelecek kuşaklara aktarılması açısından oldukça ehemmiyetli.

5.3 Şefik Korkusuz

Şefik Korkusuz’la ilk defa karşılaştığımda, gözlerindeki derinlikte hem bir ömrün yükünü hem de sessiz bir ilim adamının vakur tevazusunu görmüştüm. Onunla birkaç kez sohbet etme imkanım oldu. Zaman zaman da telefonla haberleşiyoruz. Bir defasında ben, Şefik Korkusuz Hoca, Abdulaziz Yatkın ve Serkan Görgülü ile Said Paşa’nın konağını ziyaret ettik. Bu Diyarbakir aşığı muhterem isimlerle o sokakları gezerken apayrı bir heyecan yaşamıştım. Diyarbakir sokaklarını şehrin yazarları ile dolaşmak ne muhteşem bir duygudur, anlatamam. Bu kitap sebebiyle yine bir mülakatımız oldu. Sözlerine başlamadan önce kısa bir sükût etti; sonra da sanki yıllardır içinde sakladığı bir hatırayı nihayet paylaşacakmış gibi, yumuşak bir edayla anlatmaya koyuldu. “Acizane ben,” dedi, “nüfus cüzdanına 15 Ağustos 1956 yazılmış, Diyarbakir’in Hüsameddin mahallesinde, kapı numarasını hatırlayamadığım bir evde

açmışım gözlerimi. Burası bir zamanlar ilim ve irfanın soluk aldığı bir şehir idi.”

Çocukluğunun izlerini bir nakkaş inceliğiyle resmediyordu. İlk adımlarını Cumhuriyet İlkokulu’nda, sonrasında İnönü İlkokulu’nda tamamladığını anlattı. Ancak asıl şekillendirici olan, İmam Hatip Okulu’nun orta kısmına adım attığı gün başlamıştı. “Bugün kim olduğumu sorarsan,” dedi, “temeli önce aile ocağımdadır, sonra da İmam Hatip mektebinde... Biz diğer öğrencilerden farklıydık; derslerimiz çoktu ama ruhumuz genişti. Maddi imkânlarımız kıt olsa da şiirden hitabete, tiyatrodan spora kadar her alanda kendimizi yetiştirirdik. Sosyallik bizde bir tabiat gibiydi.” Anlatırken gözlerinin içi güldü. İmam Hatip yıllarının enerjisi hâlâ yüzünde geziyordu. Dergiler çıkardıklarını, Ramazan gecelerinde küçük skeçlerle halkı etraflarına topladıklarını, her yıl bir tiyatro oyunu sahnelediklerini söyledi. Kendisinin iştirak etmediği bir faaliyet neredeyse yokmuş. Futbol tutkusu ise başlı başına bir hikâye idi. “Okul stada yakındı,” dedi gülerek. “On beş dakikalık teneffüste beş dakikada koşar, beş dakikada Diyarbakir spor’un idmanını seyreder, beş dakikada geri dönerdim. Futbol kültürüm bugün bile birçok antrenörden geri değildir.”

Konya yıllarının ufkunu açtığını söylüyordu. Selçuk Üniversitesi’nin o günkü adıyla Eğitim Enstitüsü’nde okurken ilk makalesini yazmış: “Fetih ve Fatih”. Yazmanın ruhunu da orada keşfetmiş. Sonra sesi hafifçe değişti, bir hürmet duygusu geldi: “1978’de birkaç arkadaşla İstanbul’a, Üstad Sezai Karakoç’u ziyarete gittik. Sohbet bitince kendisine sordum: ‘Üstadım, bizler genciz, ne tavsiye edersiniz?’ Bana şöyle dedi: ‘Okulu bitirince memleketinize dönün. Elinizden geldiğince onu doğru ve güzel tanıttın.’ İşte bu söz, ömrümün istikametini çizdi.” Bugüne kadar yazdığı yirmiye yakın eserin tamamını bu sözün bir emanet gibi ruhunda taşıdığı için kaleme aldığını anlattı. Bazılarını üstadına götürdüğünü, onun yüzünde beliren sevinci hiç unutamadığını söyledi. Sonra 12 Eylül’ün gölgesi düştü konuşmamıza. Tayin meselesi, sakalı sebebiyle göreve alınmayışı, yedi yıl süren bekleyişi... Fakat o, meseleyi bir mağduriyet değil, bir teslimiyet ifadesiyle anlatıyordu: “Rezzak Allah’tır dedim, sakalımı kesmedim.” Bir gün babasının dostu bir müftü ile karşılaşmasaydı belki bu hikâye başka türlü yazılacaktı. Fakat o müftü dilekçesini kendi elleriyle hazırlayıp onu Diyanet’e yönlendirince Şefik Bey’in yeni yolu açılmış ve onun imamlık serüveni Dicle Üniversitesi Camii’nde başlamış. “1987’den 1993’ün sonlarına kadar oradaydım, elimden

geldiğince bu görevi de hakkıyla yaptığımı düşünüyorum.” Sonrasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin Eski Eserler Bölüm Şefi olarak göreve başlamış. 2008’e kadar süren bu dönemde, çeşitli arşivlerde, konsolosluk kütüphanelerinde, yazma eser koleksiyonlarında yıllarca çalışmış. Yüzlerce dosya karıştırmış, binlerce sahife okumuş.

Sözün burasında derin bir iç çekti:

“Benim gibiler sessiz yaşar, kimsenin gözüne batmaz. Destek görmediğimiz için eserlerimizi bastırmak kolay olmuyor. Mesela Meşihat Arşivi’nden latinize ettiğim sekiz defterlik ‘Âmed ve Reft Defterleri’ üç yıldır elimde bekliyor. Masrafı ağır... Ne valilik ne belediye el uzatıyor.” Bunu söylerken şikâyet etmiyor, sadece gerçeği ifade ediyordu. Sonra başını hafifçe yana eğerek şunu ekledi: “Yine de yazmaktan geri durmam. Memleketime borcum var. Üstadın sözünü hâlâ kulaklarımda taşıyım.” Sohbetin sonunda, sanki hayatını anlatmış değil de, ruhundan bir mektup bırakmış gibiydi. Sessizce tebessüm etti: “Hâlâ İstanbul’dayım. Çalışmaya, yazmaya devam ediyorum.” dedi. Diyarbakirle ilgili çok sayıda eseri var. Bazılarını zikretmekte yarar var. 1-Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbakir Uleması 2-Tezkire-i Meşayih-i Âmid. Diyarbakir Velileri. 3-Bir Zamanlar Diyarbakir (Fotoğraf Albümü.), 4-Seyahatnamelerde Diyarbakir 5-Diyarbakirli Şair Sırrı Hanım’ın Dîvânı. 6-Cumhuriyet Öncesi Diyarbakir’de Maârif. 7-Eski Diyarbakir’de Gündelik Hayat. 8-Yazma Eserlerde Diyarbakir Kenti. 9-Diyarbakir Kadı, Müftü, Hattat ve Mûsikîşinasları. 10-Osmanlı Dönemi Diyarbakir Şairleri. 11-Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Diyarbakirli Devlet Memurları. 12-Muhtasar Tarihçe-i El Cezîre. 13-Aziz Mahmut Urmevi ve Urmeviliğin Diyarbakir Kolu. 14-Mehmet Tevfik Efendi ve Said Paşaların Diyarbakir Tarihleri. 15-Mahsûli Leyali-i Hayatım veya Görüş ve Seziş. 16-Amid’den Diyarbakire Özlü bir Kent Tarihi. 17-Diyarbakir Folkloründen Nezih Nükteler Ve Komik Fıkralar gibi 25 ten fazla kıymetli eseri Diyarbakir’e kazandırmıştır.

Şehrimizin bu büyük değerine Rabbimden bereketli bir ömür diliyorum.

5.4 Cemal Yılmaz Saylan¹⁰⁷

1934 yılında dünyaya gelen Cemal Yılmaz Saylan'ın, kökleri Muş'a dayanmaktadır. Gözlerini, Diyarbekir'in surlarla çevrili kadim ruhunun beşiğinde açtı. Onun doğumu, şehrin ve ülkenin kaderiyle neredeyse iç içe geçmiş sembolik bir olayla mühürlenmişti. Doğduğu günlerde Diyarbekir semalarında görev uçuşu yapan bir uçağın Hançepek mahallesine düşmesi sonucu Pilot Cemal Yılmaz şehit olmuş, bu acı hatırayı yaşatmak için mahalleye onun adı verilmişti. Cemal Yılmaz da işte bu elim günde doğmuş ve bugünün anısına babası tarafından şehit pilotun adı verilmişti kendisine.

Doğup büyüdüğü Fatih Paşa, ya da halk arasındaki adıyla Hançepek mahallesi, sadece bir yerleşim yeri değil, adeta bir medeniyetler beşiği idi. O daracık sokaklarda Süryaniler, Ermeniler, Keldaniler, Yahudiler, Kürtler, Türkler, Zazalar, Araplar ve Çerkesler bir arada yaşardı. Bu çeşitlilik, Cemal Ağabey'in ruhunu şekillendiren en önemli unsurlardan biri olmuştur. Ermeni komşularının kilisedeki düğünlerine mahallece gidilir, Paskalya yortusunda dağıtılan renkli yumurtalar ve çöreklerden tadılır, diğer taraftan Müslümanların Kurban Bayramı'nda kurban etinden bu gayrimüslim komşulara dağıtılırdı. Ramazan ayında oruç tutanlara hürmeten gayrimüslim esnafın lokantasını kapatması, sokakta bir şey yiyip içmekten imtina etmesi unutamadığı hatıralardandır.

Cemal Ağabey, bu zengin kültürel atmosferde, Süryani bir kadın komşularının evindeki piyanodan yükselen Beethoven'in 9. Senfonisi'ni dinleyerek Batı müziğiyle tanışmış, Cumhuriyet garajının yanındaki

107 Cemal Yılmaz Saylan, üniversitemizdeki odama Serkan Görgülü ile birkaç kez teşrif etmişti. 80 küsür yaşına rağmen gerçekten delikanlı bir irfan yolcusu gibiydi. Başında kasketi, sırtında uzun bir kaban ile şahsına münhasır bir duruşa sahip olduğu hemen anlaşılan bir zat. Dağkapı'da kitaplarına adadığı evini birkaç kez ziyaret ettim. Birkaç bin kitabın bulunduğu bu ev oldukça dikkatimi çekmişti. Daha sonra Antalya ve Bursa'da da bir o kadar eser biriktirdiğini kendisinden dinlemiştim. Bir gün de Ulu Camii'nin önünde buluştuk. İlk buluşmamızda bana Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şu mısralarını okumuştum Şairim, /Zifiri karanlıkta gelse şiirin hası/ Ayak seslerinden tanırım/ Ne zaman bir köy türküsü duysam/ Şairliğimden utanırım. O davudi ses ve buğulu gözlerle okuduğu bu şiir hala kulaklarımda çınlamaktadır. Yakın zaman önce vefat etti. Taziyesinde bulundum. Evladı ile hasbihal ettim. Kitapları bir kütüphaneye bağışlama düşüncelerinin olduğundan bahsetti. Cemal Yılmaz Ağabey, Serkan Görgülü'nün yakın dostu sayılırdı. Çok sık görüşürlerdi. Dolayısıyla onun hakkında bir yazı yazmasını istedim. Bu yazıyı kendisi kaleme aldı. (Mustafa Uğurlu ARSLAN)

Süryani tornacı Cercis ustasının yanında çalışarak zanaatın inceliklerini ve usta-çırak ilişkisinin sıcaklığını öğrenmişti. Komşuluğun ailenin bir parçası sayıldığı o günlerde, bir Müslüman cenazesinin tabutuna omuz veren bir gayrimüslimi görmenin sıradan bir durum olduğunu anlatırdı. Bu tecrübeler, onun benliğinde, hayatı boyunca taşıyacağı “din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın herkesi yurttaş olarak sevme” ilkesinin temelini atmıştır.

İlk eğitimine Sanat Mektebi’nde başladı. Burada gördüğü tornacılık eğitimi, ona hayatı boyunca kullanacağı mekanik ve teknik bilgi birikimi kazandırdı. Matematiksel düşünme ve bir sorunu kâğıt üzerinde çizerek, teorik olarak çözümlene alışkanlığı o yıllardan kalmaydı. Ancak Sanat Mektebi ona sadece teknik bir beceri değil, aynı zamanda ruhunu besleyecek bir hazine de sundu: Türkçe öğretmeni, Diyarbakir’in kadim ailelerinden Beylerbeyi İskender Paşa’nın 13. kuşak torunu Mehmed Reşid İskenderoğlu idi. Cemal Ağabey, fasih ve duru Türkçesiyle her zaman gurur duyar, bunun nedenini soranlara ise seksenini aşmış yaşına rağmen gözleri parlayarak, “Benim Türkçe öğretmenim Reşid Bey’dir,” derdi. Öğretmeninin dersinde aldığı en yüksek notu, Reşid Bey’in şüphelenip onu tekrar imtihan edişini ve ikinci kez aldığı ve hatta daha yüksek notla birlikte gelen övgüyü minnetle yâd ederdi. Yıllar sonra, olgunluk çağlarında, İskender Paşa Camii’nde kılınan cuma namazlarının ardından Reşid Bey’in avludaki sohbet halkasına katılması, bu köklü saygının bir devamıydı.

Çocukluk hafızasındaki bir diğer unutulmaz anı ise dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’in Sanat Mektebi’ni ziyaretiydi. Yücel’in sınıflarına kadar gelip öğrencilere ayakkabı ve çeşitli eşyalar dağıtmıştı. Cemal’in zihninde Hasan Ali Yücel’in sınıfta konuşması, öğrencilere nasihatte bulunması gibi anılar hiç silinmemiştir.

Olgunluk çağlarında başlayan kitap merakı, zamanla onu evinin odalarına sığmayan, vefatından önce sayısı kırk bini aştığı bir kütüphanenin sahibi, gerçek bir bibliyofil yapmıştı. Onun kitaplığı, rastgele toplanmış bir koleksiyon değil, zevklerinin, meraklarının ve entelektüel yolculuğunun bir haritasıydı. Şiir, tiyatro metinleri ve drama kuramı üzerine eserler başköşede dursa da, Erken Cumhuriyet döneminin siyasi edebî ve tarihi üzerine biriktirdiği kaynaklar da azımsanmayacak bir zenginlikteydi. Bu kütüphanenin eşsiz incilerinden bir bölümü de Diyarbakir’e aitti. Şehrin yetiştirdiği mütefekkir, şair, aydın ve bilim insanlarına karşı özel bir ilgisi vardı; onların eserlerini

toplar, hayatlarını okur, adeta onlarla duygusal yakınlaşması hemşehrilik hukukunun ötesindeydi.

Diyarbakırlı Said Paşa'yı, Ali Emîrî Efendi'yi saygıyla anar, bir başka hemşehrisi Süleyman Nazif'in dizelerini okurken sesi, vatan toprağına duyulan kadim bir sevginin hüznüyle titrerdi:

*Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak,
Neler yapmış bu millet, en yakın tarihe bir sor; bak.
Yerim sensin, göğüm sensin, cihânım, cennetim hep sen;
Nasıl bir zinde millet çıktı gördüm hasta sinenden.*

Bu bağıllık hissi, Ziya Gökalp'in o meşhur dizelerini okurken, sanki 18 yaşında, memleket meselelerini yeni keşfeden bir gencin heyecanına bürünürdü:

*Ahlak yolu pek dardır, tetik bas, öni yardır.
Sakin "hakkım var" deme, hak yok, vazife vardır!
Hak milletin, şan onun, gövde senin, can onun;
Sen öl ki o yaşasın, dökülecek kan onun.*

Gençliğinde içinde bulunduğu siyasî atmosferin de etkisiyle Tanzimat dönemi tartışmalarına, dönemin siyasetçilerine ve edebiyatçılara hâkimdi. Namık Kemal'e gizli bir hayranlık duyar, Ziya Paşa'nın çelişkilerle dolu hayatına ise belli etmediği bir sitemle yaklaşırdı. Erken Cumhuriyet'in siyasî gerilimlerine, İstiklal Mahkemeleri'ne ve "Kel Ali", "Üç Ali" gibi figürlere dair tanıklıkları ve okumaları vardı. Mevcut olayları kendi süzgecinden geçirir, ezbere övgüden de yergiden de kaçınarak eleştirilerini dillendirirdi. Bu isimler arasında Mehmed Akif Ersoy'a apayrı bir değer verirdi.

Cemal Yılmaz'ın kitaplarla ve fikirlerle örülü zengin iç dünyası, Diyarbakır'ın hareketli ticaret hayatında somut bir ahlak anlayışına dönüştü. Onun için dükkânının kapısından girmek, sadece bir alışverişin değil, söze ve güvene dayalı bir insani ilişkinin de başladığı an demektir. Piyasada senetlerin, çeklerin hüküm sürdüğü bir dönemde, onun en muteber senedi kendi sözüydü. Bu ilkesini, hayatı boyunca karşılaştığı sınavlarda defalarca kanıtladı.

Eşine olan sevgisi, yıllar içinde derin bir saygıya ve sarsılmaz bir sadakate dönüştü. Dindar bir kadın olan eşinin inançlarına her zaman hürmet gösterdi. Bir Ramazan günü, eşinin "Oruçlu musun?" sorusuna

“evet” dedikten sonra, o gün oruç tutmasa bile sırf eşini üzmemek için akşama kadar ağzına bir lokma koymadığını anlatırdı. Eşinin vefatından sonra, çevresinden gelen tüm yeniden evlenme tavsiyelerini ve baskılarını geri çevirdi. Hatta kendisiyle evlenmek isteyen emekli bir profesör hanımla tanışsa da, merhum eşinin hatırasına olan saygısından bu adımı atmaya cesaret edemedi.

Cemal Yılmaz’ın son yılları hüznü geçti. Ancak içindeki o ihtilalci ruh, istikbale olan inancı, okuma merakı ve araştırma heyecanı hiç sönmedi. Vefatından birkaç yıl önce kurduğu bir hayal, onun bitmeyen enerjisinin bir özeti gibiydi: Diyarbakir’in ilçelerinden birinde bir “Edebiyat Köyü” kurmak. Bu, onun kitaba, kültüre ve doğduğu topraklara olan sevdasının son ve en büyük projesiydi.

Cemal Ağabey’in Diyarbakir’e olan vefası, retorik bir memleket sevgisinin ötesinde, şehrin taşlarıyla, insanlarıyla ve ruhuyla kurulmuş bir bağdı. Onun hafızası, şehrin kadim mekânlarının bir arşivi gibiydi. Gençliğinde müteahhitlik ve boyacılık yaptığı yıllar, onu şehrin mimari dokusuyla hemhal etmişti.

Onun hafızası, aynı zamanda Diyarbakir’in sosyal dokusunun, insan ilişkilerinin canlı bir tanığıydı. Şehrin eşrafını, esnafını, aileler arasındaki ilişkileri ve toplumsal hiyerarşiyi yakından bilirdi. Babasının, en yakın arkadaşlarından olan ve sık sık fikir danıştığı imam Molla Şefik’e duyduğu hürmeti anlatırken, o dönemin saygıya dayalı insan ilişkilerini bugüne taşırdı. Kendi evliliğinin hikâyesi dahi, bu sosyal yapının bir ürünüydü. Eşinin ailesi, kızlarına “eli ayağı düzgün, namuslu bir talip” ararken, mahalleli kadınların tavsiyesiyle kapısı çalınan genç Cemal olmuştu. Bu, bireysel bir tanışıklıktan ziyade, mahallelinin kefaletine, toplumun ortak değer yargılarına dayanan, güven üzerine kurulu bir birlikteliğin başlangıcıydı. Bu anılar, Cemal Ağabey’in sadece kişisel portesini değil, bir dönemin Diyarbakir sosyolojisini de tasavvur ettiren, bir şehrin portesiydi.

17 Ekim 2025 günü, tedavi gördüğü Bursa’da hayata veda ettiğinde, geride sadece bir ailenin reisini değil, bir şehrin yaşayan hafızasını, ilkelerinden asla taviz vermemiş bir mücadele insanını ve kaybolmaya yüz tutmuş bir “komşuluk” ve “hemşehrilik” ahlakının son temsilcilerinden birini bıraktı. Onun hayatı, Hançepek’in dar sokaklarından başlayıp Nazım’ın şiirlerine, Sefiller’in sayfalarına, fabrika hayallerine ve bir ömürlük sadakate uzanan, Diyarbakir’n kendisi kadar zengin, çetin ve onurlu bir yolculuktu.

5.5 Kitapların, Hafızanın ve Bir Şehrin Kalbinin Peşinde: Mehmet Ali Abakay

M. Ali Abakay’la yaptığım o uzun sohbet, zihnimde bir masa başı konuşmasından ziyade bir “zaman yolculuğu” olarak yer etti. Onunla konuşurken insan, yalnızca bir araştırmacı ile değil, bir şehrin derinliklerine doğru yürüyen bir seyyahla, geçmişi koklayan bir dervişle, kelimeleri meslek edinmiş bir hafıza muhafızıyla sohbet ettiğini hissediyordu.

Ağır ama berrak bir sükûnetle başladı: “Şehirler, insanların yazamadığı hatıraları saklar,” dedi. “Eğer bir şehir susarsa, insan da susar. O yüzden ben şehirle konuşmayı tercih ettim.” Bu cümleden sonra kısa bir sükût etti; sanki şehrin kendisine vereceği bir cevabı bekliyordu. Bir ara ona kitaplarını sordum. O an yüzünde beliren tebessüm, yıllardır aradığı bir dosta rastlamış gibi bir sıcaklık taşıyordu. “Kitap biriktirmedim aslında; bir ömrü sayfalara topladım. Bir insanın hafızası kadar kırılğan ve bir şehir kadar geniş bir dünya...” Onu dinlerken, kitaplarının bir odaya sığmadığını değil, bir hayata bile zor sığdığını düşündüm. Her kitapla ayrı bir hikâye yaşamış gibiydi. Raflardan bir cildi çektiğinde, o kitabın yazarıyla yürüyen biri gibi anlatıyordu: “Bu kitaplar benim için eşya değildir. Her biriyle konuştum, tartıştım, bazen kavga ettim, bazen barıştım. Her biri beni bir adım daha şehre yaklaştırdı.”

M. Ali Abakay yalnızca kitaplarla değil, şehirle de konuşan bir adamdı. Diyarbakir’in taş duvarlarının, eski konaklarının, kitabelerinin üzerinde gezinen bir hafıza avcısıydı. Eski sokaklara dair anlattıkları, bir araştırmacının notlarından çok bir şairin hatıraları gibiydi. “*Şehir*,” dedi, “*görünen bir coğrafya değil; görünmeyen bir hafızadır. Ben o hafızayı bulmaya çalışıyorum.*” Sonra kendisine yılların ideali olan Şehir Araştırmaları Merkezini sordum. Yakın zamanda bu idealini gerçekleştirmiş, bu mekân meraklılar için bir edebiyat ve sanat muhiti halini almaya başlamıştı. Abakay Hoca, Şehir Araştırmaları Merkezi’ni ve merkezde bulunan kitaplarını anlattı.

Merkezi Diyarbakir’de bulunan, Şehir Araştırmaları Merkezi, seksen bir il ve yüz dünya ülkesini tüm yönleriyle alan özelliğe sahip. 1980’li yıllardan 2024’e kadar oluşumu tamamlanan merkezin, günümüzde mekânında herkese ve her kesime hitap etme durumu var. Bir şehrin tarih, coğrafya, turizm, mimarî, iktisad kültür, sanat, edebiyat, müzik, mutfak, güzel sanatlar, arkeoloji, eğitim, politika

olmak üzere yazılı-sesli-görsel kaynaklarla ele alındığı merkezde, bir şehrin şairlerine ve yazarlarına ait eserler de aynı kitaplıkta yerini almıştır.

Şehir Araştırmaları Merkezi'nde Asya-Afrika-Avrupa-Amerika kıtasında bulunan yüz devlete ait yazılı-sesli-görsel kaynakları orijinal ve tercüme şekliyle Yüz Dünya Şehri-Ülkesi başlığında oluşturulmuş. Yüz Dünya Şehri- Ülkesi'nde birçok ülkenin diliyle kitaplara, dergilere, gazetelere ulaşmak mümkündür.

Merkezin Diyarbakir Şehir Araştırmaları Bölümü'nde elli başlık altında beş bin civarında kaynak söz konusu. Şehirde yayınlanan gazetelerden 58, şehri konu edinen, Diyarbakir'de yayınlanmış dergilerden ise 257 farklı dergi mevcut. Gazetelerle dergilerin kimi tam sayılarıyla mevcut, kimi temin edilenle sınırlı. Basın-İletişim-Medya'da yerel ve ulusal çıkan gazetelerin köşe yazarlarının anı kitapları, televizyon programcılarının kitapları, medya ile gündelik hayatı irdeleyen kitaplar, ayrı bölüm oluşturmaktadır. Basın-İletişim-Medya ile ilgili hemen hemen her şehirle ilgili kitap, dergi ve gazetenin yer aldığı diğer kitaplık, kolaylıkla bir Basın-İletişim Müzesi materyalini içine almaktadır.

Merkezin Mûsikî Kitaplığı'nda dikkât çeken sadece yazılı eserler değil. El yazmaları kayda değer bir sayı tutmakta. Bini aşkın plâk, kaset, CD- DVD, üç plâkçalar, iki kaset çalar ve kimi musıkî aletleri mevcut. Müzisyenlerin biyografileri, müzik tarihi kitapları, hatıra kitapları oldukça ilginç, adeta bir Musıkî Müzesi alt yapısı için tasarlanmış.

Sürelî Yayınlar Bölümü'nde Diyarbakir konulu dergilerin dışında her şehre dair yayımlanan dergiler yanında tarih, kültür, sanat, edebiyat, fikir, mimarî, mûsikî, şiir, hikâye, kitap, eleştiri olmak üzere bir kısmı yayımına ara vermiş, yayımlanmakta olan dergiler de bulunmaktadır. Diyarbakir Özel Bölümleri arasında toplu eserleri-hakkında yayımlanmış eserler bulunan isimlerden birkaçı: Ali Emîrî Efendi, Hattat Hamid Aytaç, Celâl Güzelses, Sezai Karakoç, Şevket Beysanoğlu, İhsan Işık, Süleyman Nazif, Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmed Arif, Orhan Cezmi Tuncer, Adil Tekin, Ziya Gökalp, Esma Ocak, Prof. Dr. Selahattin Yazıcıoğlu, ...

Fotoğraf Bölümü'nde Diyarbakir Fotoğraf Albümleri, Fotoğraf ağırlıklı eserler, dergiler, kitaplar yer alırken, şehir merkezi ve on üç ilçeden yılda bir çektiğim karelerin arşivi bulunuyor, bir kısım siyah-beyaz olan eski fotoğrafların önemi daha farklı. Sur olayları başlamadan

çektığım şehir fotoğrafları dahil şehri adım adım izlemek mümkün.

Diyarbakirli birçok ismin yayımlanmış hatıra kitapları, yerli ve yabancı seyyahların, gezginlerin eserleri özenle temin edilmiş. Sözlük bölümünde onlarca dilden farklı sözlükler yer alırken Ansiklopedi bölümünde şimdi çoğu kimsenin adını unuttuğu ansiklopediler bulunuyor. Feslefededen psikolojiye, sağlıktan eğitime, spordan sinemaya, folklordan sosyolojiye uzanan geniş bir yelpaze.

Şehrin bu canlı hafıza merkezinde Ali Emîrî Efendi'nin bulduğu Divan-ı Lugatı't- Türk'ün tıpkıbasımı ve tercümesinden tutun Kutadgu Bilig'in Fergana, Kahire, Viyana nüshaları, Dresden nüshalı Dede Korkut Hikâyeleri elinizin altında. İsterseniz Mem û Zin isterseniz Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin... Hazreti Ali'nin bir dönem yayımlanmış cenkleri bulunuyor, merkezde.

Kırk yılı aşkın çabayla Ali Emîrî Efendi'nin izinden dünü bugüne, bu günü yarına taşıyacak Şehir Araştırmaları Merkezi, en az üç katlı, müstakil, bahçesi, dinlenme alanları, konferans salonu olan bir mekâna taşınırsa ona varacak çalışanıyla ülkemizde ses getirecek bir kurum haline geleceğini ümit ediyorum.

Bu merkez, gençlerin şehri tanıyacağı yer olacak. Şehrin geçmişine dokunmadan geleceği inşa edemezsiniz. Bir toplum kendi hikâyesini bilmeden yaşayamaz.

Sohbet uzadıkça, onunla konuşmanın aslında bir insanı değil, bir "hafıza mekânı"nı dinlemek olduğunu fark ettim. Bir gün raflarının önünde durup şöyle demiş: "Bu raflarda sadece kitap değil, bir şehrin kalbi var. Her kitabı toplarken bir şehrin kaybolan parçalarını topladığımı bilerek hareket ettim."

Sohbetin sonuna geldiğimizde, M. Ali Abakay yavaşça başını kaldırdı, hafifçe iç çekti: "*Şehir unutuldukça ben de eksilir; ben unutuldukça şehir de eksilir. Bir Şehir Araştırmaları Merkezi kurmak, aslında birbirimizi tamamlamanın yoludur.*" Sonra o derin sessizliği yeniden odanın içine bırakarak, kelimeleri bir dua meşalesi gibi masanın üzerine koydu: "*Kitaplarım sevin sin istiyorum. Çünkü onlar yalnızca okunmak için değil; bir şehri hatırlamak için varlar.*"

5.6 Satır Aralarında Bir Hayat: Serkan Görgülü

Yaklaşık 15 yıldır yakından tanıdığım bir dostumdur Serkan Görgülü. 1980 yılında Diyarbakir’in Sur ilçesine bağlı Fatihpaşa (Hançepik) Mahallesi’nde doğdu. Altı çocuklu esnaf bir baba ile mütevekkil ev hanımı bir annenin evladıdır. İlkokulu tamamladıktan sonra dönemin şartları nedeniyle eğitimine devam edemedi. Bir süre babasının Urfa Kapısı’ndaki karpuzcu dükkânında çalıştı. Daha sonra muhasebe, giyim ve elektronik tamirciliği gibi farklı alanlarda çeşitli işler yaptı. Bu süreç, hayat tecrübesini şekillendiren bir dönem oldu. Eğitim hayatı ise kendi gayreti ile Dicle Üniversitesi Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kayıt yaptıırma sürecine kadar devam etti. Halen eğitim hayatı devam ediyor. Ancak kendi zihin dünyasında kendi üniversitesini kurmuş bir şahsiyet. İnsanın yetiştiği iklimin satır aralarında geçen bir ömürle mümkün olacağına inanan bir araştırmacı. Öğrenmekten hiç vazgeçmedi; eğitimine hep, kesildiği yerden değil, kendisini çağırdığı yerden devam etti. Ortaokul ve lise diplomalarını yıllar sonra açıktan alırken, aslında kâğıt üzerinde tamamladığı şey eğitim değil; kendi eksik kalan taraflarıydı. Diyarbakir’deki sanat ve edebiyat faaliyetlerinin müdavimidir. Şehrimizin her kitapçısını bilir her sahrafını tanır. Almak istediği bir kitabı iyi bir pazarlıkla sahibini ikna edip bir şekilde satın alır. Pek çok kimsede bulunmayan nadir eserler onun kütüphanesinde mevcuttur. Rahmetli Cemal Yılmaz Saylan’ın yakın dostuydu. Ben onun Diyarbakir’in tarih öncesi dönemlerini kaleme aldığı kitap yolculuğunun yakın şahitlerindenim... Yüreği naif, zihni aktif bir şahsiyet. Benim neşrettiğim İnsan Okur Dergisi’nde emeği oldukça fazla olan bir isim. Münzevi kitabımızla ilgili çok kıymetli bir yazı kaleme almıştı. Ömrü bereketli, kalemı kavi olsun. Onun hayatına dair diğer anekdotları onun kaleminden okumak daha faydalı olacak.

“2010 yılında ilk kez şiir yazarak kalemlle tanıştım. 2012’den itibaren ise dergilerde ve çeşitli blog sitelerinde denemeler yazmaya devam ettim. Başlangıçta yalnızca bir merak olarak gördüğüm bu uğraş, zamanla daha derin bir yolculuğa dönüştü. Edebiyat, felsefe, tarih, arkeoloji, sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve medeniyet bilinci gibi alanlarda yaptığım okumalar hem ufkumu genişletti hem de düşünce dünyamı şekillendirdi. Bu alanlardaki araştırmalarım hâlâ aynı tutarlılıkla sürmektedir.

Ruhumun yükünü hafifletmek gayesiyle yazdığım şiirler, süreç içinde bazı edebiyat sitelerinde ödüllendirildi. Yazmak, hem iç sesimi

bulduğum hem de kendimle yüzleştiğim bir imkâna dönüştü. Nitekim bir Batılı filozofun söylediği gibi: *“Göğsümde bir sıkıntı varken, zihnimde sükûnet ve neşenin hüküm sürmesini sağladım. Anladım ki, beden zindanda olsa dahi akıl sarayında hür kalabilir. Hayatın neşesi, onu nasıl tattığımızdan ziyade, onunla ne yaptığımızda saklıdır.”*

Bilhassa 2011’de başlayan okuma ve araştırma sürecim, 2013–2014 yılları arasında şehrin kültürüne ve folkloruna dair iz sürmeye yöneldi. Bu dönemde sivil toplum dernekleri, evden sokağa; mahalleden şehre ve şehir kültürüne uzanan fikir ve düşüncelerimi paylaştığım çeşitli mecralar oldu. 2014–2016 yılları arasında Diyarbakir Yazarlar ve Şairler Derneği’nde yöneticilik yaptım. Bu tarihten sonra hayatımın satır aralarını en fazla meşgul eden çalışmalarına devam ederken, edebiyat dergilerine de ara ara yazmayı sürdürdüm. Benim hayat serencamım böyledir. Daha doğrusu, hayatın geniş okyanusunda yol alırken zaman zaman derinliklere dalarım; nereye gittiğimi, nereden geldiğimi unuttuğum anlar olur. Zihnim dağılır, sözlerim yarıda kalır; dalgalar beni kendi içime çeker. Fakat her defasında yine kıyıya varırım. Yorgun bir bedenle de olsa, içimdeki akıl ve sezgi, karanlıkta bile yönünü bilen bir pusula gibi beni kendime taşımaktadır.

2017 yılında başlayan ve 2025 itibarıyla devam eden tarih çalışmamın kapsamı zaman içerisinde çeşitli sebeplerle genişleyip daralmıştır. Başlangıçta Diyarbakir Şehri’nin Paleolitik Çağlardan Demir Çağlarına uzanan arkeolojik tarih yazımı üzerine yoğunlaşmışken, bu çerçevede bir süre sonra Paleolitik Çağlardan Günümüze uzanan geniş bir Diyarbakir tarihi çalışmasına evrilmiştir. Ancak bu doğrultudaki niyetimi şimdilik erteleyerek araştırmamın yönünü yeniden belirledim. Bugün itibarıyla odaklandığım alan, Milattan Sonra 1. yüzyıldan 7. yüzyıla uzanan kronolojik süreçtir. Bu dönem, Roma/Bizans ile Part/Sasani imparatorluklarının bölgesel ve kültürel etkileşimlerini; ayrıca Hulefa-i Raşidin yani Dört Halife devrinin siyasal ve tarihi gelişmelerini merkeze alan, daha dar fakat derinlikli bir çerçevede ele alınmaktadır.

Anlatı, belirli bir bölgeye sıkı biçimde bağlı kalmak yerine, adı geçen büyük imparatorlukların, hanedanlıkların, krallıkların ve kavimlerin siyasî, askerî ve kültürel rekabetini; bu rekabetin yayıldığı geniş coğrafyalar üzerindeki etkilerini ele alır. İnceleme, güç merkezleri arasındaki uzun süreli etkileşimleri bütüncül bir nazardan değerlendirir. Çalışma, 7. yüzyılda İslâm fetihlerinin bu kadim dengeyi köklü biçimde dönüştürmesiyle sonlanmaktadır.

Bu çalışmanın gayelerinden biri de imparatorlukların ideolojik dünyasını, din savaşlarını ve inanç sistemlerinin siyasî süreçlere olan yönlendirici etkisini kavramak için teolojik kaynaklardan istifade etmek, böylece tarihsel vakaları, sadece bir kronoloji olmaktan çıkarak kendi iç dinamikleri içinde zihniyet dünyaları ve uzun süreli dönüşüm süreçlerini resmetmeyi amaçlar. Eserin temel dayanağını ise Grek, Latin, Süryani, Ermeni ve Arap vd. dillerdeki birincil kaynaklar oluşturmaktadır. Böylelikle çalışmanın kapsamı, dönemin vakanüvisleri tarafından yazılmış kronikler, kilise tarihleri, resmi yazışmalar ve stratejik belgeler; olayları aracı yorumlara yaslanmadan, kendi çağının tanıklıkları üzerinden aktarmayı hedeflemektedir. Anlatımda, vakıyı esas alan duru, yalın fakat fasih bir üslup benimsenmiştir. Amaç, okura süslü bir metin sunmak değil; tarihsel gerçekliği en anlaşılır, en tutarlı ve en sahih çerçevede ulaştırmaktır.”

5.7 Mehmet Şimşek

Mehmet Şimşek Hoca,1965 yılının kadim Diyarbakir’inde, taşlarına bin yılın hikâyeleri sinmiş sokakların arasında dünyaya gözlerini açtı: Mehmet Hoca Diyarbakir’de büyüdü; ilk ve orta öğrenimini, Mezopotamya’nın kadim nefesini taşıyan o eski şehrin gölgesinde tamamladı. Gençlik yıllarında ilmin peşine düştü; 1990’da Fırat Üniversitesi’nde sosyolojinin insan ruhuna bakan aynasını keşfetti. Bir edebiyat hasbihalinde üniversitede okurken Süryani bir öğrencinin ızdırabı, onun Süryanilerle ilgili çalışmalar yapması için bir kıvılcım olduğunu anlatmıştı. Yıllar sonra, 2016’da Mardin Artuklu Üniversitesi’nin Yaşayan Diller Enstitüsü’nde, Süryani mirasının sessiz sayfalarını araladı ve *Mar Petyun Kilisesi Yazma Vesikalarında Diyarbakir Keldanileri* adlı teziyle, bir hafızayı gün yüzüne çıkardı.

Hayatını, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde öğrencilerine bilginin ve merakın kapılarını aralayarak sürdürmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır. Mehmet Hoca, mütevazı bir kişiliğe sahiptir. Sık sık bizim İnsan Okur çatısı altında yapmış olduğumuz hasbihallere katılır, şehirde yapılan ilmî ve akademik toplantılarda da yer almaktadır. Onun yazmış olduğu yazılar aslında şehrin unutulmuş, belki de ötekileşmiş olanın hikayesidir. Onun yazıları tıpkı Mezopotamya’nın bin yıllık taşları gibi, bir halkın, bir dilin ve bir kimliğin sessizce akan nehrine tutulmuş aynalardır: *Süryaniler ve Diyarbakir, Naum Faik ve Süryani*

Rönesansı, Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi, Horepiskopos Aziz Günel'in Hatıratı, Keldaniler ve Diyarbekir, Adana Asuri Yetimhanesi (1919–1922)...Ve nihayet, Amerika'da Süryani harfleriyle basılan İntibah Gazetesinin 1909–1914 yıllarına ışık tutan çalışması, basım için gün saymaktadır.

5.8 Mevlüt Mergen

Mevlüt ağabey ile ben çok fazla bir araya gelemedim ancak hayatının son dönemlerinde bazı ilmî ve edebî meclislerde onun da bulunduğunu hatırlıyorum. Mahdumlarını ise onun vefatının birinci yılında Ahmed Arif Müze Kütüphanesi'nde bir anma toplantısında tanıdım. Mevlüt ağabey, Ocak 1944 yılında dünyaya gelmiş, 29 Eylül 2022'de vefat etmiş bir Diyarbekir aşığıdır. Diyarbekir'in bin yıllık taşlarında saklı sırlar vardır; kimi zaman bir ezan sesine karışır, kimi zaman bir kilise çanına... İşte Mevlüt Mergen, bu kadim şehrin hafızasında dolaşan o görünmez seslerden biridir. Hayatı boyunca kimi zaman bir şairin içli nefesi, kimi zaman bir gazetecinin berrak kalemi, kimi zaman da bir masalcının durağan ama derinden akan sesiyle Diyarbekir'in ruhunu kayıt altına almıştır.

Onun satırlarında şehrin sokakları yeniden canlanır: Sur'un gölgesi, Heysel'in rüzgârı, Meryem Ana Kilisesi'nin sessiz duaları, Ulu Cami'nin huşu dolu taşları... Hepsi Mergen'in kelimeleriyle yeniden nefes alır. O, unutulmaya yüz tutmuş hikâyeleri dizelere sakladı; Adıyaman'dan Cizre'ye uzanan esintileri Diyarbekir'in kalbine taşıdı. Manzum hikâyelerinde, romanlarında, köşe yazılarında ve radyo programlarında şehrin belleğine nöbet tuttu; eski mahallelerin, kaybolan geleneklerin, hatırlanmayan yüzlerin izini sürdürdü. Mergen'in kalemi, Diyarbekir'in ruhunun aynasıydı. Şehrin toprağından aldığı ilhamı, şiirin ince sızısıyla birleştirip okurlarına sundu. Her kitabı, şehrin taşlarına işlenmiş bir hatıra; her cümlesi, Dicle'nin kıyısında yankılanan bir dua gibidir. O, Diyarbekir'in sadece tarihini değil, kokusunu, ışığını, kederini ve sevincini de taşıdı kelimelerine. Diyarbekir'e dair yazmış olduğu bazı kıymetli eserleri şunlardır: *Şiir: Sende Arıyorum Diyarbekir'i* (2006), *Bibinin Diyarbekir Feryadı* (2009). *Manzum Öykü: Manzum Diyarbekir Hikâyeleri - Dil Yâresi* (2008). *Söyleşi: Ben Küçemi Özledim - Sur Söyleşileri* (2016), *Roman: On Gözlüdür Gamzedeler Köprüsü* (2019).

Bugün ardında bıraktığı eserler, Diyarbakir’in hafızasında bir kandil gibi yanmayı sürdürüyor. Onun yazdıkları sayesinde şehir, yalnızca coğrafyanın bir parçası olmaktan çıkıp; bir hatıranın, bir duanın, bir sevdanın mekânı hâline geliyor. Mevlüt Mergen, Diyarbakir’in sesini geleceğe taşıyanlardan biridir ve belki de en sessiz ama en derinden duyulanıdır.

Bu İsimlerin Dışında...

Ben bu kitaba daha ziyade yaşadığım asırda ilmî ve edebî mahfillerde tanıdığım, hasbihal ettiğim ve yazdıkları ile Diyarbakir’in kültür ve edebiyat tarihine katkıda bulunan isimlere yer verdim. Ancak bununla birlikte başta, Abdulgani Fahri Bulduk, Abdüssettar Hayati Avşar, Şevket Beysanoğlu, İhsan Işık gibi bu şehrin kültür ve edebiyat tarihine büyük katkılar sunan isimleri bizzat tanımak bana nasip olmadığından ve bu şahsiyetlerle ilgili çeşitli çalışmalar da yapıldığından hususi bir alan açmadım. Biz burada hepsini rahmetle anıyor, ayrıntılı bilgileri yapılan akademik ve diğer çalışmalara havale ediyoruz.

Yine yaşadığım asırda Mehmet Hanifi Anşın ve Seyithan Akıncı gibi iki ismi daha tanıdım. Mehmet ağabey şahsına münhasır bir şahsiyetti. Şehrin mûsikî ve edebiyatının gelişmesi için kendince çırpınır dururdu. İlmi pek yoktu ama yüreğinde aşk taşırdı. Seyithan ağabey ise bir halk ozanıydı. Mûsikî meclislerinde sık sık bulunur ve ortama bir manevi hava katardı. Vefatından bir yıl önce bir mekânda oturup uzun uzun hasbihal ettik. El yazısı ile yazmış olduğu iki büyük defter dolusu şiirlerini bana teslim etti. Öğrencilerim onunla röportajlar yaptı. Seyithan ağabey ile ilgili bir kitap yazmayı planlıyorum. Şiirlerinin zayi olmasını istemiyorum. Şiirlerinde Diyarbakir’e dair çok fazla iz var.

6. Diğer Mekânlar Ve Şahıslar

Diyarbakır'deki edebi muhitler ve karşımıza çıkan diğer şahsiyetleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

6.1 Abdüsettar Hayati Aşar Harfene ve Velime Geceleri'ni Anlatıyor

Harfane gecelerinde Urfalılar gibi içki muhabbeti filan olmazdı. İlmî, edebî ve tarihî sohbetler yapılırdı. Aslı Harifane'dir. Harif demek esnaf demektir. Kırşehir'deki ahilik tarikatı gibi bir şey işte. Bu ahilik tarikatının Diyarbakır'deki halifesi de benim kayınpederimin kayınpederi Rışvan Paşa'ymış. Gitmiş 1326'da Kırşehir'de Neşet Efendi'den yetkisini alıp gelmiş.

İşte o Harfane gecelerinde diyelim ki sizin ev kaburga dolmasını güzel yapıyor; diğeri poç dolmasını, öteki duvaklı pilavı bir diğeri içli köfte, bir başkası balık dolması, su böreği, deli oğlan tatlısı yapar ve getirirlerdi. Büyükler bir sofrada, küçükler diğer sofrada otururlardı. Mağrip ezanı ve namazdan sonra gece başlardı. O gecelerde edebiyattan, tarihten konuşulurdu. Büyükler konuyu açardı. Düşüncesi olanlar da katılırdı. Mûsikî yoktu bu gecelerde. Sadece söz vardı.

İstanbul'dan döndükten sonra da harfanelere iştirak etmeye başladım. Hacı Niyazi Bey'in oğlu Mustafa Bey, Cercislerden Süleyman Efendi, yine onlardan Rifat Efendi vardı. Ben bekâr olduğum için ikisine burmalı kadayıf yaptırırdım.¹⁰⁸

Velime Geceleri

Diyarbakır'ın Velime Geceleri: Çocukluk anılarının en unutulmaz dilimini kapsardı. Velime geceleri, haftada ya da on beş günde bir, bir evde toplanılır, Diyarbakır'e özgü yemekler yapılır, İbrahim Bey Mahallesi'nde oturanlardan Yusuf Azizoglu'nun amcası Mehmet Ağa, ağabeyinin hanımı Gülistan Bacı ve çocukları, Abdullah Pirinççi, Şeyhmuz Hayati Bey gibi şahsiyetlerin katılımıyla bu gecelerde Edebiyat-Tarih-Dinî sohbetler yapılırdı. Mağrip namazından

108 Şeyhmuz Diken, Diyarbakır Diyarım, Yitirmişem Yanarım, İletişim Yayınları, 2003, sayfa 301.

sonra iki sofraya kurulurdu, sofralar gelenlerin getirdiği yemeklerden oluşan, kaburga dolması, duvaklı pilav, içli köfte, çeşit çeşit tatlılar, çok renkli, çok tatlı yiyecek ve içeceklerle donatılırdı. Büyükler ve gençler için kurulan sofralarda kuralı yine bozan Abdüsettar olurdu. Babasının olurunu alarak daima büyüklerin sofrasında oturur, onların ilim dolu sohbetlerini dikkatli bir şekilde dinlerdi. Çocuklar akşamın ilerleyen saatlerinde ısrarla “Hekat” (hikaye) isterlerdi...¹⁰⁹

6.2 Mevlüthan Mustafa Baybur Diyarbakir Kahvehanelerini Anlatıyor

Berber ya da namı diğer Müezzın Mustafa aynı zamanda kahvelerde cenk okurdu. O zamanlar malumunuz televizyon filan yoktu. Herkes uzun kış gecelerinde yatsı namazından sonra Dabakhane kahvesine giderdi. Orada cenk kitaplarını okuyanları dinlerdi. Hazreti Muhammed’in hayatını, Hazreti Ali’nin savaşlarını, Mem û Zin’i dinlerdi. Artık bu dinleme işi öyle bir hale gelmişti ki cemaat de ezberlemişti. Satır atlansa okuyanı uyarıyorlardı. 1960’lardan sonra da ben cenk okumaya başladım. Hocam Berber Mustafa rahmete gidince sıra bana geldi. 1961’de bir yıl süreyle Mardin Kapı’da Ağı Rutan Abdullah’ın (yoksulların ağası) kahvesinde okudum. Bir yıl Mehmet Ali’yê Kejê’nin Çınar kahvesinde okudum. Bir yıl eski Sipahi Çarşı’nın içinde Liceli Memed’in kahvesinde okudum. Bir de Ulu Camisi’nin karşısındaki rahmetli Cemal Kalan’ın kahvesinde okudum.

Şeyhmuz Diken: Mustafa Ağabey bu cenkler ne kadar süreyle okunurdu? Gece boyunca sürer miydi? Yoksa böyle tefrika halinde arkası yarın akşam gibi en heyecanlı yerinde kesmekte var mıydı?

Ramazın ayında her gece okunurdu. Onun dışında ise üç ay kış boyunca okunurdu. Bu gecelerde Radyocu Melle Abdurrahman Uçaman, kalp doktoru Berzal Uçaman’ın babası sürekli gelirdi. Şahin Kardaş, Xello Beran, Fuat Aksu gibi yaşlı bir dinleyici cemaatim de vardı. Ben daha çocuk denecek yaşta, 15 yaşındaydım. Onlar da beni kızdırmak için şaka kabilinden muziplikler yaparlardı. Şahin Kardaş

109 Zübeyde Kırmızı, Amid-i Nur, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Yayınları,2016, s.33.

sigarasının dumanını yüzüme üflerdi. Ben de “Çık git, dinleme, verdiğin 50 kuruş lazım değil” derdim. Okuyucuya, hocaya okuması karşılığı kişi başına 25-50 kuruş para toplanırdı.¹¹⁰

6.3 Reşit İskenderoğlu, İskender Paşa ve Konağını Anlatıyor

O dönemde selamlık bir çeşit hükümet konağı vazifesi görmekte idi. [İskender] Paşa burada akşamları başlayan ve gecenin geç saatlerine kadar süren edebî, ilm-i tarih ve dinî söyleşi ve tartışmalarını zamanın davet ettiği alim ve şairler ile yapmaktan özel bir zevk alırdı. Bu selamlıklar, Cumhuriyetin kuruluş tarihine kadar devam etmiştir. Gazeteci ve milletvekili rahmetli Tahsin Cahit Çubukçu'nun nitelediği gibi bir nevi Akademi hüviyetinde idiler. Sosyal bir lokal mahiyetinde olan selamlıklardaki sohbetler ve tartışmalar o günkü sosyal yaşam içinde hem toplayıcı hem de yetiştirici bir etken yaratırdı.

...[Şeyh Muslihiddin Lari] İskender Paşa'nın zaman zaman Selamlığında bilim adamları ile yaptığı toplantılara katılmıştır... İskender Paşa'nın, o tarihte mevcut bilim adamları ile toplantılarına Gülşeni tarikatının mensupları da katılırdı. Ayrıca zamanın ozanları, musikişinasları çağırılırdı. Paşa kendisi de bilgin, dindar ve Erenler'den olduğu için tarikat mensuplarına itibar ederdi. Bu selamlık toplantıları bu dönemin bir nevi akademik toplantısı mahiyetinde idi.¹¹¹

6.4 Avukat İhsan Biçici Tarikat Toplantılarını Anlatıyor

Genellikle haftada bir gece tarikattan birinin evinde toplanılırdı. Bazen hali vakti yerinde olanların evinde yemek de verilirdi. Tarikat toplantılarında sadece dinî konular değil, eski Diyarbakir'de olup biten mevzular, hemen her şey konuşulurdu. Mesela, sebzece Recep Efendi Füzulî'den bir şeyler okurdu. Meyveci Abdülkadir, Kuddusi'den bir şeyler okurdu. Bir başkası Nabi'yi dillendirirdi.¹¹²

110 Şeyhmuza Diken, Diyarbakir Diyarım, Yitirmişem Yanarım, İletişim Yayınları, 2003, s. 87-89.

111 Reşid İskenderoğlu, Beğlerbeği Gazi İskender Paşa (1492-1571) Ankara, 1989, s.28-30.

112 Şeyhmuza Diken, Diyarbakir Diyarım, Yitirmişem Yanarım, İletişim Yayınları, 2003, S. 201.

6.5 Celal Güzelses ve Gazi Mustafa Kemal’in Huzurunda Sekiz Saat¹¹³

1917 yılının Mayıs ayında, bir Pazar sabahı, cümbüş, kanun, keman, ut ve arabanamızla, beş arkadaş Hafız Melek Efendi ’nin dersinden çıkmış, On Gözlü Köprü’nün başında bulunan Seman Köşkü’nün güllüklerine çökmüştük. Yanımızda getirdiğimiz çıkınları açtık sefertaslarımızdan en sevdiğimiz ekşili kuru dolma, içli köfte ve nohutlu bulgur pilavlarımızı çıkarttık. Adalet kardeşim de bize ayran yapmıştı. Sohbet ve yemek bitince, mis kokulu gül bahçelerinde öten ve adeta birbiri ile yarışan iki bülbülün sesini duyduk. Çok iyi hatırlıyorum öğlen saatleri idi. Mayıs ayının serinliği gökyüzünün maviliği ve seyrek bulutların Dicle nehrine vuran gölgesi bize ilham vermişti. Sazlarımızı kılıflarından çıkardık. Önce bir Diyarbakir peşrevi geçtik. Sonra bir İbrahim’i okuduk. Ardından ben divana geçtim.

Bûy-i vahdet almışam bûse-i leb-i peymânen
Hangi zâlim men eder meyden eder meyhânen

Baba dil-şikesteyem mey-perestem
Âşıkam, sagâr bedest oğlu yandım.
İçmişem mest-i elestem nergiz-i mestaneden
Oğul yandım kibar yandım, zâlim yandım.
Baba sûz-i hasretle yanarım
Her derd-i derûn âşıkam
Lütfi kıl bize de gel
Kurtar beni nâleden
Oğul yandım, kibar yandım, zâlim yandım.

Bize nağmeleri ile eşlik eden bülbüller biz susunca onlarda sustu. Biz de bülbüller de mest olmuştuk. O sessizlikte bir çalı sesi duyduk. Bir inzibat çavuşu omzunda tüfek yanımıza geldi. Gözpınarları dolmuş ve sesi titreyerek bize,

-Uşaklar hadi gelin Paşa hazretleri sizi emrediyor, dedi.

Ayağa kalkmış esas duruşa geçmiştik. Şaşkın vaziyette birbirimize bakarken ben çavuşa,

113 Emrah Özpınar, Celal Güzelses, Ben Celal Güzelses, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2021, s.43-48.

- Komutanım, biz buraya Hafız Melek hocamızdan aldığımız dersleri icraya ve piknik yapmaya geldik. Eğer Paşamızı rahatsız ettiysek özür dileriz. Ne olur bırakın bizi gidelim, dedim.

Çavuş,

- Olmaz öyle şey, Paşa sizi emretti. Haydi şimdi bizi takip edin dedi.

Hepimiz birbirimize baktık, belli ki kaçış yoktu emir büyük yerdendi. Çavuş önde biz arkada düştük yola. Gül Bahçelerinin içinden geçip Seman Köşkü' ne geldik. Seman Köşkü 15. Yüzyılda yapılmış. Tipik bir Akkoyunlu köşküydü. Bazalt taşlarla yapılmış bu köşkün başında bahçenin tam ortasında fiskiyesi bulunan bir havuzu vardı. Gül bahçelerinin ortasında dut ve meyve ağaçları ile çevrilmiş bu güzelim köşk. Aslında bizlerin mesire yerine çok yakındı. Köşkün girişinde karşılıklı iki oda, üst katında ise yine iki ayrı oda vardı. En üst katta ise büyükçe bir salon, salondan çıkıldığında ise Dicle Nehri'ne ve Kırklar Dağı'na bakan üstü yarı açık kocaman bir balkon vardı. (Cumhuriyet döneminde adı Gazi Köşkü olarak değiştirildi.)

Havuzlu bahçeye açılan kemerli kubbenin altında bir iç havuzda mevcuttu. İç havuz denen bu giriş duvardan akan suyun sayesinde yazın bile çok serin olurdu. Köşke vardığımızda dış havuzun başında bir masa ve masanın etrafında çok şık bir koltuk takımı gördük. Gazi Mustafa Kemal Paşa, bir elinde kahvesi diğer elinde sigarası, masanın üzerinde duran kitaplarla bizi karşıladı. Hepimiz çok heyecanlıydık, acaba Paşa'yı rahatsız mı etmiştik yoksa, çavuşun yüz ifadesinden hissettirdiği gibi Paşa sesimizi beğenmiş de bizi dinlemek mi istemişti? Beşimiz havuz başında esas duruşta, elimizde sazlarımızla, bize doğru yürüyen Paşa'ya dikkatle bakıyorduk.

Sapsarı saçlı, çatık kaşlı, masmavi gözlü ve üniformasız; sade bir ceket, gömlek ve kravat ile bir eli göğsünde ceketinin içinde, bir eli arkada, pantolonu çizme içinde naif bir adamdı karşımızda duran.

Paşa hazretleri bizimle karşı karşıya geldiğinde tebessüm ederek, "Hanginiz söylüyordu o gazeli?" diye sordu. Etrafındaki askerlerin ve arkadaşlarımla sessizliğe gömüldüğü an, hiç tereddüt etmeden bir adım öne çıkıp, "Ben söylüyordum Paşam" dedim. Paşa yanıma geldi ve elimi omuzuma koyup, "Peki çocuk, benim için de söyler misin?" dedi çatık kaşlarındaki gülümseme ile.

Başımı yanımda duran Sait'e çevirdim. Sait gözüyle sevincini

belli etti. Hepimiz rahatlamıştık. Belli ki Paşa bizi dinlemek için huzuruna çağırmişti. Ben hemen toparlanıp, tabii ki Paşa hazretleri, söyleriz, emriniz olur, dedim. Gazi Paşa çavuşa,

- Çocuklara içerden yiyecek hazırlasınlar hemen, dedi ve bizi masanın etrafındaki koltuklara buyur etti. Birazdan içeriden cevizli sucuk, pestil, leblebi ve meyan kökü şerbeti getirildi. Karpuzla kavun da başköşeye kondu. Bir süre Paşa tek tek halimizi hatırımızı sordu. Sonra bize,

- Rahat mısınız çocuklar? dedi. Gerçekten de rahatlamıştık.

Ben,

- Evet Paşam, rahatız, dedim.

- O vakit başlayalım, dedi. Sazlarımızı kılıflarından tekrar çıkardık.

Diyarbakır peşrevi ile başladık. Ardından bir divan geçtik ve sonra ben bir nevrüz okudum.

Sana dil verdim ise yık da harâb et mi dedim
Nâr-ı hirci ciğerim yakda kebab et mi dedim.

Gel de zevk eyle afifâne dedimse sana ben
Rukabâ bezmine gir nûş-i şarâb et mi dedim, aman.

Bahar olur yeşillenir bu bağlar
Bu çemenler bu çiçekler bu dağlar.
Gidin sorun dünya âlem ne ağlar
Ben ağlarım yârdan ayrıldım hey.
Hangi bağın bağbânısan gülüsen
Aldın aklım beni ettin deli sen.
Kırk yıl kalsan yine kendi malımsan
İsterem ki tez gelesen.

İkbale zeval olsan bende ne var
Sende kemal var
Mağrur-i kemâl olma bunca zevâl var.
Tek başıma kalsam şah-i devrâna kul olmam
Yıkılası hânede evlad-ı ayan var

Bağban oldum bir gün çirkin güzele
Gül varanda gülde oy oy nasıl geçene
Güzeli sevip de vardım nişâne
Biri işve biri cilve nâz eder.

(Şirvani maya)
Karşıkı dağlar dumanından bükülür
Ah dedikçe cahal ömrüm sökülür.
Didem yaşı katre katre dökülür
Nâme yazıp dertli kalem çalanda.

(kesik kerem)
Karşıkı dağlar beyazlara bürünmüş.
Her tarafın karalara örtülmüş.
Yârim küsmüş bir tarafa çekilmiş
Ben âşıkam, boş yerine ağlaram.

Maya, hoyrat, gazel, şarkı, türkü ne varsa saatlerce söyledik. Mola verdiğimiz bir ara Gazi Paşa ayağa kalktı, sofradan uzaklaştı. Elinde sigara, dış havuzun başında yer alan masanın biraz uzağından, dalgın dalgın Dicle Nehri' ne bakmaya başladı. Bir müddet sessizlikten sonra eserlere devam ettik. Bir ara, iç havuzun içinde minderlere arkamızı dayamış, eserlerimizi icra ederken az evvel gül bahçelerinde bizimle atışan bülbüller, iç havuz bölümünde bulunan iki pencerenin çağlarına kondular ve hiç susmadan, adeta bizimle atışıp şarkılarımıza eşlik ettiler. Hem bizler hem de Paşa hazretleri şaşkınlık içindeydi. İnanılır gibi değildi.

Bülbülem bağ gezerem
Mecnunam dağ gezerem
Seksen yerde yaram var
El bilir sağ gezerem

Eserler bittiğinde sigarasını söndürüp yanımıza gelen Paşa hazretleri yanımıza oturmuş, gözleri dolmuş halde hayranlıkla bizlere bakıyordu.

6.6 Çüngüş’te Edebiyat ve Sanat

Diyarbakir’de Türkler, Kürtler ve Zazalar yaşamaktadır. Şüphesiz bu halklar kendi dillerinde de ilmî ve edebî hasbihaller yapmışlar ve kendilerine mahsus edebî mahfiller oluşturmuşlardır. Kürtçe ve Zazaca yapılan edebî sohbetler ile edebî ortamlar ayrı bir çalışma konusudur. Bu eserde daha ziyade Diyarbakir merkezde ve tespit edebildiğimiz ilçelerdeki edebî mahfiller ele alınmıştır. Yaşları 70’in üzerinde olan bazı şahsiyetlerle görüştüğümüzde elde ettiğimiz bilgileri de kayıt altına almaya çalıştık. Özellikle Türkmenlerin yoğun yaşadığı Çüngüş ilçemizde ilmî ve edebî sohbetlerin yapıldığını öğreniyoruz.

Kendisi de aslen Çüngüş’ün Salvaz köyünden olan Sur Müftüsü Talip Boynukara Hocamız anlatıyor: Çüngüş’te, Yeniköylü Molla Ali’nin bir üzümcü dükkânı vardı. Molla Cuma Akgündüz, Fevzi Boynukara ve Molla Hüseyin ve zaman zaman halktan bazı kimseler haftada bir gün buluşur Sâdi-i Şirazi’nin Bostan ve Gülistan adlı eserinden okurlar, bazı ilmî meseleler üzerine hasbihal ederlerdi.

Çüngüş’e bağlı Malkaya Köyü sakinlerinden Ahmet Çiftçi şu bilgileri vermiştir: “1955-1980’li yıllarda Malkaya Köyünde özellikle kış gecelerinde Mehmet Çetinyamac’ın evinde Siretü’n-Nebi okunurdu. Hulus Dayının evinde Eba Müslüm ve Siretü’n-Nebî okunurdu. Havagilin Ahmed ve Çavuşgil’in Mehmed ile Molla Dayı’nın evlerinde ve Tire Ahmed Efendi’nin evinde kitaplar okunurdu. O dönemlerde Kaya Dayı ve Molla Cuma, Paşa Mehmed Dayının babası Veli Hoca köyümüze ve çevresine ilim irfan dağıtan kimselerdi. Ayrıca Veli Hocanın Hanımı Zübeyde Hanım’da Ferhad ile Şirin hikayesini okurdu.”

6.7 Validem Salime Arslan

1965-1987 yıllarında Malkaya Köyü'nde ve 1987'den Sonra Diyarbakir'de validem Salime Arslan, köyümüzün ve şehrimizin hanımlarına ilim, irfan ve edebiyat konusunda önemli katkılar sunmuştur. Yaklaşık 45 yaşlarına kadar Malkaya köyünde yaşamış olan validem, yüz civarında Kur'an talebesi yetiştirmiştir. Uzun kış gecelerinde ise evimizde köyümüzün yaşlı genç hanımları toplanır ve annem Yûsuf u Züleyha Mesnevisi, Temimü'd-Dari Hikayeleri, Siyer-i Nebi ve Diyarbakirli Ahmed Mürşidi'nin manzum Pendnâme'sini okurdu. Ramazan aylarında ise gerek bizim evimizde gerekse komşularımızın evlerinde mukabele okunur, akşamları ise teravih sonrası Mevlid-i şerif okurlardı. Annem, hal-i hazırda 80 yaşlarında olmasına rağmen güçlü bir hafızası vardır. Ezberinde çok sayıda ayet-i kerime, kelam-ı kibar ve nat-ı şerif ile çeşitli şiirler bulunmaktadır.

Validemin kitapları ile ilgili bana nakletmiş olduğu bir hatıratı paylaşmak isterim. Arap harfleri ile yazılı Osmanlıca kitapların yasaklandığı yıllarda validemin el yazması kitaplarını babam bir çuvala doldurup dağda bir kayanın dibini kazıp oraya gömmüş. Sıkı yönetim kalktığı vakit validem baharla birlikte hemen kitapların bulunduğu yere giderek kazıp çıkarmak istemiş ancak yağmur suları ile perişan olmuş, mürekkebi dağılmış kitapları görünce bir mezarda ağlayan ölü sahibi gibi kitapların başında hüngür hüngür ağlamıştır.

Ali Emiri Efendi'nin Dedesi Mehmet Emîrî Çelebi'nin “çok ne var” redifli bir Gazeli'nin Tahmisidir. Bu tahmis hem dedesine bir vefa hem de şehrimizde çok sayıda şair yettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu vesileyle biz de eserimizin bu bölümüne aldık.

Tahmîs-i Gazel-i Cedd-i Fakîr

1

Öyle mest ol bilme dünyâda safâdan çok ne var
Gam-şikest ol anlama zevk u vefâdan çok ne var
Zer be-dest ol bak ki yâr-ı mehlîkâdan çok ne var
Mey-perest ol sâgar-ı âlem-nümâdan çok ne var
Aşka isti'dâdın olsun dil-rübâdan çok ne var

2

Kesdik atdık gayr ile artık nizâ-ı vaslını
Çekmeyiz şimden geri derd-i sudâ-ı vaslını
İnhisâr etdik bizimçün intifâ-ı vaslını
Can verip almakdayız her dem metâ-ı vaslını
Beynimizde yâr ile bey ü şîrâdan çok ne var

3

Tâ iki yüz elli yıldır ey muhibbân-ı kerîm
Yazdı bu şi'ri benim ceddîm olan cennet-mukîm
Böyle söyler söyleyince işte üstâd-ı hakîm
Başka âlemdir hakîkat sohbet-i yâr-ı kadîm
Bî-vefâ bî-gâne meşreb âşînâdan çok ne var

4

Ârif-i rûşen-dil ol merd-i hakîkat-meşreb ol
Makdem ol zât-ı vefâkâr ol mürüvvet-meşreb ol
Birc-ı istisnâda bir mâh-ı adâlet-meşreb ol
Mülk-i istignâda sen şâh-ı sehâvet-meşreb ol
Yoksa terk-i mâsivâ etmiş gedâdan çok ne var

5

Ben miyim ancak Emîrî mübtelâ-yı âh olan
Cân-fedâ-yı vuslat-ı yâr u nezâir-hâh olan
Bak ne der ceddîm gibi bir ârif-i Billâh olan
Sen misin ancak Emîrî peyrev-i Âgâh olan
Şehrimizde şâir-i nâzik-edâdan çok ne var

7. Dicle Üniversitesi'nin Edebiyat Ortamına Katkıları

Dicle Üniversitesi, kurulduğu yıldan bu yana Diyarbakir'in kültürel ve akademik hayatına önemli katkılarda bulunan bir yükseköğretim kurumudur. Özellikle Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi bünyesinde gerçekleştirilen sempozyumlar, paneller ve konferanslar, üniversitenin edebiyat ortamına sunduğu katkıların başında gelmektedir. Dicle Üniversitesi, 2014 yılında Diyarbakir'de "*Ali Emîrî Hatırasına Uluslararası VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*"nu düzenlemiştir. Bu sempozyum, Ali Emîrî'nin hayatı, eserleri ve Diyarbakir'deki kültürel etkisi üzerine akademik tartışmalar sunmuştur. Etkinlik, Klâsik Türk edebiyatının önemli figürlerinden biri olan Ali Emîrî'nin mirasını yaşatmayı hedeflemiştir.

2015 yılında Dicle Üniversitesi, Diyarbakir Valiliği ve Atatürk Kültür Merkezi iş birliğiyle "*Said Paşa ve Süleyman Nazif Sempozyumu*"nu düzenlemiştir. Bu sempozyum, Diyarbakir'in önemli kültür ve sanat insanları Said Paşa ve Süleyman Nazif'in edebiyatını ve fikir dünyasını incelemeyi amaçlamıştır.

Üniversite, 26-28 Mayıs 2022 tarihlerinde Diyarbakir'de "*Uluslararası Sezai Karakoç Sempozyumu*"nu düzenlemiştir. Bu sempozyum, şair ve mütefekkir Sezai Karakoç'un edebiyatını ve düşünsel mirasını derinlemesine incelemeyi amaçlamıştır. Etkinlik, Dicle Üniversitesi'nin 15 Temmuz Kültür ve Kongre Merkezi'nde gerçekleştirilmiş ve birçok akademisyen ile edebiyatseveri bir araya getirmiştir.

Dicle Üniversitesi, 24-25 Ekim 2025 tarihlerinde "*I. Dicle Dil ve Edebiyat Sempozyumu (DİDE)*"ni düzenlemiştir. Bu sempozyum, "Hasan Kavruk ve Klâsik Türk Edebiyatı" konusunu ele almıştır. Bunların dışında öğrenci klüplerinin gerçekleştirmiş olduğu "Okur-Yazar" buluşmaları ise öğrenci ile kitabı ve yazarını buluşturması açısından oldukça önemlidir. Dicle Üniversitesi'nin düzenlediği sempozyumlar ve akademik etkinlikler, Diyarbakir'in edebiyat ortamına önemli katkılar sağlamaktadır. Bu etkinlikler, hem yerel hem de ulusal düzeyde edebiyatın üretimi, tartışılması ve yaygınlaştırılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Dicle Üniversitesi, Diyarbakir'in kültürel ve edebî hayatının şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen *Dicle Türkoloji Günleri*, Türk dili ve edebiyatının çeşitli yönlerini ele almış ve katılımcılara

derinlemesine bilgi sunmuştur. Örneğin, “*Türkçede Sözlükçülüğün Dünü, Bugünü, Yarını*” başlıklı panel, Türk dilinin evrimi ve sözlükçülük alanındaki gelişmeleri tartışmaya açmıştır.

Dicle Üniversitesi, ulusal ve uluslararası akademik işbirlikleri aracılığıyla edebiyat ortamına katkı sağlamaktadır. Örneğin, I. Dicle Dil ve Edebiyat Sempozyumu (DiDE) gibi etkinlikler, hem Türkiye’den hem de yurt dışından katılıma açık olup yüz yüze olarak Dicle Üniversitesi Yerleşkesi’nde gerçekleştirilmiştir. Bu tür etkinlikler, farklı kültürlerden ve disiplinlerden akademisyenleri bir araya getirerek bilgi ve deneyim paylaşımını teşvik etmektedir.

Sonuç olarak, Dicle Üniversitesi, sempozyumlar, paneller, konferanslar ve atölye çalışmaları aracılığıyla Diyarbakir’in edebiyat ortamının gelişimine önemli katkılarda bulun-maktadır. Üniversitenin bu etkinlikleri, sadece akademik dünyaya değil, aynı zamanda yerel halkın kültürel bilincine de katkı sağlamaktadır. Dicle Üniversitesi’nin düzenlediği bu tür etkinlikler, Diyarbakir’in kültürel zenginliğini akademik düzeyde yansıtarak, bölgenin edebiyat ortamının güçlenmesine katkı sunmaktadır. Akademi’den şehrin kültür sanat ve edebiyatına hizmet eden pek çok isim yer almaktadır. Bu isimleri yakından tanıyor olmam hasebi ile bir kısmına eserimizde yer vermeyi vefa borcu olarak görmekteyiz.

Prof. Dr. Kamuran Eronat

Aynı bölümde mesai arkadaşı olmaktan her zaman büyük huzur duyduğum bir fikir ve sanat adamıdır Eronat Hoca. Edebiyattan düşünceye ve insanın iç dünyasına dair yolculuğu, doğduğu şehrin kadim ruhuyla aynı ritimde ilerleyen bir akademisyen...

1967 yılında, tarih kokan sokaklarıyla bilinen Diyarbakir'in Sur içinde dünyaya geldi. Çocukluk ve gençlik yılları, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapan Sur içinde şekillendi. Terzi bir babanın ve aydın bir hanımefendi'nin evladıydı. Annesi, onun adını okuduğu Reşat Nuri Güntekin'in Çalıküşu romanındaki kahramandan esinlenerek vermişti. Bunu zaman zaman bize gururla anlatıverirdi. İlk, orta ve lise öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra, ilim yolculuğunun yeni durağı olan Fırat'ın kıyılarına yöneldi. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Fırat Üniversitesi'nde tamamlayarak akademik temellerini burada attı.

Zaman, onu yeniden doğduğu topraklara çağırdı. Dicle Üniversitesi'nde, insanı ve eseri bir arada kavrayan "Adalet Ağaoğlu: İnsan ve Eser" başlıklı çalışmasıyla doktorasını tamamladı. Bu çalışma, edebiyatın insan ruhunu yansıtan derin aynasına duyduğu ilginin ilmî bir göstergesi niteliğindedir.

Akademik yolculuğunu her adımında sabır, özen ve düşünce titizliğiyle sürdüren Eronat; 2016 yılında Doçentlik, 2021 yılında ise Profesörlük unvanına ulaştı. "Türk Romanı" ve "Türk Şiiri" üzerine yaptığı kapsamlı araştırmalar, modern Türk edebiyatını anlamak isteyen herkes için önemli birer başvuru kaynağı hâline geldi. Yıllar boyunca hem lisans hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde çok sayıda öğrenci yetiştirdi; pek çok tezin düşünce tohumuna kendi emeğini kattı. Kitapları ve makaleleri ulusal ve uluslararası mecralarda yayımlandı; kaleme aldığı her satır, ilim dünyasının farklı köşelerine ulaştı. Son yıllarda özellikle memleketinin edebî mirasına yönelerek, Diyarbakir'de yaşamış ediplerin hayatlarını ve eserlerini titiz çalışmalarla gün yüzüne çıkardı; böylece şehrin kültürel hafızasına yeni bir katman ekledi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanlığı ve Dekan Yardımcılığı görevlerini büyük bir vakar ve sorumluluk bilinciyle yerine getirdi ve 2024 yılının Ağustos ayında Dicle Üniversitesi'ne Rektör olarak atandı. Kamuran Eronat'ın henüz rektör olmadan önce rektörlük serüvenine dair pek çok şeye bizzat şahitlik ettim. Bu süreci edebî bir hassasiyetle okuyucuya arz etmek isterim.

Dicle Üniversitesi’nin yarım asır boyunca duvarlarına sinmiş derin sessizlik, rüzgâr estiğinde hafifçe kıpırdayan bir hatıra gibi dalgalanırdı. Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nün bulunduğu koridorlar ise bu kadim ruhun en yoğun hissedildiği yerlendendi. Duvarlarda asılı şair portreleri... Sadece resim değillerdi; sanki birer kapı, birer geçit... Ali Emîrî’nin kitaplara gömülü hayatı, yüzünde âdeta bir hazine sandığının kilidini açan bir sabırla duruyordu. Cahit Sıtkı Tarancı’nın gençliğe yaslanan mahzun ve mahcup bakışı, “Gün eksilmesin penceremden” der gibi, koridoru yumuşak bir hüznün kucağına bırakıyordu. Ziya Gökalp’in düşüncenin kristalini andıran keskin bakışlarında ise memleketin zihinsel haritası gizliydi. Süleyman Nazif’in ateşli kelimeleri, portresinin ardında hâlâ yanıyor gibiydi; bir hakikat çırası gibi titreşiyordu. Ve elbette Sezai Karakoç... Onun portresi, koridora sanki başka bir âlemin ışığını yansıtıyor; “Diriliş” kelimesi oradan geçene görünmez bir mühür gibi dokunuyordu.

Prof. Kamuran Eronat, bu koridordan her geçtiğinde adımlarını biraz daha yavaşlatırdı. Çünkü ona göre bu koridor, sadece fakültenin bir geçiş alanı değil; düşüncenin, şiirin, hikmetin ve kaderin bulunduğu bir menzildi. Haftanın birkaç gününde olduğu gibi o gün, yanında Mustafa Uğurlu Arslan’la yürürken yine aynı o ağırbaşlılık vardı adımlarında. Sözler henüz söylenmemiş olsa da, koridorun havasında bir beklenti titreşiyordu. Bir noktada durdu Eronat. Gözlerini Sezai Karakoç’un portresine dikti: “Bizim kaderimiz,” dedi yavaşça, “yalnızca bulunduğumuz yerde değil; milletimize, öğrencimize, ilme hizmet için çıktığımız yollarda şekillenir.”

Sonra kelimeleri ağır ağır devam etti. İlk kez o an, rektör olma düşüncesinin iç dünyasında nasıl filizlendiğini dile getirdi. Bu söz, koridora öyle bir yayıldı ki sanki duvardaki bütün şairler bir anda sessizliğini derinleştirdi. Ali Emîrî’nin kitap sevdalı yüzünde bilgece bir kabulleniş, Cahit Sıtkı’nın gözlerinde ince bir umudun kıpırtısı belirdi. Ziya Gökalp’in çizgileri keskinleşti; düşüncenin ağırlığı biraz daha derinleşti. Süleyman Nazif’in bakışında bir ateşin kıvılcımı parladı sanki.

Eronat gelecekte yapmayı tasarladıklarını anlatırken kelimeleri, Dicle’nin kıyısında gece vakti terennüm edilen bir türkü gibi koridora yayıldı. Eğitimde adalet, ilimde diriliş, gençlere yeni ufuklar açmak... Her bir cümlesi Karakoç’un metafizik idealizminden bir parçayı taşıyor;

Gökalp'in sistemli düşüncesiyle yoğruluyor; Nazif'in hassasiyet duygusuyla keskinleşiyordu. Ben onu dinlerken sanki tarihin küçük bir dönemeç noktasında durduğumuzu hissediyor, o anın ağırlığını ve sorumluluğunu omuzlarımda taşıyordum.

Koridorun sonuna yaklaştığımızda sohbetin havası değişmişti, bunu hissediyordum. Dicle'nin yüzyıllardır hiç durmayan akışı gibi, bu sakin konuşmanın da görünmez bir yönü vardı. Şairlerin suskun yüzlerinde, geleceğin sanki daha belirgin çizildiği bir ifade belirmişti. Belki de o anda, kimselerin fark etmediği bir yerde, kadim şehir kendi kader defterine yeni bir satır daha ekliyordu. Ve o satır, sessiz ama kudretli bir şekilde şunu fısıldıyordu: *"Her diriliş, önce bir düşüncede başlar; sonra bir koridordan geçer; sonra bir kalbe iner."* İşte bu tahayyüllerden sonra Eronat, rektör adayı oldu ve o yılın (2024) Ağustos ayında Dicle Üniversitesine rektör oldu. Rektör olduktan sonra ilk icraatı adeta Türk Dili ve Edebiyatı'nın koridorlarında şairlerin portreleri arasında aldığı karara bir vefa borcu olarak 15 Temmuz Kültür ve Kongre Merkezi'ndeki tüm salonlara bu şairlerin isimlerini verdi. Artık A salonu değil, Cahit Sıtkı Tarancı Salonu, B salonu değil Ziya Gökalp Salonu vardı.

Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi'ne sunduğu katkılar, edebiyat ve sanata dair atılan her adıma destek olma gayreti ve doğup büyüdüğü şehre, şehrin insanına dokunmayı gaye-i hayal edinmesi onun tarih boyunca anılacağına en güzel göstergesi...

Prof. Dr. Ramazan Sarıççek

1960 yılında, Adana/Ceyhan'da dünyaya gelen Ramazan Sarıççek'in ilim yolculuğu, sade bir başlangıcın içinde büyüyen derin bir merakın hikâyesidir. İlk ve orta öğrenimini Adana'da tamamladı. 1981–1985 yılları arasında Konya'nın dingin atmosferinde, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde aldığı eğitim, onun zihninde edebiyatın hem ilim hem de irfan olan yanını daha belirgin bir çizgiye dönüştürdü. Üniversite yılları, ileride açılacak geniş bir akademik yolun ilk işaretleri gibiydi.

1986'da öğretmen olarak benim doğduğum ilçede Çüngüş'te göreve başladığında, mesleğine duyduğu sevgi ve heyecan, dağların sessizliğinde, insanların samimiyetinde daha da olgunlaşmış. Üç yıl sonra, 1989'da Dicle Üniversitesi'nin açtığı sınavı kazanarak aynı üni-

versitenin Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne araştırma görevlisi olarak adım atmıştır. Böylece onun için ilim yolculuğu yeni bir derinliğe, yeni bir ciddiyete bürünmüştür.

Bugün, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde öğretim üyesi olarak görevine devam eden Sarıççek, Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi’ne dekan olarak atandı. Özellikle Diyarbakirli şairlerle ilgili çalışmalar da yapan Sarıççek, Diyarbakirli Abdurrahman Avni’nin şiirlerini ve Ali Emîrî Efendi’nin Cevahirü’l-Müluk adlı eserini neşretti. Yıllar içinde biriktirdiği tecrübeyi, edebî zevki ve akademik disiplini öğrencilerine aktarmayı sürdürüyor. Ben de doktora yaparken onun rihle-i tedrisinde bulundum. Sessiz fakat derin bir kararlılıkla ilerleyen bu yolculuğu, üniversitenin hafızasında ve yetiştirdiği her öğrencide kalıcı bir iz bırakmaya devam ediyor. Hocanın odası ilim erbabları için bir edebiyat mahfilidir.

Prof. Dr. Ahmet Tanyıldız

Ahmet Tanyıldız, 1981 yılında Adıyaman’ın Kâhta ilçesinde dünyaya gözlerini açtı. Çocukluk ve ilk gençlik yılları Manisa’nın dingin ikliminde şekillendi; ardından yolculuğu onu Hacettepe Üniversitesi’nin ilim ve irfan yuvasına götürdü. Türk Dili ve Edebiyatı’nın zengin dehlizlerinde yürürken, klasik edebiyatımızın ruhuna sinmiş münazara geleneğine gönül vererek 2003 yılında mezun oldu. 2005’te yine aynı kürsüde tamamladığı yüksek lisans çalışmasıyla ilim yolundaki adımlarını derinleştirdi.

Sonra kader onu Erciyes’in eteklerine çağırdı. Burada İsmâîl Rüsûhî Efendi’nin Şerh-i Mesnevîsi üzerine eğildi; Mesnevî’nin ruhlar âlemine açılan pencerelerinden birine dokunarak 2010’da doktor ünvanına erişti. 2011’de başlayan Dicle yolculuğu ise onun hem akademik hem de manevî serüveninde yeni bir kapı araladı. 2014’te doçentlik, 2019’da profesörlük makamına uzanan bu yol, ilimle işlenmiş uzun bir emek zincirinin halkalarıydı. Bugün hâlâ Dicle Üniversitesi’nde kelimelerin, metinlerin ve anlamların peşinde yürümeyi sürdürüyor; kültür ve edebiyat tarihimize armağan ettiği dokuz kitabıyla iz bırakmaya devam ediyor.

Benim için ise Ahmet Tanyıldız, sadece bir akademisyen, bir hoca değil; ilim yolculuğunun zahmetli yollarında el veren, ışık tutan, bilginin ağırlığını tebessümle hafifleten bir dosttur. Doktora yıllarım

onun yanında, yalnızca tez yazmanın değil; düşünmenin, sabretmenin ve metnin kalbine inmeyi öğrenmenin yılları oldu. Her sohbeti, klasik edebiyatın derin kuyularından çekilmiş berrak bir su gibi ruhu tazeleyen, her ilmî yönlendirmesi ise uzun yürüyüşlerde pusula misali yol gösteren bir mahiyetteydi.

Ben, onunla birlikte yürüdüğüm her adımda, ilmin yalnız bir uğraş değil, bir hâl, bir nefes, bir dönüşüm olduğunu hatırlarım. Ahmet Tanyıldız Hoca ile Diyarbakirli Nigahi'nin Divançesini neşrettik. Ayrıca Mesud Lutfi Efendi'nin Tuhfe-yi Lutfî adlı eserini neşretti. Pek çok sempozyumda beraber yer aldık. Onun odası da bir edebî muhit gibi hizmet görmektedir. Orası sanat ve edebiyatı sevenlerin uğrak yeri oldu ve olmaya devam ediyor.

Prof. Dr. İdris Kadioğlu

İdris Kadioğlu, 1972 yılında Kadirli'nin Oruçbey köyünde, dünyaya geldi. Çocukluğunu, Oruçbey'de geçirdi. Orta öğrenim yılları Dörtüol ve Kadirli İmam Hatip Lisesi'nde devam ederken, ilim yolculuğunun ilk işaretleri de gönlünde filizlenmeye başladı. 1990 yılında girdiği üniversite sınavı onu İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı'na götürdü. 1994'te mezun olduğunda, kader onun adımlarını öğretmenliğe yönlendirdi; Gaziantep ve Malatya'da kelimeleri genç zihinlere sevgiyle işledi.

Kadioğlu, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Es'ad-ı Bağdâdî Dîvânı üzerine hazırladığı teziyle yüksek lisans mertebesine erişti (1997). Ardından Dicle'nin kadim ilim nefesine yolculuk etti. Burada Lebîb-i Âmidî'nin hayatı, edebî şahsiyeti ve divanı üzerine yoğunlaşarak 2003 yılında doktora unvanını aldı. Her yeni çalışma, hem geleneğin derinliklerinde hem de kendi iç dünyasının kuytularında yeni bir kapı aralıyordu. 2009'da Diyarbakirli Ahmedî'nin *Yusuf u Züleyha* mesnevisi üzerine yaptığı çalışma onu doçentliğe taşıdı. 2014'te Ali Emîrî Efendi'nin *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid* adlı eserine eğildi; bu çalışma ise profesörlük makamının anahtarı oldu. Bugün İdris Kadioğlu, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi'nde hem eski metinlerin tozlu sayfalarından hem de öğrencilerinin taze ufuklarından aldığı ilhamla dersler vermeyi sürdürüyor. Evli ve iki çocuk babası olan Kadioğlu, Diyarbakir'in edebiyat tarihine önemli katkılar sundu. Diyarbakirli Lebîb Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı, Ali Emîrî

Efendi’nin Tezkire-i Suarâ-yı Âmid adlı eseri, Diyarbakirli Ahmed Mürşidî’nin Yûsuf u Züleyhâ gibi kıymetli eserlerini ilim dünyasına kazandırdı.

Doç. Dr. Özkan Cığa

1985 yılında, kadim kent Mardin’de doğdu. Çocukluğundan itibaren kelimelerin ve metinlerin sessiz çağrısını duyan Cığa, 2007 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olarak akademik yolculuğuna ilk adımını attı.

2013 yılında Dicle Üniversitesi’nde tamamladığı “Süheyl ü Nev-bahâr” çalışması, metinlerin kıvrımlarını ve zamanla değişen anlam gölgelerini keşfetmesini sağladı. 2018’de Adıyaman Üniversitesi’nde hazırladığı “Kıssa-i Seyyid Cüneyd ve Reşîde-i Arab Tercümesi” ile doktorasını tamamladı. Bu çalışmalar, onun kelimelerin ardında saklı hikmetleri gün yüzüne çıkaran bir yolcu olduğunu gösteriyordu.

2008-2010 yılları arasında Mardin’de Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yaptı; öğrencilerin gözlerinde parlayan merakı ve metinlerin ruhunu paylaşmanın tadını yaşadı. 2010 yılında Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi’ne Araştırma Görevlisi olarak atandı, 2018’de Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne Dr. Öğr. Üyesi olarak geçti ve 2022’de Doç. Dr. unvanıyla Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı’na atanarak akademik yolculuğunu pekiştirdi. Ardından dekan yardımcılığı görevine getirildi.

Akademik yolculuğu boyunca, bazı insanlarla tanıştım ki, yalnızca meslektaş değil, kelimelerin ve ilmin kadim sırlarını birlikte keşfettiği dostlar hâline geldiler. Bunlardan biri de benim için özel bir yeri olan Doç. Dr. Özkan Cığa’ydı. Dicle Üniversitesi’ne ilk adım attığımda onu tanıdım; o zamanlar araştırma görevlisiydi, fakat gözlerinde ilme adanmışlığın sessiz ama parlak bir ışığı vardı. Aradan geçen on beş yıl boyunca dostluğumuz ve akademik iş birliğimiz, hem ortak bir yolculuk hem de birbirimizin ilham kaynağı oldu.

Biz birlikte “Diyarbakirli Divan Sahibi Şairler” adlı eseri kaleme aldık; bu eser yalnızca Diyarbakir’in söz sultanlarını gün yüzüne çıkarmakla kalmadı, aynı zamanda dostluğumuzun ve ortak heyecanımızın sayfalara nakşedilmiş bir yansıması oldu. Özkan

Hoca'nın araştırmaları, Diyarbekir'in Şiirle yoğrulmuş ruhunu bugüne taşırken, kaybolmaya yüz tutmuş mısraların sessiz nefesini yeniden duyuruyor.

Onun azmi, sabrı ve araştırma tutkusu ile perçinlenen ilmî yolculuğumuz ve dostluğumuz, eski Şehirlerin kadim nefesi ve metinlerle örölmüş bir serüven olarak hafızalarda yerini aldı; ilmin yalnızca bir uğraş değil, bir hâl, bir nefes ve bir dönüşüm olduğunu hatırlattı. Zamanla onun fakölteadaki odası sanat ve edebiyatseverlerin bir uğrak yeri haline geldi.

Doç. Dr. Hacı Önen

Hacı Önen Hocayı 1995 yıllarından beri tanırım. Onu ben sakin bir denize benzetirim. O sakin denizin bir de derinliği vardır. Üstad ilahiyat alanında olduğu kadar edebiyat ve sanat alanında da çok ciddi okumalar yapmış ve bu sahada eserler kaleme almış bir Şahsiyettir. Zaman zaman onun odası ilmî ve edebî hasbihallerin yapıldığı bir mahfile dönüşür. Ben de yer yer kendisini ziyaret eder, ilminden istifade ederim.

Üstad, 1977 yılının bereketli bir sabahında Diyarbekir'in kadim topraklarında dünyaya gözlerini açtı. Kökleri, Mardin'in Mazıdağı'na bağlı Pirhatap köyünün toprağına tutunmuş bir aileye dayanıyordu; o toprak ki yüzyıllardır medreselerin nefesiyle yoğrulmuş, hikmetin ve sözün ritmini içinde saklamıştır.

Genç yaşlarında hafızlığını tamamlayarak Kur'an'ın sesini yüreğine nakşeden Önen, ardından Diyarbekir İmam-Hatip Lisesi'nde ilim yoluna devam etti. 1997 yılında başladığı üniversite serüvenini, 2002'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Faköltesi'nden mezun olarak tamamladı. Aynı zamanda Edebiyat Faköltesi'nin ufkunda kelimelerin tadını aradı; bu arayış onu klasik doğu medreselerinin kadim geleneğiyle de buluşturdu. Önen Hoca, imam-hatiplikten öğretmenliğe, oradan akademisyenliğe uzanan görevlerinde ilmin hem taşıyıcısı hem de hizmetkârı oldu. 2013'te Dicle Üniversitesi İlahiyat Faköltesi'nde yardımcı doçent olarak başladığı akademik görevine, 2016'da aynı fakölte dekan yardımcısı olarak devam etti. 2020'de doçentlik unvanını 2026 yılında ise Profesörlük ünvanını alarak ilim yolunun bir merhalesini daha açtı.

Sözün ve kalemin kıymetine inanan Hacı Önen, edebî dünyanın da kapılarını araladı. İnsan Okur dergisinin kurucuları arasında yer aldı; 2019’da Kadim Hikmet Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi’ni, 2022’de Bend Edebiyat Düşünce ve Medeniyet Dergisi’ni kurarak düşüncenin ve hikmetin dolaşacağı yeni mecralar oluşturdu. Bend Kitap Yayınlarının da kurucularından olan Önen, Arapça, İngilizce, Farsça ve Kürtçe dillerinin ışığında ufkunu genişletti.

Birçok dergide yayımlanan akademik ve edebî yazılarının yanı sıra, farklı alanlarda kaleme aldığı kitaplar onun kelimelerle kurduğu yolculuğun nişaneleridir. Hacı Önen, bugün de düşüncenin, hikmetin ve edebiyatın izini sürmeye devam etmektedir.

8. Diyarbakir Kültür Yolu Festivali'nin Edebiyat Ortamına Katkısı

Diyarbakir Kültür Yolu Festivali, son yıllarda Türkiye'de kültürel çeşitliliğin ve yerel kimliğin ön plana çıktığı önemli etkinliklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Festival, yalnızca müzik, sahne sanatları ve görsel sanatlarla sınırlı kalmayıp, edebiyatın çeşitli biçimlerini de kapsayarak şehirdeki kültürel üretimin merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bu yönüyle festival, Diyarbakir ve çevresinin edebiyat ortamına hem doğrudan hem de dolaylı katkılarda bulunmaktadır.

Birincisi, festival edebiyatın kamusal alanda görünürlüğünü artırmaktadır. Kitap fuarları, imza günleri, şiir dinletileri ve panel oturumları, yazarlarla okurlar arasında doğrudan bir iletişim kanalı oluşturmaktadır. Bu durum, özellikle genç okuyucuların edebiyatla etkileşimini güçlendirmekte ve okuma kültürünün yerel düzeyde yaygınlaşmasına hizmet etmektedir. Festivalin sağladığı kamusal görünürlük, aynı zamanda yerel yazarların ve bölgeye özgü edebiyat üretiminin ulusal platformlara tanınmasını kolaylaştırmaktadır.

İkincisi, festival yaratıcı yazarlığın ve edebî üretimin teşvik edilmesine olanak tanımakta, atölye çalışmaları, yaratıcı yazarlık seminerleri ve interaktif oturumlar, deneyimli yazarlar ile genç yazar adayları arasında bilgi ve deneyim paylaşımını mümkün kılmaktadır. Bu sebeple, festivaller yeni edebî seslerin ortaya çıkmasına imkân sağlamakta ve Diyarbakir'in edebiyat sahnesinde çeşitliliğini artırmaktadır. Bölgesel temaların işlendiği atölye çalışmalarında, tarih, kültür ve toplumsal belleğe dair bilinçli bir farkındalık yaratılmakta; bu da edebiyatın hem estetik hem de sosyo-kültürel boyutunun gelişmesine katkı sunmaktadır.

Üçüncüsü, festival yerel kültürün ve tarihî belleğin edebiyat aracılığıyla aktarılmasına katkıda bulunur. Diyarbakir, çok katmanlı tarihi, farklı etnik ve kültürel kimlikleri barındıran zengin bir şehir olarak edebiyat için doğal bir ilham kaynağıdır. Festival süresince düzenlenen etkinliklerde şehrin tarihî mekânları, folklorik unsurları ve toplumsal hafızası, edebî anlatılara yansıtılır. Bu durum, hem bölgeyi konu alan eserlerin artmasına hem de edebiyat aracılığıyla kültürel mirasın yeniden yorumlanmasına olanak sağlamaktadır.

Sonuç olarak Diyarbakir Kültür Yolu Festivali, yerel ve ulusal edebiyat sahnesi için önemli bir kamusal alan ve üretim platformu niteliği

taşımaktadır. Festival, sadece yazar-okur buluşmalarını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda edebiyatın sosyo-kültürel rolünü görünür kılar, yaratıcı üretimi teşvik eder ve bölgesel kültürün edebî temsiline katkıda bulunur. Bu yönleriyle festival, Diyarbakir’in edebiyat ortamının sürdürülebilirliğinde ve çeşitlenmesinde önemli bir işlev görmektedir.

9. İnsan Okur Dergisi ve Diyarbakir Edebiyatına Katkısı

Diyarbakir, tarihî ve kültürel derinliğiyle Türkiye’nin edebiyat açısından zengin şehirlerinden biridir. Bu birikimin güncel edebî üretime dönüştüğü önemli mecralardan biri de İnsan Okur Dergisi’dir. Mustafa Uğurlu Arslan’ın editörlüğünde yayımlanan bu dergi, hem yerel edebiyat sahnesinin güçlenmesinde hem de Diyarbakir’in entelektüel mirasının çağdaş bir biçimde yaşatılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Sonraki sayılarda editör olarak Usame Bozkurt da önemli katkılar sunmuştur.

Mustafa Uğurlu Arslan, akademisyen kimliği ve Diyarbakirli bir edebiyatçı olarak, İnsan Okur Dergisi’nde şehrin kültürel ve edebî hafızasını yansıtan metinlere alan açmıştır. Edebî eleştiri çalışmalarıyla da tanınan Arslan’ın bu dergide yer alan makaleleri, araştırmaları ve yönlendirmeleri, Diyarbakir’e özgü edebî muhitlerin görünürlüğüne artırmaktadır.

İnsan Okur’un içeriğinde makale, deneme, araştırma yazıları, tercüme ve şiir gibi çeşitlilik bulunur. Bu, derginin sadece estetik metin üretimiyle yetinmediğini, düşünsel derinliğe de önem verdiğini gösterir. İnsan Okur, Dicle Üniversitesi’nden akademisyenler ve öğrenciler tarafından hazırlanan bir dergi olarak, genç kalemlere yazı mecrası sunar. Bu yönüyle hem bir “yazar-okur buluşma noktası” hem de bir “okul” işlevi görür.

Dergide yazan isimler arasında Bülent Sönmez, Hacı Önen, Ahmet Tanyıldız, Usame Bozkurt, Özkan Cığa, Serkan Görgülü, Abdulkakim Tuğluk gibi yerel, bölgesel ve ulusal perspektiften değerlendirilebilecek şahsiyetler vardır. Bu kadro, yeni nesil edebiyatçılar için hem edebî hem fikrî bir platform oluşturur. İnsan Okur’un yayın faaliyeti, Diyarbakir’de okuma kültürünün canlanmasına da hizmet eder. Şehrin akademik kurumları, sivil toplum aktörleri ve genç entelektüeller arasında bir bağ kurarak, kültür-sanat gündeminin canlı kalmasını sağlar. Örneğin dergi ekibi ile düzenlenen atölye çalışmaları, editörlük, tasarım, yayıncılık

süreçlerini gençlerle paylaşma imkânı verir. Bu da derginin sadece bir yayın değil, aynı zamanda bir eğitim ve katılım platformu olduğunu gösterir.

Arslan'ın akademik çalışmaları – örneğin “Diyarbakirli Divan Sahibi Şairler ve Edebî Muhitler” projesi – İnsan Okur'un içerik vizyonuna da yansır. Bu yaklaşım, Diyarbakir'in klasik edebiyat geçmişi ile bugünkü üretimi arasında bir köprü kurar. Dergi, böylece geçmişi unutmadan geleceğe yürüyen bir kültürel aktarma kanalına dönüşmüş olur.

İnsan Okur, yalnızca geleneksel Türk edebiyatı biçimleriyle sınırlı kalmaz; araştırma ve denemelerde farklı edebî, tarihî, toplumsal konulara yer verir. Bu çeşitlilik, Diyarbakir'in çok katmanlı kimliğini edebî olarak yansıtmaya ve okuyucu kitlesinin entelektüel ufkunu genişletmesine katkı sağlar. Dergi, Diyarbakir'deki yazar okuyucu ağı ile iş birliği ilişkilerini derinleştirir. Yazar-okur buluşmaları, düzenlenen söyleşiler ve edebî etkinliklerle, dergi sadece basılı sayılarla sınırlı bir yayın olmanın ötesine geçer. Örneğin dergi editörlerinden Arslan, Diyarbakir Yazarlar ve Şairler Derneği gibi edebiyat ve sanat ortamları ile de iletişim içindedir.

Özetle, İnsan Okur Dergisi, Diyarbakir edebiyatı için hem bir sahne hem bir atölyedir. Yerel edebî geçmişi güncel üretimle buluşturur, genç yazar ve şairlere alan açar, entelektüel diyalogu zenginleştirir ve bölgesel edebî mirası canlı tutar. Bu yönleriyle, İnsan Okur, Diyarbakir'in edebî hayatına anlamlı bir katkı sağlamaktadır.

Dergiye yazıları ile katkıda bulunan bazı isimler şunlardır: Bülent Sönmez, Özkan Çiğâ, Ulaş Bingöl, Hacı Önen, Ahmet Tanyıldız, Abduhakim Tuğluk, Feyza Bulut, Ferhat Çetinkaya, Mehmet Yaşar Arslan, Helin Yanık, Yeşim Kızıl, Sümeyye Kozan, Olgun Göldalı, Ali Özgür Ortaeri.

10. DİŶAD ve Hevsel Dergisi’nin Diyarbakir Edebiyat Ortamına Katkısı

DİŶAD, Diyarbakir Yazarlar ve Şairler Derneği, Diyarbakir’de edebiyat ve sanatla ilgilenenlerin uğrak yeri. Derneğin başkanlığını önce İhsan İpek, daha sonra ise avukat ve eğitimci Aydın Ak üstlenmiŶtir. Dernek, hem yerel edebiyat ortamını canlandırmayı hem de Diyarbakir’in kültürel kimliğini, tarihî ve toplumsal hafızasını edebiyat ve sanat aracılığıyla yaşatmayı amaçlamaktadır. DİŶAD, “21. Gün BuluŶmaları” adı altında düzenli olarak edebiyat-sanat söyleŶileri, paneller, konferanslar organize etmektedir. Dernek yöneticilerinin bir de neŶretmiŶ olduğu Hevsel Dergisi bulunmaktadır.

Dergi, Diyarbakir’de neŶredilen bir dergidir. Derginin imtiyaz sahibi İhsan İpek, editörü Veysi Fida, Yazı İŶleri Müdürü Mehmet Tanrıku, yayın kurulunda, Aydın Ak ve Veysi Fida, derginin danıŶma kurulunda ise Mustafa Uğurlu Arslan gibi isimler yer almaktadır.

Hevsel Dergisi, 14 Ekim 2014 tarihinde Diyarbakir merkezde kurulan Diyarbakir Yazarlar ve Şairler Derneği’nin hayata kazandırmıŶ olduğu bir süreli yayındır. 2016 yılının Mayıs ayında Diyarbakir Yazarlar ve Şairler Derneği bünyesinde yayın hayatına baŶlayan Hevsel Dergisi, adını Dicle kıyısındaki binlerce yıllık Hevsel Bahçeleri’nden alır. 2016’dan 2025’e uzanan on üç sayılık yayın serüveniyle Diyarbakir merkezli edebiyatın belleğini yeniden inŶa eden önemli bir kültür dergisidir. Hevsel, on üç sayı boyunca yalnızca bir edebiyat dergisi olmanın ötesine geçerek bölgesel kültürün, geleneksel anlatıların, çağdaŶ edebi üretimlerin ve kent hafızasının taşıyıcısı hâline gelmiŶtir.

Dicle’nin kıyısında filizlenen bu yayının, hem yerel bir edebiyat topluluğunun sesi olmuŶ hem de Türkiye’deki çağdaŶ dergicilik anlayıŶına katkı sunmuŶtur. Derginin yayın çizgisi, her sayıdaki çeŶitlilikle desteklenen melez bir yapısı vardır: Akademik inceleme, Sayı (Mayıs 2016) - KuruluŶun Duyarlılığı ve Kültürel Kimliğin İnŶası, 2. Sayı (Ekim 2016) - Dicle Teması, 3. Sayı (Ekim 2017) - Şehir ve Mekânın Şiirle BuluŶması 4. Sayı (Haziran 2018) – Kardelen Direnci, 5. Sayı (Sonbahar 2018) -Kültürel Köprü, 6. Sayı (Sonbahar 2019)- Bölgesel Folklor ve Kültür, 7. Sayı (Kış 2020) Pandemi Etkisi, 8. Sayı (Kış, 9. Sayı (Sonbahar 2022) – Olgunluk Dönemi, 10. Sayı (Sonbahar 2023) Deprem Özel Sayısı, 11. Sayı (Sonbahar 2024) – Halk Kültüründen Modern Edebiyata 12. Sayı (İlkbahar 2025) – Şehir ve

İnsan, 13. Sayı (Sonbahar 2025) – Kültürel Belleğin Doruklarında dosyalarıyla yayın hayatına devam etmektedirler.

Hevsel Dergisi, 13 sayılık serüveni boyunca yalnızca bir edebiyat mecrası değil, bir kültürel bellek arşivi haline gelmiştir. Diyarbakır'ın kültürel birikimini ulusal ölçekte tanıtmaya misyonunu üstlenmiş, geleneksel halk anlatılarını çağdaş edebiyatın diliyle buluşturmuştur. Hevsel, yerelden evrensele uzanan bir kültürel yolculuğun edebî belgesidir. Dicle'nin kıyısında başlayan bu serüven, Türk edebiyatının ortak belleğine kazanmıştır. Her sayısı kent belleğine ilişkin belgeler, röportajlar ve kaynakçasıyla zengin makaleler veren yerel arşiv niteliği taşır. Hem şiir, öykü ve denemeyi hem de akademik metinleri birleştiren hibrit bir dil kullanır. Bu, hem yerel okura hem de akademik çevreye hitap etmesine olanak sağlamıştır.

11. Bend Edebiyat Dergisi ve Diyarbakır Edebiyat'ına Katkısı

Bend Edebiyat Düşünce ve Medeniyet Dergisi, 2022 yılında Hacı Önen editörlüğünde yayın hayatına başlamıştır. Bend Edebiyat, mart ve ekim aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanmıştır.

Derginin yayım felsefesini Hacı Önen şu şekilde dile getirmektedir: İnsanî yaşam devam ederken, İnsan için en önemli yaşam kaynağı, bir amaca sahip olmaktır. Amaç, zamanla bir arama işine dönüşür. Neyi arama? Arama ile neyi bulmayı amaçlar insan? Arayış, insan için bir amaç haline gelir zamanla. Böylece amaç ve arama birbirinin yerine geçer.

Dergiler de bu arayış esnasında ortaya çıkan bir mektep... Her dergi içinde bir arayışı saklar. Dergiler bir yolculuk gibidir. Gidildikçe uzayan bir yolculuk...

Dergiler önce bir grup insanla başlar. Sonra çoğalır zamanla. Tarihe mal olur. Dergiler, yazmanın ve okumanın merkezleri haline gelir. Peki yazmak sadece yazı yazmak mıdır? Bir şey kendi zatı için mi yapılır?

Yazı bir amaç için yazılmalıdır. Bundan dolayı insanlar bir dergi etrafında toplanır. Her yazar önce bir şeyleri kendine derd edinir ve bu derd ona söyler ve yazdırır.

Yazmanın amacı şöhret veya maddi amaçlar olamaz. Zira böyle olursa yazar, kendini okura yaltaklık yaparken bulur. Bu durumda yazar, kendi özgürlüğünü şöhret için pazarlamış olur.

O halde yazan kişi, bir ideal için yazmalıdır. Bu ideal, insanî yaşama katkısı olan bir ideal olmalıdır. Zira edebiyat, sadece edebiyat yapmak için yapılan bir eylem değildir. Sırf edebiyat olsun diye yazı yazılırsa, bu durum zamanla elitist insanların kendini tatmin etmesi ameliyesi haline gelir.

İnsanlar, eylemlerini başkasına faydalı olmak için yaparsa değerli bir şey yapmış olur. Böylece yazar topluma kendini feda etmiş olur, ancak etrafına ışık saçmış olur. Hiçbir eylem bir sonuç elde edilmeden yok olup gitmez.

Dergiler bugünün yazarlarına ve okurlarına hizmet etmek için ortaya çıkar. Böylece dergiler yazar ve okurları bir araya getirmiş olur. Bu durumda dergiler bir buluşma ve iletişime geçme mekânı haline gelir. Zamanla okur da dergilerin yazarları haline gelir. Böylece dergiler yazarlar ve okurlar için bir okul, bir mektep haline gelir. İnsanlar, bu mektebe kendi özünden bir şeyler katarak dergileri yeni bir mecra haline getirir.

“Dergiler gerçekten bir mektep midir?” şeklinde bir soru sorulursa, bu durumda “mektepe nedir?” sorusuna cevap verilmelidir. Okul derken sadece duvarları ve çatısı olan bir mekândan mı söz ediyoruz. Yoksa bundan öteye giden bir şeyden mi söz ediyoruz?

Okul veya mektep, gönül birliğine sahip insanların birbirinden bir şeyler öğrenmek için bir araya geldiği yerdir. Muhabbet, öğrenmenin ve öğretmenin temelidir. Dünya dahi muhabbet üzere yaratılmıştır. Dergiler, bazı insanların muhabbetle topladığı mekânlardır. Bu yönüyle dergiler birer üniversitedir. Dergiler, okul tabelasına sahip olmayan mekteplerdir.

Nurettin Topçu mektebi şöyle ifade eder: “*Mektep, birkaç gencin bir kalp etrafında kendini arayan bir topluluktur. Mektep bir ömür devam eder. İnsan yaşamı bir çıraklık ve öğrenme dönemi gibidir.*”

Zamanımızda insanlar, bir arayış içindedir. Belki de toplumumuz kaybettiği hikmeti kaybetmenin acısını çekmektedir. Her durumda neye inanacağını bilmeyen bir nesil yetişiyor. Aynı zamanda ne düşüneceğini veya nasıl düşüneceğini bilmeyen bir nesil yetişiyor. Bu durum içinde insanlar, medya veya sosyal medyada kendini kaybederek, acılarını unutmaya veya uyuşturmaya çabalıyor. Oysa sosyal medya ve diğer

medya unsurları var olan sorunlara yenisini eklemekten öte bir işe yaramıyor. Bu durum insanların sahte ve kılık değiştirmiş kişileri rehber etmesine yol açıyor. Herkes ahkam kesmeyi ve güzel cümleler kurmayı bir çare sanarak yaşıyor sanki. İnsanlar, mutlu olmadan mutlu görünmeyi öğreniyor.

Olumsuz şartlara rağmen insanlar için bir çıkış yolu vardır. O çıkış yolu da insanların içinde taşıdığı umutta saklı. Hala toplumun doğruyu bulmak ve doğru yaşamak için bir umudu var.

Dergiler, umutsuz bir toplumun nefes alma menfezleri gibidir. Zira düşünce, medeniyet ve gerçek sanat eserleri dergilerde yer bulur. Dergilerin çok rağbet görmediği akla gelebilir. Belki dergilerin çok okunmamasının sebebi, herkesin gerçeğe, güzele ve iyi olana talip olamamasından kaynaklanıyordur.

Bend Edebiyat Düşünce ve Medeniyet Dergisi, insanî yaşama bir bütün olarak bakmayı hedefleyen bir grup insanın çabasının sonucu yayınlanmıştır. Bend Edebiyat Dergisinde şiir, makale, hikâye vb. alanlarda farklı yazılara yer verilmiştir. Derginin ilk sayısında, Sezai Karakoç ve düşünce dünyası dosya konusu olarak seçilmiştir.

Bend Edebiyat Dergisi'nde Hacı Önen, Ahmet Tanyıldız, Vagif Sultanlı, Mustafa Uğurlu Arslan, Abdurrahman Yalçı vb. birçok yazarların yazıları yayınlanmıştır.

KAYNAKÇA

Akgündüz, Hasan (1998). “Tarih Boyunca Çevresinin Eğitim, Bilim ve Kültür Merkezi Olarak Diyarbakir.”, *Diyarbakir’i Tanıtan Adam Şevket Beyzanoğlu’na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayınları.

Ahmet Akgündüz’ün “*Diyâr-I Bekr’in Müslümanlar Tarafından İlk Fethi: Cemâziyelevvel 17/27 Mayıs 638*”, *Düsped, Haziran-2021 Yılı: 13 Sayı: 27*, s.195-223).

Akay, Ali. Çeteci Abdullah Paşa ve Enhâru’l-Cinân isimli eseri üzerine bir değerlendirme. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 2012, s. 67–85.

Akpınar, Şerife (2006). *Âgâh Dîvânı ve İncelenmesi*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi. Ali Emîrî (1328). *Tezkire-i Şu’arâ-yı Âmid*, İstanbul.

Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, (Hazırlayan: İdris Kadioğlu), Sonçağ Yayınları, Ankara, 2014.

Ali Emîrî, (1328)*Tezkire-i Şuara-yı Âmid*, Dersaadet, Matba-yı Âmidi.

Ali Emîrî, *Mir’atül-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhir-i Âmid*, (Hazırlayanlar: Günay Kut, Mesud Öğmen, Abdullah Demir), Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

Altunboğa, A.Bilal, *Diyarbakir Folklorundan Kesitler*, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Arif, Ahmed (1968). *Hasretinden Prangalar Eskittim*. Ankara: Cem Yayınları.

Arslan, Mustafa Uğurlu, “*Bir Sanat Şehri Olarak Diyarbakir*”, Uluslararası Diyarbakir Sempozyumu, 02-05 Kasım, Diyarbakir Valiliği Yayınları, C.2, s. 983-993, Diyarbakir, 2017.

Arslan, Mustafa Uğurlu, Diyarbakir'in Gelecek Tasavvurunda Edebiyatın Rolü, Editörler, Ali Karakaş vd., Şehir ve Edebiyat, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2024.

Arslan, Mustafa Uğurlu (2018) Diyârbekirli Kâmî ve Dîvânı, DBY Yayınları, İstanbul.

Abdullah Aydın, Divan Şairleri Arasında Şair Ve Şiire Dair Atışmalar, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/3 Winter 2014, p. 213-237, Ankara-Türkiye.

Beysanoğlu, Şevket (1996) *Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları*, San Matbaası, Ankara, 1996.

Beysanoğlu, Şevket (1957). *Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları 1*, İstanbul: Diyarbakir'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.

Beysanoğlu, Şevket (1992). *Kültürümüzde Diyarbakir*, Ankara: San Matbaası.

Beysanoğlu, Şevket (1997). *Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları 2*, Ankara: Diyarbakir'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.

Beysanoğlu, Şevket (1997). *Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları 3*, Ankara: Diyarbakir Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yay.

Ciğa, Özkan, *Ali Emîrî Efendi'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id Adlı Eserinde Yer Alan Medreseler Ve Müderrisler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018.

Çiftçi, Cafer (2015), "Osmanlı Döneminde Bursa'da Kahve Kahvehaneler", Bursa'da Yaşam Dergisi.

Deniş, Halil Emre, "Osmanlı Ve Cumhuriyet Döneminde Kahvehaneler: Sosyal Ve Siyasal Yaşamın İncelenmesi", Akademik Bakış, Sa.: 27 Kasım-Aralık-2011.

Diken, Şeyhmuz, Diyarbakir Diyarım, Yitirmişem Yanarım, İletişim Yayınları, 2003, sayfa 301.

Evliya Çelebi, Seyahatname, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Güldoğan, Vedat (2011), *Diyarbakir Kültürü*, Kripto Yayınları, Ankara.

Kadioğlu, İdris, *Ali Emîri Efendi*, Öz Serhat Yayıncılık, Malatya, 2008.

Kılıç, Mustafa (2014). *Ziya Gökalp ve Diyarbakir Kültür Hayatı (1909–1914)*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırmızı, Zübeyde *Amid-i Nur*, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Zübeyde Kırmızı (2016), s.33.

Korkusuz, Şefik, Eski Diyarbakirde Gündelik Hayat, Kent Yayınları, İstanbul, 2007.

Kuşku, Serdar (2015), “*Osmanlı’dan Günümüze Bursa’da Kahvehaneler*”, Bursa’da Yaşam Dergisi. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 1985, C.II, s. 359.

Köprülü, Fuad (2003), Türk Edebiyatı Tarihi. Akçağ Yayınları, Ankara.

Mehmet Mercan, Diyarbakir Türküsü, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti, Kültür Yayınları, Diyarbakir, 2002, s.253-254.

Mermutlu, Bedri, “Ali Emîrî’nin Mir’atü’l-Fevâid Notlarında Diyarbakir’in Anıtsal Tarihi Yapıları”, *E-şarkiyat İlmi Araştırma Dergisi*,S.VIII, s.88-100, 2012.

Muhammed bin Omer Vâkıdî (130-207 H.), Fütûh’üş-Şam, Beyrut, c. 2, sh. 96; Vâkıdî, Târihu-Fütûh’ul-Cezîre vel-Habur ve Diyarbakir ve’l-İrâk, Şam, Dâr’ül-Beşair, 1996, s.165.

Mustafa Akif Tüfenk, Mahsuli Leyâli-i Hayatım veya Görüş ve Seziş (Hazırlayan: Şefik Korku-suz), Yayınevi yok, İstanbul, 2021.

Tanyıldız, Ahmet, “Nâbî Biyografisine Ek: Bir Kavramın Tashihi Vesilesiyle Nabi’nin Hayatında Diyarbakir’in Yeri”,*Osmanlı Edebi Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu*, 12-13 Mayıs, Bilecik, 2017.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakir Evleri*, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakir, (1999).

Oruç, Şefika Ergin “Diyarbakir Suriçi Bölgesindeki Geleneksel Konut Mimarisinde İklimsel Faktörlerin Rolü”, *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, C.8, s.2, Mayıs 2017.

Özenç, Ali “Dinî Statü Sahibi Medrese Seydalarının Ve İlahiyat Fakültesi Öğretim Elemanlarının Birbirlerine Bakışı (Diyarbakir Örneği)”, *Journal of International Management and Social Researches Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*,s.1-10, 2014.

Öztürk, Zehra “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt.5, s.401.

Yaşar, Ahmet (2016) *Kahvehane*, DİA, C. Ek.2, s.3-5.

Yatkın, Abdülaziz (2024), *Diyar-ı Bekir Fethi*, Ravza Yayınları, İstanbul

Yalap, Hakan (2017), *Klasik Türk Edebiyatı Işığında Edebiyat ve Kültür Tarihimizde Kahve ve Kahvehaneler*, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C. 6, S.3.

Yıldız, İrfan, (2021) *Diyarbakir Kitabelerinde Adı Geçen Hattatlar ve Bu Kitabelerin Özellikleri*, *Sadırdan Staura Hat Sanatı ve Hattatlar* (Hazırlayanlar: İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Ziya Polat, İsmail Kanbaz, Uğur Yiğiz) Divan Kitap, İstanbul.

Yücel, Talat (2005). *Cumhuriyet Dönemi Halkçı Şiirinde Toplum ve Direniş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

XI. yüzyıldan itibaren Türk yönetimine geçen ve zaman zaman Türk boylarına başkentlik yapan Diyarbekir, siyasî sahada olduğu kadar edebî muhit olarak da önemli bir kültür merkezidir. Özellikle XVIII. yüzyılda şair Âgâh zamanında Diyarbekir’de âlim ve şairleri bir araya getiren edebî topluluğun varlığı, şehri edebî faaliyetlerin icra edildiği bir merkez haline getirmiştir. Bu çalışmada öncelikle şehrin tarihî seyir içerisinde hangi medeniyetlere ev sahipliği yaptığı, bir sanat şehri olarak Diyarbekir’in yeri ve önemi mekân ve insan bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Daha sonra ise eserin muhtevasını oluşturan asıl konuya geçilmiştir. Bu bağlamda Diyarbekir’de edebiyat ve sanat faaliyetlerinin hangi şartlar altında gelişme kaydettiği, sanatkârların hangi edebî mahfillerde bir araya geldikleri, bu mekânlarda hangi eserleri okudukları, dolayısı ile bu edebî muhitlerin kültür aktarımı ve insan yetiştirmede rolünün ne olduğu ele alınmıştır. Diyarbekir’de edebî muhitlerin teşekkülünde şüphesiz Diyarbekir halkının şiir ve edebiyata olan ilgileri, devlet adamlarının şair ve sanat adamlarına gösterdikleri ihtiramın etkisi oldukça büyüktür. Kitabın son bölümünde ise yaşadığımız asırda Diyarbekir’de edebiyat ve sanat ortamları ile Diyarbekir’in sanat ve edebiyatına katkı sunan şahsiyetler ele alınmıştır.

UMAY YAYINEVİ

ISBN 978-625-93257-3-6

9 786259 325736